VĀSTUVIDYĀYĀM BY VISHVAKARMĀ

विश्वकर्मा प्रणित
वास्तु विद्यायाम्

संपादकः

स्थपति प्रभाशंकर ओघडभाई सोमपुरा शिल्पविशारद

RAR
732.44
VIS

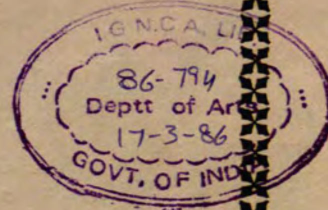
Indira Gandhi National Centre for the Arts

विश्वकर्मा प्रणित : वास्तु विद्यायाम्
સં. શ્રી પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા

VASTUVIDHYAYAM-BY VISHWAKARMA

શ્રી વિશ્વકર્માકૃતાયા

શ્રી વાસ્તુવિદ્યાયાં વાસ્તુશાસ્ત્રે

સંપાદક : પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પ્રકાશક :

શ્રી બળવંતરાય, પ્રભાશંકર સોમપુરા અને બંધુઓ
૩, પથીક સોસાયટી, સરદાર પટેલ કોલોની, અમદાવાદ-૧૩

ગ્રંથપ્રાપ્તિસ્થાન

સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદ
૩, પથીક સોસાયટી, સરદાર પટેલ કોલોની, અમદાવાદ-૧૩.

શ્રી ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

પ્રત : ૧૦૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ~~પચાસ-૫૦~~ પોસ્ટેજ અલગ
Rs. ~~50-00~~ 100/-
(one hundred)

મુદ્રક :

રાજુભાઈ સી. શાહ
કેનિમેક પ્રિન્ટર્સ
માણુનાયકની પોળ, અમદાવાદ-૧.

Dept. of Art
GOVT. OF INDIA

રિદ્ધિ શ્રી વિનાયક ગણેશ સિદ્ધિ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

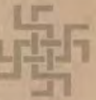
શ્રી શારદા સરસ્વતી

શ્રી વિશ્વકર્મા

શ્રી વિનાયક ગણેશ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કલ્યાણ સેન્ચ્યુરી રેયોન લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરના બાજુનો ચતુષ્કિકામાં
શ્રીમાન શ્રી ગોપાળ નેવરીયાજી અને શ્રીમતી નેવરીયાજી
સ્થપતિ પ્રભાશંકર સોમપુરા સાથે

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સ્થપતિ પ્રભાશંકર સોમપુરા અને જેષ્ઠ પુત્ર બળવંતરાય શિલ્પશાસ્ત્રી
ઓરિસાના કોણાર્ક મંદિર

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

પ્રસ્તાવના

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્યવાસ્તુશાસ્ત્રના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના ગ્રંથોની અગત્ય છે પરંતુ કમનસીબે તેટલા પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપલબ્ધ વર્તમાનકાળમાં થતા નથી. તેનાં અવતરણો (રેફ્રસન્સ) પાછલા કાળના કોઈ કોઈ ગ્રંથોમાં છૂટાછવાયા મળે છે.

વેદકાળમાં યજ્ઞયાગાદિ કર્મકાંડની ધાર્મિક વિધિ થતી. તેમાં ઇંદ્ર, વરુણ, યમ આદિ દેવોની સ્તુતિઓ અને તે દેવોને અર્ઘ-બલિ અપાતા.

વાસ્તુવિદ્યાના ઉદ્‌ગમકાળના નિર્ણયનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે છતાં પણ તે પ્રાચીન આર્ય યુગમાં સાદા રૂપમાં હતી. પર્ણકુટીઓ પછી કાષ્ટનો યુગ આવ્યો પછી ઇંટ, માટી ને કાષ્ટનો યુગ આવ્યો. ઈ. સ. પૂર્વે શક્ય હોય તેવાં સ્થળોએ પાષાણનો પ્રયોગ સ્થાપત્યમાં શરૂ થયો. ત્યારે સાર્વત્રિક ગુફાઓ કોતરાવા લાગી.

કળાએ માનવતા પ્રતિબિંબ-દર્પણ છે. તેનાથી માનવની યુગ યુગની બૌદ્ધિક પ્રગતિ પ્રતિબિંબ થાય છે.

ભારતીય વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રારંભ કાળનો ચોક્કસ નિર્ણય થવામાં ઋગ્વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, શતપથ, ઐતરેય, ગૃહસૂત્રો, તંત્રગ્રંથો અને કર્મકાંડના ગ્રંથો પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેનો પ્રાચીન કાળ છે.

स्थापत्य वेदो विश्वकर्मादि शिल्पशास्त्रे अथर्ववेदे स्थापत्योयवेद.

અથર્વવેદનો ઉપવેદ વાસ્તુશાસ્ત્ર છે અથર્વવેદના સૂકતોમાં સ્થાપત્ય કળા વિશે ઘણા ઉલ્લેખો છે. વાસ્તુવિદ્યા એ અથર્વવેદનું અંગ છે. જેમ ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ, યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ, શામવેદનો ગંધર્વવેદ છે તેમ અથર્વવેદનો સ્થાપત્યવેદ છે.

ત્રેતાયુગમાં માનવીઓ વન-પર્વતો પર નદી સરોવર પર, વનરાજીમાં દેવો સાથે વિહાર કરતા હતા ત્યારે કલ્પદ્રુમ પાસેથી કલ્પવૃક્ષ પાસેથી ઇચ્છિત સર્વ ભોગ-પદાર્થો મેળવતા હતા. જ્યારે કલ્પદ્રુમ અલોપ થયા ત્યારે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ કરવા લાગ્યા અને તે પછી અણીદાર પાષાણથી વૃક્ષો કાપી કાષ્ટની પર્ણકુટી બનાવી રહેવા લાગ્યા. જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થતો ગયો તેમ માનવીએ શીત, તાપ અને વર્ષાની પ્રાકૃતિક ઋતુ સામે રક્ષાની આવશ્યકતા સમજાઈ તેમ વિકાસ થતો ગયો. સામૂહિક વસવાટ પછી ગ્રામનગર વસવાટ થવા લાગ્યાં. ઈ. સ. પૂર્વે બીજી-ત્રીજી સદીથી પર્વતોમાં ગુફાઓ ધર્મપ્રેરણાથી કોતરાવા લાગી. પ્રથમ સાદા રૂપ પછી અલંકૃત ગુફાઓ કોતરાઈ. બારસો-તેરસો વર્ષ એટલે આઠમી સદી સુધી ગુફાઓ કોતરાઈ. તેની બે હજાર ગુફાઓ ભારતના પર્વતીય પ્રદેશોમાં કોતરાઈ. તેમાં નવસો ગુફાઓ બૌદ્ધોની છે, છસો ગુફાઓ વૈદિક સંપ્રદાયની છે અને ચારસોક ગુફાઓ જૈનોની છે.

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં દેવાલયોના ઉલ્લેખો મળે છે પરંતુ તે ક્યા યુગમાં, તેનું કેવું સ્વરૂપ હતું તે ચોક્કસ જાણી શકાયું નથી. રામાયણ-મહાભારતમાં તેનાં શાબ્દિક ચિત્રો વાંચવા મળે છે. અલબત્ત માનવવિકાસની સાથે સાથે વાસ્તુવિદ્યાકળાનો પણ વિકાસ થતો ગયો.

વાસ્તુશાસ્ત્રનું સાહિત્ય

વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રણેતાના અઢાર ઋષિમુનિઓના નામે મત્સ્યપુરાણમાં, બીજા સાત આચાર્યો બૃહદસંહિતામાં બીજા સાત આચાર્યોનાં નામ આપેલાં છે. મનુ, પરાશર, કાશ્યપ, ભારદ્વાજ, પ્રહ્લાદ, અગસ્ત્ય અને માર્કંડેય. વળી વિશ્વકર્મા પ્રકાશમાં ગ્રંથના પ્રારંભે કહ્યું છે કે શિવ વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પરાશર ઋષિને આપ્યું. પરાશરે બ્રહદ્રથને આપ્યુ અને બ્રહદ્રથે વિશ્વકર્માને જ્ઞાન જગતના કલ્યાણાર્થે લોકોમાં પ્રવર્તાવ્યું અઢારે આચાર્યો વિષે વિગત ઓળખ દીપાર્ણવ ગ્રંથના પાનાં ૨૯ થી ૩૨ સુધીમાં આવેલ છે.

વાસ્તુ કૌતુક ગ્રંથમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રવર્તકનાં નામો આપેલા છે. શૌનક, રામ, રાવણ, પરશુરામ, હરિ, ગાલવ, ગૌતમ અને ગોભિલ, ગૌધ્યાચાર્ય, ગચ્છવૈક્ષ, મયપુત્ર, કાર્તિકય અને ચ્યવન. અગ્નિપુરાણ અ. ૩૯માં લોકાખ્યાયિકામાં તંત્ર ગ્રંથોમાં કર્તાના ૨૫ નામો આપેલાં છે. આ ગ્રંથોમાં તંત્ર સાથે શિલ્પનો વિષય પણ હતો. પરંતુ આ ગ્રંથો લુપ્ત થયેલા છે પરંતુ પાછલા કાળના આચાર્યોએ તે ગ્રંથનાં કેટલાંક અવતરણો પોતાના ગ્રંથોમાં આપ્યાં છે. અગ્નિપુરાણના અગ્નિપુરાણ ચોવીસ ગ્રંથોના નામે મારા દીપાર્ણવ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પાના ૨૮ પર નામો બધાં આપેલાં છે.

ગુપ્ત કાળના (ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૬૦૦)ના કેટલાક વિશ્વકર્મા પ્રકાશ જેવા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે. તે કાળના બૃહદસંહિતામાં વરાહમિહિરે શિલ્પનો વિષય ઘણો ચર્ચ્યો છે.

વાસ્તુ તિલક નામે ગ્રંથ સાતમી સદીમાં લખાયલો અમારો ગ્રંથસંગ્રહમાં છે, તે પ્રકાશિત કરી રહ્યો છું. સંગ્રહ છે "लक्षण सम्युश्चय" નામે સાતમી-આઠમી સદીનો ગ્રંથ છે તે સંપૂર્ણ ગ્રંથ નેપાળમાં મળે છે. અમારા ગ્રંથસંગ્રહમાં તે ગ્રંથ અપૂર્ણ છે. તે કાળની શિલ્પ સ્થાપત્યની પદ્ધતિ અને તેમાં ઘાટ વિભાગો વર્તમાન શિલ્પથી ભિન્ન છે. ભારતીય પ્રાદેશિક પ્રાસાદ જાતિઓ જે અપરાજિત સૂત્રમાં ચૌદ દર્શાવી છે. તે ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં આઠેક પ્રાદેશિક જાતિ કહી છે. તેથી કદાચ વિશેષ જાતિનો ઉદ્ભવ પાછલા કાળથી થયો હોય !

નવમી સદીથી અગ્યારમી સદીના જે ગ્રંથો પશ્ચિમ ભારતમાં મળે છે તે વિશ્વકર્મા નારદના સંવાદરૂપે ક્ષીરાર્ણવ, વૃક્ષાર્णव અને दीपार्णव ग्रंथो અપૂર્ણ સ્થિતિમાં થોડા શિલ્પીઓના ગૃહસંગ્રહમાં મળે છે. આ ગ્રંથોમાં અદ્ભૂત અને વિશાળ સ્થાપત્યોનાં વિષયો ચર્ચેલા છે. જે પછીથી તે પછીના બારમી સદીના કાળના ગ્રંથો, તેવા ઉપરોક્ત ગ્રંથોના જેવા વિશાળ અને ગહન વિષયો ચર્ચ્યા નથી.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

જો કે પ્રાચીન કાળના સ્થાપત્યો કરતા પાછલા કાળના ગ્રંથોમાં જેમ જેમ વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેમાં ઘાટ વગેરે અને શિખરોના અંડકો શિલ્પીઓ વધારતા ગયા.

પીઠમાં કર્ણપીઠ અને કામદપીઠના થરો પર ગજ, અશ્વ, નરપીઠ પાછળથી વિશેષ ઉમેરાયા.

સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્ર કિનારાના ગુપ્તકાળ પહેલા અને ગુપ્ત કાળમાં ચૈત્યાકાર બેઠાં શિખરો થતાં તેનાં દૃષ્ટાંતો વર્તમાનમાં હજુ પણ ત્યાં જળવાયા છે. તે થઈ એકાંડી શિખર થવા લાગ્યા. આવા એકાંડી શિખરો અંદાજે ત્રણસો, ચારસોક વર્ષ ચાલ્યાં. બાદ પંચાડીગ શિખરો થયાં. તે પછી નવાંડી એમ ક્રમેક્રમે શિખરના અંડકો શિલ્પીઓ વધારવાની વિશેષતા માનતા ગયા. હજાર અને ત્રણ હજાર અંડકોના પ્રાસાદો પણ શિલ્પગ્રંથોમાં આપ્યા છે. તે અગ્યારમી સદી પછીના ગ્રંથોમાં તેવાં સ્વરૂપો આપ્યાં છે, આમ હું માનું છું. શ્રી વિશ્વકર્મા અને નારદના સંવાદરૂપે આપેલા શ્રીસર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ અને દીપાર્ણવ ગ્રંથોના થોડા અધ્યાયો કોઈ કોઈ છૂટાછવાયા અધ્યાયો મળે છે તે પણ ક્રમવાર મળતા નથી. क्षीरार्णव ૧૦૧ અધ્યાયથી ૧૨૩ એમ બાવીશ અધ્યાયો ફક્ત પ્રાપ્ત થયા છે.

दीपार्णवના ૧ થી ૧૪ અધ્યાયો સૌરાષ્ટ્રમાં મળે છે જ્યારે બાકીના આઠ અધ્યાયો રાજસ્થાનના શિલ્પીઓથી મને બાવીશ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા છે. वृक्षार्णव ગ્રંથ ઘણો મોટો હશે. તેના છૂટક છૂટક અધ્યાયો બાવીશ જેટલા પ્રાપ્ત કરી શકાયા છે પરંતુ તે અધ્યાયો એકે ક્રમવાર નથી. ૧૪૦, ૧૪૨, ૧૪૫, ૧૫૦ એમ છૂટક છૂટક—અમારા હસ્ત-લિખિત ગૃહસંગ્રહપોથી અને આ બેઉ ગ્રંથોમાં એક-બે બે અધ્યાયો રોયલ એશિયાટિક લાયબ્રેરી મુંબઈથી પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટમાંથી અને કલકત્તા રો. એ. સોનો લાયબ્રેરી-માંથી અને એકાદ બે પાટણ (ગુજરાત)ના જૈન ભંડારમાંથી પ્રયત્ન કરી ગ્રંથ સમૃદ્ધ કરવા મે કોશિશ કરી છે.

આ ગ્રંથો દુષ્પ્રાપ્ય છે. તેના વિષયો અધ્યાયે ઘણા જ વિશાળ સ્થાપત્ય, સહસ્રલિંગ, કોટીલિંગ અને વિશાળ સાંધાર મહાપ્રસાદો અને તેની ફરતી વિશાળ જગતી પર અનેક પ્રકારની દેવકુલિકાઓવાળા પ્રાસાદોની રચના આપેલી છે. સદ્‌ભાગ્યે આ ગ્રંથોનો વિશેષ ભાગ અમારા ગૃહના હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહમાં હતો. થોડા અધ્યાયો ઉપરોક્ત સ્થળોએથી પ્રાપ્ત કર્યા છે. આમા પુરાતત્ત્વવિદ મધુસુદન ઢાકીએ પૂના અને કલકત્તાથી થોડું મેળવી આપ્યું છે. તેના કેટલાક અધ્યાયોની સંસ્કૃતની નકલ સુંદર અક્ષરોથી શ્રીમતી ગીતા-બહેન ઢાકીએ બનારસમાં કરેલી. તેઓ બંનેનો આભાર માનું છું.

વિશ્વકર્મા અને નારદના સંવાદરૂપ ઉપરોક્ત क्षीरार्णव, दीपार्णव અને वृक्षार्णव ગ્રંથા મળ્યા છે. તેમ એક ચોથો ગ્રંથ स्वर्गार्णव નામે હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ તે ક્યાંયથી હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી. ફક્ત વૃક્ષાર્ણવના એક અધ્યાયના અંતે इति स्वर्गार्णवे એટલું મળ્યું છે, તેથી અમારું અનુમાન છે કે તે નામનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ.

આ સિવાય વિશ્વકર્માના પ્રથમ શિષ્ય જયના સાથેના સંવાદરૂપ ગ્રંથ जयपृच्छाया છૂટક છૂટક સત્તાવીસ અધ્યાયો મળ્યા છે. ને અનુવાદ સાથે પ્રકાશન કર્યા છે. તે

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સિવાય અપરાજિતસૂત્ર અને સૂત્રપ્રતાન વિશ્વકર્મા રચિત છે. विश्वकर्मा प्रकाश ग्रंथ તો ગુપ્તકાળમાં રચાયો હોય તેમ લાગે છે.

વીરપાલ સૂત્રધાર રચિત "પ્રાસાદ તિલક" ગ્રંથ જે જુદા જુદા છંદમાં રચેલો છે. તેમાં ફક્ત ચાર જ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા છે. તે આઠેક અધ્યાયોનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ. તે મેં પ્રકાશિત કર્યો છે.

પંદરમી સદીમાં પાટણ (ગુજરાત)ના અમારા ભારદ્વાજગોત્રના સોમપુરા મંડન વિદ્વાન હતા. તેના સર્વ પરિવારને મેવાડના રાણા કુંભાએ તેઓને બોલાવી મેવાડમાં વસાવ્યા. અને તે વિદ્વાને શિલ્પના અસ્ત વ્યસ્ત થયેલા ગ્રંથોનો સમુદ્ધાર સંક્ષિપ્તમાં કરી राजवल्लभ, प्रासाद, मंडन, वास्तुमंडन, रुपमंडन, वास्तुसार, देवता मूर्ति प्रकरण શુદ્ધ કરી રચના કરી. તેટલા સદ્ભાગ્ય કે અસ્ત થતા ગ્રંથોનો પુનરોદ્ધાર કર્યો.

જો કે મંડને આજે પરિશ્રમ કર્યો તે નિરંધાર પ્રાસાદને લગતો કરેલ પરંતુ ગહન એવા ગુઢ વિશાળ સ્થાપત્ય ગ્રંથોનો પુનરોદ્ધાર કરી શક્યા નથી.

કદાચ એમ હોય કે વિધર્મીમૂર્તિભંજકો એવા મહા પ્રાસાદોનું અસ્તિત્વ રહેવા નહિ દે એવા ભયે કદાચ મંડને સાંધાર મહાપ્રાસાદોના ગ્રંથ વિષયોનો પુનરોદ્ધાર ન કર્યો હોય.

મંડનના નાનાભાઈ નાથજીએ વાસ્તુમંજરી ગ્રંથની ત્રણ સ્તબકમાં રચના કરેલ અને તેના પરિવાર બીજા નાના મોટા ગ્રંથોની રચના કરેલ.

સૂત્રધાર રાજસિંહે "વાસ્તુરાજ" ગ્રંથની રચના કરી માળવાના મહારાજા ભોજ દેવે समरागण સૂત્રધાર નામે મોટો ગ્રંથ અને તેના શિલ્પી મલ્લે परिमाण मंजरी નામે કાષ્ટ ગ્રંથની રચના કરી.

ઉપરોક્ત લગભગ બધા ગ્રંથો પશ્ચિમ ભારતના નાગરાદિ શિલ્પના ગ્રંથો લખાયા છે તે ઉપરાંત પણ છે. પૂર્વભારતમાં ઉડિયા કલિંગમાં शिल्पप्रकाश અને એક બીજો ગ્રંથ નવમી દશમી સદીમાં રચાયેલો તે પ્રદેશના શિલ્પીઓ તેના આધારે મંદિરોના નિર્માણ કરે છે.

દ્રવિડ પ્રદેશના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં काश्यप शिल्प અને मानसार मयपत्रम् मनुष्यालय चंद्रिका છે. ચૌદમી સદીમાં કુમાર નામના વિદ્વાને शिल्प रत्नम् ગ્રંથની રચના કરી. અન્ય પ્રદેશની શૈલીના ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા નથી. શિલ્પ સ્થાપત્યનો વિષય પુરાણો, નીતિ-શાસ્ત્રો, જ્યોતિષ, સંહિતાઓ, તંત્ર ગ્રંથો, કર્મકાંડના ગ્રંથો અને આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રનાં અંગો

વાસ્તુ શબ્દ वस ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. આ ધાતુ પાણિનિએ वसनिवासे અર્થમાં આપ્યો છે. वस+तुण થઈ વાસ્તુ શબ્દ બને છે તેનો અર્થ વસવાટ–ભવન, આવાસ, સ્થાપત્ય, દેવાલય, રાજ્ય ભવન, જળાલય દુર્ગ, નગર, જળબંધો, રાજમાર્ગો આદિ આ બધા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અર્થમાં વાસ્તુ શબ્દમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. વાસ્તુવિદ્યા સ્થાપત્ય રચનાની વિદ્યા કળા કારીગરીની વિદ્યા.

વિશ્વકર્માએ વાસ્તુના અષ્ટાંગ સંક્ષિપ્તમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે :

૧. વાસ્તુત્પત્તિ–ઘર–નગર–દેવાલય–રાજભવન–સભાભવન–ઉદ્યાન આદિ માટે કેવી ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવી તે સંબંધીનું એક અંગ.

૨. યક્ષોત્પત્તિ–વાસ્તુ અધિષ્ટાતા દેવને વાસ્તુ પુરુષને યક્ષ કોટિમાં ગણેલ છે. તેની ઉત્પત્તિ તેનું પૂજન ઉત્પતિ તેના અંગોપાંગ પર સ્તંભ, પાટ કે ભીતિ આવવાથી વેધ દોષ તેના અંગોપાંગ આદિનું જ્ઞાન.

૩. ભૂપરિગ્રહ–પૃથ્વીના ગ્રાહ્યા ગ્રાહ્યમાને વિચાર દર્શાવતું અંગ.

૪. સૂત્રપાત્ર–સ્થપતિ ઘર, ભવન, દેવાલય, રાજભવન, નગર, જળાશયાદિ માટે માન માપ નક્કી કરતું ભૂમિ પરનું આલેખન. માપ નકશો.

૫. વેશ્માધિકાર–ઘર સંબંધી પ્રકરણ

૬. સુરસદન–દેવાલયો સંબંધી પ્રકરણ અંગ

૭. લિંગવિધાન–દેવમૂર્તિઓ શિવલિંગઆદિ સંબંધી પ્રકરણ અંગ

૮. પ્રતિષ્ઠાવિધાન–દેવ પ્રતિષ્ઠા જળાશયોનો લોકોપકારાર્થે ઉત્સવ નગરની સ્થિરતા માટે ધર્મક્રિયા, યજ્ઞ યાગાદિ, વાસ્તુપૂજન ઇત્યાદિનું પ્રકરણ–અંગ એ રીતે આઠ અંગ કહ્યા.

चतुर्विधः प्रकार स्थापत्याभष्ठथायिकित्सितम् ।
धनुर्वेदय सप्तङ्गे ज्योतिष कमलाल यात् ॥ समरांङ्गण सूत्र–४४

ચતુર્વિધ સ્થાપત્ય આઠ, અઢાર આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ અસ્ત્રશસ્ત્રની યુદ્ધવિદ્યાના સાત અંગ અને જ્યોતિષ એ સર્વ શાસ્ત્રોના મૂળ પ્રવર્તક બ્રહ્માજી છે. ચતુર્વિધ સ્થાપત્યમાં પુરવિવેશાદિ ભવનેનિર્માણાદિ પ્રાસાદ પ્રતિમાદિ વાસ્તુ જળાશયાદિ જાણવું.

મહર્ષિ શુક્રાચાર્યે કહે છે :

प्रासाद प्रतिमारामगृह वाप्याधिसन्कृतिः
कथिता यत्रताच्चिवल्यशास्त्रमुक्तं महर्षिभिः

દેવમંદિર, રાજમહેલ, પ્રતિમાલિંગ, ઉપવન, ઉદ્યાનગૃહો, જળાશયો, વાવો, નગર, દુર્ગ આદિની રચના વિધાને મહર્ષિઓએ વાસ્તુશાસ્ત્ર શિલ્પશાસ્ત્ર કહ્યું છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના પ્રકારો અને વાસ્તુદ્રવ્ય

ભૃગુ સંહિતામાં મહર્ષિ ભૃગુએ (૧) ધાતુખંડ (૨) સાધનખંડ (૩) વાસ્તુખંડ વર્ણવ્યા છે. તેમાં (૧) ધાતુખંડમાં ત્રણ વર્ગ–કૃષિ (ખેતી), જળ તથા ખનિજ કહ્યાં છે. ૧. ખેતી કરવી ૨. જળબંધો બાંધવા ૩. ભૂમિમાંથી ખનિજ દ્રવ્ય ખોદી કાઢવું. (૨) સાધન ખંડ नौकारथाग्नियानानां कृति साधन मुच्यते नौका रथ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અગ્નિયાન (અગ્નિથી ચાલતા વાહન–રેલવે) આ ત્રણ વાહનો કહ્યાં છે.

જે જળમાં નૌકાયાન પૃથ્વી પર રથયાન અને અગ્નિયાન અને ગગનમાં વ્યોમયાન. विमानना आकाशे अग्निवाद च व्योमज्ञान तद्वेवहि ॥ આમ જળચર – ભૂચર અને ખેચર ત્રણેયાન (વાહન) કહ્યા છે.

(૩) ત્રીજુ વાસ્તુખંડમાં वेश्म प्राकार नगर रचत वास्तु संज्ञितम् ॥
વાસ્તુખંડમાં મકાન, ભવનો, દેવાલયો, દુર્ગો, નગરરચના અને જળાશયાદિ કહ્યા છે.

આગળ જતાં મહર્ષિ વાસ્તુશાસ્ત્રની સ્થાપત્ય રચનાનાં વાસ્તુદ્રવ્યો (બિલ્ડિંગ મટીરિયલ્સ) વિશે કહે છે.

शिलेष्टिका सुधादारु मृतस्ना मुल्लोष्ट लोहकाः
પાષાણ ઈંટ, ચૂનો લાકડું, માટી, અષ્ટલોહ મિશ્ર ધાતુ.

આ મુખ્યત્વે સ્થાપત્યની રચના (બાંધકામ)માં વાસ્તુ દ્રવ્યોજાણવા, વળી મહર્ષિએ માપદંડ, હસ્ત, પ્રમાણ ઓળંબો આદિ અષ્ટ સૂત્ર વિશે પણ સવિસ્તર નોંધ આપેલ છે. વળી કહ્યું છે કે अल्पदोषो बहु गुणं कार्यकर्म प्रयत्नतः ॥

ઘણા ગુણ હોય ત્યાં થોડા દોષ રહી જતા હોય તો પણ તે કાર્ય પ્રયત્ન કરીને (શંકા વગર) શુભ જાણવું.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દેવાલયોમાં લોહદ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાનુ કહ્યું છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક કાળમાં બાંધકામોમાંનાં દ્રવ્યોની અનેક શોધખોળ થઈ રહી છે. ચૂનાસ્થાને સિમેંટનો પ્રયોગ થાય છે. લોહ વાપરવામાં દેશકાળની હવામાનને પ્રતિકૂળ દ્રવ્યો નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

વાસ્તુદ્રવ્યના ભેદે વાસ્તુના નામકરણ

पाषाणै निर्मितंयत्तद्गृहम्मंदिरं स्मृतम् ॥
पक्केष्टकं वास्तु नाम भवन हित मुत्तमम् ॥१३॥
अनिष्टकैः समुनन्तु सुधारंकर्दमेनतु.
मानस्यं वङ्कितं काष्टै वेत्रश्वचन्दनस्रअम् ॥१६॥
वक्षेश्वविजय प्रोक्त राज्ञा शिल्पिविकल्पिअम्
कालमेपिच विज्ञायमष्ट मतृण नातिमितक्षण
ऊत्तमा निय यत्वारि गृहाणि गृह मेधिताम्
सौवर्पाराजर्त ताम्रमायसंच प्रकीर्तितम् ॥१६॥
सौवर्णन्तु करन्नाम राजत श्रीभवन्तथा.
ताम्रेणा सुयमंत्रन्तु चंडनामतथायसम् ॥१७॥
दैवदान् गंधर्व यक्ष राक्षस पन्नगा ।
द्वादशै ते प्रकारास्तु गृहाणा नियत्राः स्मृता ॥१८॥
आतुयंत्व निलं नाम प्रायुवंधारि बंन्धकम् ।
पव सर्वा सुजातीषु गृहाणिच चतुर्दश ॥१॥
इति विश्वकर्मा प्रकाश अध्याय ३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૧ પાષાણથી બનાવેલા વાસ્તુને **મંદિર** ૨ પાકી ઈંટથી બનાવેલને **ભવન** તે ઉત્તમ. ૩ કાચી ઈંટના બનાવેલ વાસ્તુને **સુમન**. ૪ ગારામાટી બનાવેલ વાસ્તુને **સુથાર**. ૫ કાષ્ટના વાસ્તુને **માનસ્ય**. ૬ વેત ( )થી બનાવેલ વાસ્તુને **ચંદન**. ૭ રાજાઓનાં વસ્ત્રોથી બનાવેલ (તંબુ)ને **વિજય**. ૮ ઘાસથી બનાવેલને **કાલિમા** કહે છે. ગૃહસ્થોને ઉપરોક્ત ચાર પ્રકાર ઉત્તમ છે. સુવર્ણ, ચાંદી, તાંબુ અને લોહ એ ચારે દ્રવ્યનું કહે છે. ૯ સુવર્ણથી બનાવેલ વાસ્તુને **કર** કહે છે. ૧૦ ચાંદીથી બનાવેલ વાસ્તુને **શ્રીભવ** કહે છે. ૧૧ તાંબાના વાસ્તુને **સૂર્યમંત્ર**. ૧૨ લોહથી બનાવેલ વાસ્તુને **ચંડ** કહે છે. ૧૩ લાખથી બનાવેલ વાસ્તુને **અનિલ** કહે છે. દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને નાગલોક પૂર્વોક્ત બાર પ્રકારના નિયમો કહ્યા છે. ૧૪ જળ–નદીના બંધને **પ્રાયુષ** કહે છે, એ રીતે સંપૂર્ણ જાતિઓમાં ચૌદ પ્રકારના વાસ્તુગૃહમાં ચાર વાસ્તુ ઉત્તમ છે.

આગળ કહે છે પાષાણને પાકી ઈંટના વાસ્તુ શિલ્પમાનથી કરવા. કાષ્ટના વાસ્તુમાં સ્તંભમાન જાળવવું. સુવર્ણના વાસ્તુમાં હસ્ત પ્રમાણથી અને ગારામાટી તથા લાખમાં માનની જરૂર નથી. અન્યમાં પણ ચાર પ્રમાણ ગણિત મેળવવાની જરૂર નથી.

મૂર્તિપૂજા

મૂર્તિપૂજાના આરંભ કાળ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ કે છે. જો કે વેદમાં મૂર્તિ વિશે ઉલ્લેખો છે. ધ્યાન યોગસ્થ સંસિદ્ધ ધ્યાન યોગની સિદ્ધિને સારુ મહાપુરુષોએ પ્રતિમાની આવશ્યકતા સ્વીકારી ભક્તિ માર્ગમાંપ્રતિમા પૂર્ણ અવલંબન રૂપ છે.

વિદ્યા અને કળા

શુક્રાચાર્યજી કહે છે विद्याह्यनेताश्च कलाः संख्या तु नैव शक्यते ।
विद्यामुख्यावःत्रिशचतुषष्टिकला स्मृता

વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે. તેની ગણતરી થઈ શકતી નથી પરંતુ મુખ્ય વિદ્યા બત્રીશ છે અને કળા ચોસઠ છે. વિદ્યા અને કળાની વ્યાખ્યા આપતા શુક્રાચાર્યજી કહે છે કે

यद् यत्स्याद् वाचिक सम्मकर्म विद्यामिसंज्ञकम्
शक्तौ मूकोऽपि यत्कर्तु कला संज्ञतुतत्स्मृतम् ॥

જે કર્મ વાણીથી થઈ શકે, તે વિદ્યા અને મૂંગો પણ કાર્ય કરી શકે તેનું નામ કળા છે. શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય એ મૂકભાવે થઈ શકે તે કળા.

पृथकपृयक्रियामिहि–कलामेहस्तुजायते
यांयां कला समास्त्वि तन्नाम्याजातिमुच्यते ।

વિવિધ કળા વિવિધ ક્રિયા વડે થાય છે. મનુષ્ય જે જે કળાનો આશ્રય લે છે તે તે કળા પરથી તેની જાતિનું નામ પડે છે. આમ, કળાના વર્ગ પ્રમાણે વ્યવસાયી જાતિનો સમૂહ બંધાયો.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ભારતમાં શિલ્પશાસ્ત્રી–સ્થાપત્યના જ્ઞાતાનો સમુદાય વર્તમાનમાં ચારેક વર્ગમાં જણાય છે. પશ્ચિમ ભારતમાં સોમપુરા પૂર્વ ભારતમાં મહારાણા, મહાપાત્ર અને કર્ણાટક, આંધ્ર ને મહારાષ્ટ્રમાં પચ્ચાનન જાતિના શિલ્પીઓ, અને દ્રાવિડ પ્રદેશમાં વિરાટ વિશ્વ બ્રાહ્મણ આચાર્ય શિલ્પીઓ. આ વિષયમાં સવિસ્તર નોંધ **પ્રાસાદમંજરી** અનેવેધ વાસ્તુમાં આપેલ છે.

સ્થાપત્યાધિકારી ૧ સ્થપતિ ૨ સૂત્રગ્રાહી ૩ તક્ષક સૂત્રમાન અને રૂપ કામ કરનારો ૪ વર્ધકી કાષ્ટકર્મ કરનાર, મોડલ બનાવનારો આ સર્વ સ્થપતિના ત્રણે શિષ્ય સમાન હોય છે. વર્તમાનમાં ચીફ એન્જિનિયર, આર્કિટેકટ, ઓવરસિયર ડ્રાફ્ટસમેન એ રીતે આગળ કહ્યા ને પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથોમાં કહ્યા છે.

વિશ્વકર્મા

શ્રી વિશ્વકર્મા જુદા જુદા યુગમાં પ્રગટ થયેલા હોય તેમ પુરાણોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. તેઓ અષ્ટવસુના નાના પ્રભાસના પુત્ર હોવાના ઉલ્લેખો છે. ભૃગુ ઋષિની પુત્રીના પુત્ર હતા. પદ્મપુરાણ અને વસિષ્ઠપુરાણમાં વિશ્વકર્માનું સ્વરૂપ વર્ણન કરતાં તેમના પાંચ મુખ અને દશ હાથ કહ્યા છે.

વિશ્વકર્માના પાંચ મુખથી માનસપુત્રો ઉત્પન્ન થયા અને તેઓના પૂર્વ મુખેથી કર્મ વ્યવસાય કહ્યા છે. મનુને લોહ કર્મ, મયને કાષ્ટકર્મ, ત્વષ્ટાને તામ્રકર્મ (કંસારા) ઉર્ધ્વમુખે શિલ્પીને પાષાણ કર્મ અને તક્ષક દૈવજ્ઞાને સુવર્ણ ચાંદીનું કર્મ કરવાનો અધિકાર આપ્યો. આ રીતે સ્કંધપુરાણ નાગરખંડ અ ૬ માં કહેલું છે. તૈતેરીય શ્રુતિમાં પણ પાંચ મુખ ને દશ હાથ કહ્યા છે.

વાસ્તુ શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં વિશ્વકર્માને એક મુખ ત્રણ નેત્ર દાઢીવાળા વૃદ્ધ ચારભૂજામાં ૧ સૂત્ર ૨ ગજ ૩ માળા ૪ કમંડળ ધારણ કરેલા છે. હંસનું વાહન છે. બ્રહ્માના અવતાર રૂપ છે.

શ્રી વિશ્વકર્મા હુન્નર કળાના આચાર્ય ગણાય છે. તેમના ચાર માનસપુત્રોને જ્ઞાન આપ્યાની કથા અપરાજિત પૃચ્છામાં આપેલ છે. હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશના દેવદારૂ વનની ગુફામાં તેમના ચાર શિષ્યોને ઉપદેશરૂપી જ્ઞાન આપ્યું.

૧ જયને શિલ્પ સ્થાપત્યનુ જ્ઞાન તેમાં લિંગપીઠ પ્રતિમા ભવનો, રાજગૃહો, મંદિરો, જળાશયો, નગર, દુર્ગ, પ્રતોવી, ગોપુર આદિ વિષયોનુજ્ઞાન આપ્યું. તેમાં સંવાદરૂપે ચોવીશ હજાર ગ્રંથ (શ્લોકની રચના થઈ).

૨. વિજયને નૃત્ય, ગીત, વાજિંત્ર, રાગ, તાલ, હાસ્ય, લાસ્ય, તાંડવ નૃત્ય, સપ્તસ્વર, છશમ, છત્રીશ રાગિણી, વિષયનું સ્થાન આપ્યું. તેના બાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ ગ્રંથની રચના થઈ, તે ભરતના નામે ઓળખાયું.

૩. સિદ્ધાર્થને તાલુકંઠ સ્વર શાસ્ત્ર ગણિત જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, અલંકાર સહિત છંદ તથા તેને મુક્તિ માટેનું રહસ્ય સમજાવ્યું.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૪. અપરાજિતને વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જયના જેવું જ્ઞાન આપ્યું. તેના અઢીસો અધ્યાયો લખાયા. તેમાં શિલ્પના જ્ઞાનનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ આપેલો છે.

વિશ્વકર્માના અઢાર શિલ્પાદિ કર્મકારોના પૃથકપૃથક વિભાગમાં ભારતમાં પ્રસરાયેલા છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ મારા વેધવાસ્તુ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પાના ૧૦ પર વિગત સાથે આપેલા છે.

શિલ્પ સ્થાપત્ય કર્મની કુશળ જાતિઓ વર્તમાન કામમાં શેષરૂપ રહેવા પામી છે. પશ્ચિમ ભારતમાં સોમપુરા શિલ્પીઓ પૂર્વ ભારતમાં મહારાણા, મહાપાત્ર, દ્રવિડ પ્રદેશમાં વિરાટ વિશ્વ આચાર્યો વસે છે. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, આંધ્ર અને કર્ણાટકમાં પંચાનન જાતિના શિલ્પીઓ પાંચ જુદા કર્મ વ્યવસાય કરતા. પાંચ ગોત્રના શિલ્પીઓ વસે છે. મધ્ય પ્રદેશના ખજુરાહોમાં ઈ. સ.ની નવમીથી બારમીના તેરમી સદી સુધીમાં ચારસો વર્ષ સુધીના નિર્માણ કરેલા કળામય પ્રાસાદોના શિલ્પીઓ કોણ હતા ? તેઓની શોધ કરતા હજુ પત્તો મળતો નથી. વિધર્મી રાજ્યકર્તાના છસ્સો વર્ષના રાજ્ય કાળમાં આવા શિલ્પીઓએ વ્યવસાય છોડી દેવો પડયો કે ધર્મ પરિવર્તન થયું હોય ! ઉત્તર ભારત, બિહાર, બંગાળ, પંજાબ, સિંધ, કાશ્મીર, સરહદ પ્રાંતમાંના શિલ્પીઓનું પણ મૂર્તિભંજન આ ધર્મીઓના ધર્મ પરિવર્તનના કારણે તે પ્રદેશોમાંના શિલ્પીઓનો પત્તો નથી.

સંસ્કૃત શિલ્પ ગ્રંથોના અનુવાદની આવશ્યકતા

પ્રાચીન શિલ્પ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. પૂર્વના વિદ્વાન સ્થપતિઓ તે ગ્રંથો વાંચન–મનન કરી શકતા–વર્તમાનમાં સાતસો આઠસો વર્ષથી શિલ્પીઓમાં સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન લુપ્ત થયું. આથી પંદરમી સદીમાં મંડન સૂત્રધારે પ્રયત્ન કરેલો તેને હવે પાંચસો વર્ષ થયા તેથી શિલ્પીઓને સમજી શકાય તેવી ભાષામાં તેના અનુવાદ આલેખન–નકશા સાથે ગ્રંથોનું પ્રકાશન થાય તો આ અસ્ત થતી વિદ્યા જળવાય રહે.

સદ્ભાગ્યે વર્તમાનકાળના શિલ્પીઓમાં ક્રિયાત્મક જ્ઞાન છે પિતા કરે તેવું પુત્ર કરતો હોય છે. પરંતુ હવે શિલ્પી વર્ગમાં–પાઠયાત્મક શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી પોતે જે કાર્ય કરી રહ્યો છે, તેમાં ક્યાં ક્ષતિ છે તે તેનું જ્ઞાન ઘણી વખત નથી હોતું તે અફસોસની વાત છે. ક્રિયાત્મક જ્ઞાન સાથે શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન બન્ને હોય તો સોનામાં સુગંધ જેવું ગણાય અને સ્થપતિ શિલ્પાચાર્ય કહેવાય.

પાછલા કાળમાં ક્રમશઃ શિલ્પ વર્ગમાં સામાન્ય કેળવણી તરફ બેદરકાર બનતા ગયા. જો કે તેઓમાં ક્રિયાત્મક જ્ઞાન રહ્યું. પરંતુ પાઠાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યે દુર્લક્ષ આપ્યું, આથી સામાન્ય શિલ્પ ગ્રંથોનું સાહિત્યની અગત્યતા માનવાની ગંભીર ભૂલ થઈ. તેમાં મહાપ્રાસાદો જેવા સાંધાર વિશાળ સ્થાપત્ય ગ્રંથો જેવા કઠિન ગ્રંથોનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ? જો કે તેમાં દેશ–રાજ્ય કાળનું પણ કારણ છે. છસ્સો વર્ષના વિધર્મી રાજ્ય શાસનના કારણે ઉત્તર ભારતમાં તેવાં વિશાળ સ્થાપત્યો થતાં અટકી ગયાં.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શિલ્પીઓ પાસેના પવિત્ર શિલ્પ ગ્રંથો પટારામાં પડી રહ્યા. કેટલાક તો ઊધઈ ખાઈ ગઈ નાશ થયો. કાળજીવાળા વિદ્યા પ્રતિ રૂચિવાળા શિલ્પીઓ પાસે કેટલુંક શેષ રહ્યું. પરંતુ સામાન્ય રીતે શિલ્પીઓમાં ક્રમવાર શિલ્પાભ્યાસ ન થવાથી આ વિદ્યાનો અસ્તકાળ હું માનું છે. પરમાત્માની કૃપાએ મારી જેવા વૃદ્ધને જે કોઈ અલ્પ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનનો વારસો અનુવાદો કરીને વીશેક ગ્રંથ પ્રકાશનો કરવા પ્રયત્ન કરવા પ્રેરાયો છું. જો કે મારી આર્થિક સ્થિતિથી પણ આ કાર્યનો બોજો વિશેષ છે. છતાં પણ વિદ્યાના અસ્તિત્વને ખાતર કરી રહ્યો છું. મારી આ ધગશ અને પ્રયત્નનો લાભ શિલ્પીઓ લેશે એવી આશા રાખું છું.

પૂર્વ એશિયા

ભારતના રાજાઓએ જાવા સુમાત્રાના પૂર્વના બેટો પર કબજો કરી ત્યાં બેટો પર વિશાળ અને ભવ્ય મંદિરો ભારતીય શૈલીના નિર્માણ કર્યાં. જે દુનિયાની અજાયબીમાં ગણાય તેવાં ભવ્ય અને સુંદર છે. પાછળ ત્યાં મુસ્લિમો અને સત્તરમી અઢારમી સદીમાં યુરોપનાં રાજ્યોએ ફ્રેન્ચોએ કબજો લીધો. આ સર્વ બેટો પર રામાયણ મહાભારતનાં દૃશ્યો ત્યાંનાં મંદિરોમાં કોતરાયેલાં છે ત્યાં બૌદ્ધ મંદિરો પણ બંધાયેલાં છે.

ઇજિપ્ત–આફ્રિકા ખંડના ઉત્તરે ઇજિપ્ત–મિસર

ઈ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પૂર્વે ઇજિપ્તમાં મોટા ત્રિકોણાકાર પિરામિડો–રાજાઓના મૃતદેહો પણ ઘણા જ વિશાળ બંધાયા છે. પિરામિડ એ બૌદ્ધના સ્તૂપની વિશાળ પ્રતિકૃતિ છે. પિરામિડ ત્રિકોણાકાર છે. જ્યારે સ્તૂપો ઊંધા વાળેલા સુંડલા આકારના પિરામિડની નાની પ્રતિકૃતિ છે. ઇજિપ્ત ઘણો પ્રાચીન દેશ છે.

ત્યાં રાજાઓની ભવ્ય મૂર્તિઓ અને મોટા ભવ્ય બેઠેલા સિંહ કે વૃષભના પાંખોવાળાં સ્વરૂપોને ભવ્ય મનુષ્ય મુખનાં રૂપો મોટા પાષાણના કરેલા છે તેને સ્ફીંગર કહે છે. તેને દેવદૂત મૂર્તિ માને છે.

મધ્ય એશિયામાં એસિરિયા અને બેબીલોન પણ ઇજિપ્ત જેટલા પ્રાચીન છે. ત્યાં ભવ્ય સ્થાપત્યોના અવશેષો ઈંટના છે. તેના ગ્રંથોની લાઇબ્રેરી પકવેલી ઈંટોની તકતીઓમાં કોરેલી હજુ પણ જોવા મળે છે.

ચીન એ પ્રાચીન દેશ આર્યધર્મને માનતો હતો. ઈરાન એ શુદ્ધ આર્ય જાતિના લોકોનો દેશ હતો. તેઓ અગ્નિને મુખ્ય માનતા. સૂર્ય અને સમુદ્રને પણ માનતા. યુરોપ અને એશિયાના પ્રદેશોમાં ઈસુ અને મહમદ પેગમ્બર પહેલાં આ સર્વ દેશોની પ્રજા મૂર્તિપૂજાને માનતી. હજુ પણ ત્યાંના ખોદકામમાંથી મૂર્તિઓ મળે છે. ઈરાનનો ભગ્ન પર્સિપોલીનું ભવ્ય સ્મારક હાલ અવશેષરૂપે ઊભું છે.

મહમદ પેગમ્બરે ઇસ્લામ ધર્મની સ્થાપના કરી પરંતુ તેના અનુયાયીએ એ તે ધર્મ તલવારના જોરે એશિયામાં પ્રસરાવ્યો. ભારતમાં ઉદ્‌ભવેલા બૌદ્ધ ધર્મના આચાર્યો અને સાધુએ ભારત અને બહાર એશિયા ખંડમાં ઉપદેશ કરીને સાત્વિકતાથી ધર્મનો પ્રચાર કર્યો.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પાશ્ચાત્ દેશો

ઇજિપ્ત પછી ગ્રીક પ્રાચીન દેશ છે. તેના ભવ્ય અને સુંદર સ્થાપત્યો. તાદ્દશ્ય મૂર્તિઓ થતી. આખા યુરોપમાં ઇસુ પહેલાં મૂર્તિપૂજકો હતા ગ્રીકના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેતા વિદ્વાનો થઈ ગયા.

ગ્રીક પછી રોમન સામ્રાજ્ય આવે છે. તેના પણ ભવ્ય અને વિશાળ ભવન-ચર્ચ નિર્માણ અને મૂર્તિઓ થઈ. તેઓએ ગ્રીકનું અનુકરણ કર્યું. પ્રસિદ્ધ ભવ્ય ખ્રિસ્તી દેવળોના નિર્માણ થયાં અને રાજભવનો થયાં.

રોમનના ઉત્કૃષ્ટ કાળમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો. પ્રારંભમાં તેના ઉપદેશનો વિરોધ કરીને તેની હત્યા કરી પરંતુ પાછળથી આખું યુરોપ ખ્રિસ્તીમય બની ગયું અને તેના સેંકડો દેવળો યુરોપમાં પ્રત્યેક શહેરોમાં થયા.

ઈ. સ. ૬૦૦ પછી થીબ્સ અને હૂણ લોકોએ રોમનો વિનાશ કર્યો. તે બારમી સદી પછી રોમનો ફરી ઊભા થયાં.

અમેરિકા અને આફ્રિકા ખંડ જંગલો અને ત્યાંની પ્રજા અશિક્ષિત હતી. અમેરિકામાં મેક્સિકો ખાતે ભારતના દ્રવિડ પ્રદેશના હજારો વર્ષ પહેલાં મય લોકો ત્યાં પહોંચી વાસ કર્યો. ત્યાં સૂર્યમંદિરોના અવશેષો છે. તે આપણી ભારતીય કળાની પ્રતિકૃતિરૂપ છે ત્યાંના મેક્સિકન લોકોના વ્યવહાર, રીતરિવાજ વગેરે આપણી ભારતીય લોકોને મળતા વર્તમાનકાળમાં છે.

વર્તમાન જગતમાં અમેરિકા વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગો એને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ દેશ છે યુરોપના પ્રદેશોની વસ્તી વધી જતાં તેઓએ બહારના ખંડોમાં વસવાટ માટેના પ્રયત્નો ચૌદમી સદીથી કરવા માંડેલા. હાલ અમેરિકામાં જુદી જુદી યુરોપિયન પ્રજા વસી રાજ્ય કરે છે. તેવું આફ્રિકા ખંડ જે જંગલી હતો ત્યાં યુરોપિયનોએ અમુક અમુક પ્રદેશો કબજે કરી રાજ્ય કરતા. આફ્રિકામાં અનેક જાતની ખનિજો-સોનું, ચાંદીની ધાતુ નીકળે છે. વર્તમાનમાં આફ્રિકાની સ્થાનિક પ્રજાએ માથું ઊંચકી પરદેશીઓથી ભારતની જેમ મુક્ત થયા છે.

ભારતનો રાજ્યવંશનો કાળ

શશુનાક અને નંદકાળ-ઈ. સ. પૂર્વે ૭૨૭ થી ૩૫૮ મગધ દેશમાં શૈશુનાક વંશના રાજાઓમાંના અજાતશત્રુ-ઈ. સ. પૂ. ૫૫૨ થી ૫૨૫ના રાજ્યકાળ. તેની મૂર્તિ મનુષ્ય કદથી પણ મોટી મથુરા મ્યુઝિયમમાં તે સુંદર છે તે કાળની એક રાણીની મૂર્તિ કેશ વિન્યાસ કરતી અલકૃત આભૂષણવાળી કલકત્તા મ્યુઝિયમમાં છે.

મૌર્યકાળ-૩૫૫ થી ૧૮૫ ઈ. સ. પૂર્વે મૌર્યવંશના સુપ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અશોકનું રાજ્ય અફઘાનિસ્તાનથી આગળ રશિયાની સરહદ સુધી હતું. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કરેલો. કલીંગના વિજયમાં થયેલ માનવહત્યાથી દ્રવીને બૌદ્ધધર્મ ગ્રહણ કરેલો. તેણે બૌદ્ધ સ્મારકો રચેલા, સ્તૂપો બંધાવેલ અને ધર્મસ્તંભો અને રાજ્યાજ્ઞાના સ્તંભો ભારતના જુદાં જુદાં સ્થળે ઊભા કરાવેલા.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શુંગ અને કાણ્વકાળ–ઈ.સ. પૂ. ૧૮૫ થી ઈ.સ. ૨૮ સુધી–છેલ્લો મૌર્ય સમ્રાટ બૃહસ્થને સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર મારીને મધ્યપ્રદેશ પર અધિકાર કરી શુંગવંશે રાજ્યનો કબજો લીધો. તે કાળની મૂર્તિકળાના સુધી નમુના સાંચીમાં મળે છે. અશોકે બંધાવેલ સાંચીનો સ્તૂપ ઇંટનો હતો. તેના પર પથ્થર ચડાવી ફરતી કમ્પાઉંડ વોલ અને ચારે તરફ તોરણ કરાવ્યા. તેઓ બૌદ્ધના પૂર્વજન્મનાં દશ્યો કોરેલા છે. શુંગકાળ સુધી બુદ્ધની મૂર્તિઓ બનાવાતી નહિ, તેના સ્થાને બોધિવૃક્ષ, ધર્મચક્ર, સ્તૂપ, છત્ર કે પાદુકા બનાવી પૂજા કરતા.

સાંચી જેવો બુદ્ધ સ્તૂપ ભારહૂતમાં પાષાણનો બંધાયો તેમાં લાલ પાષાણની મૂર્તિઓ મળી છે. તે કલકત્તા મ્યુઝિયમમાં છે. તે કાળની ઉડિયા, કલિંગમાં ઉદયગીરી અને ખંડગીરી પર્વતમાં ગુફાઓ કરાયેલી.

શું કાળની માટીની પકવેલ મૂર્તિઓ બહુ સંખ્યામાં વારાણસી, અલ્હાબાદ, મથુરા, પટણા અને ગુજરાતમાં (શામળાજી પાસે) મળી છે. તે એટલી સુંદર ને પ્રભાવિત છે. રાજારાણી, નરનારી યુગલ, બાલકબાલિકા સૌંદર્ય, દેવી પ્રેમ કરતા નાચતા યુગલ રમણીય અને સજીવતા તેમાં છે.

કુશાણુકળા ઈ. સ. ૧ થી ૨૫૦ની કુશાણુ કળા મથુરામાં શ્રેષ્ઠ કેન્દ્ર હતું. બુદ્ધ અને જૈન મૂર્તિઓ દેવ–દેવતાની મૂર્તિઓ મથુરામાં બનાવી ભારતનાં વિભિન્ન સ્થાનો પર મોકલાતી. લાલ પથ્થરની આ મૂર્તિઓ મથુરા શૈલીના નામથી ઓળખાતી. તે કાળની કળાનું બીજું ધામ કેન્દ્ર ગાંધાર (સરહદ પ્રાંત) હતું. તે મૂર્તિઓ શ્યામ સ્લેટીયા પાષાણની. યુનાની (ગ્રીક) શિલ્પીઓની તે બનાવટ કહેવાય છે. તે શૈલીને ગાંધાર શૈલી કહેવાય છે.

આંધ્રકાળ ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦ થી ઈ. સ. ૨૨૫–આંધ્ર–કર્ણાટકના ગંતુર જિલ્લામાં કૃષ્ણા નદીના તટ પર અમરાવતી સ્થાન પર વિશાળ બૌદ્ધ સ્તૂપ આરસનો સુસજ્જિત સુંદર અલંકૃત બનાવેલ. તેમાં બુદ્ધપૂજા અને તેના પૂર્વજન્મની કથા કોરેલી છે તેના અવશેષો કલકત્તા, મદ્રાસ અને અમરાવતી સંગ્રહાલયમાં છે. ગંતુર જિલ્લામાં જ્યાં નાગાર્જુન કોંડા નામનું સ્થાન છે, ત્યાં તે કાળના સુંદર સ્થાપત્યો અને તેની મૂર્તિકલા નમૂનોદાર મળ્યા છે. ત્યાં જળબંધ બંધાતાં તે ખસેડી અન્ય સ્થાને લાવવામાં આવેલ છે.

તે કાળની પહાડી ગુફાઓ નાસિક, કન્હેરી, મુંબઈ, કાર્લા ભાજા (પુત્રા)ની ગુફાઓ કોતરાઈ. તેમાં ચૈત્ય, સ્તૂપ અને વિહારો કોતરાયા છે.

નાગવંશ તથા વાકાટકકાળ–ઈ. સ. ૧૮૫ થી ૩૨૦–નાગવંશના તથા વાકાટકવંશના રાજાઓ શૈવ સંપ્રદાયના હતા. તેઓએ અનેક શૈવ કળામય મંદિરો એકમુખ, ચતુર્મુખ લિંગની તેમાં સ્થાપના મધ્યભારતના કેટલાયે નિર્માણ કરાવેલા. તેઓએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવેલ.

ગુપ્તકાળ–ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૬૦૦–પ્રાચીન કાળનાં મંદિરો ને ભવનોનો વિશેષ સપાટ અગાશી પર અલ્પ કાંઈક કરતા કેટલાક. તે ગુપ્તકાળથી મંદિરો પર શિખરો બનાવવાની શલી શરૂ થઈ. જુદા પ્રકારનાં શિખરો થવાં લાગ્યાં તેથી મંદિરોની શોભા અલંકૃત થઈ. તે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
OF
SHREE SOMNATH TEMPLE
KAILAS MAHA MERU PRASAD
PRABHAS PATAN

SCALE FOUR FEET TO AN INCH

ભગવાન સોમનાથજીના મંદિરનું સંપૂર્ણ પક્ષદર્શનનો પ્લાન પ્રભાસપાટણ

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

LONGITUDINAL SECTION

ભગવાન સોમનાથજીના મંદિરના પૂર્વ પશ્ચિમ છેદ દર્શન

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री सरस्वत्यै नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीविश्वकर्मणे नमः
श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याम् (पूर्वार्ध)

VASTUVIDYAM
BY
VISHWAKARMA

आयादिगणिताध्याय प्रथमोध्याय ॥१॥

श्री विश्वकर्माउवाच—
अथातःसंप्रवक्ष्यामि आयादिनां लक्षणे
प्रासादनिलयेपुरे वापिप्राकर मंडये ॥ ॥१॥
वास्तु कर्मेसु सर्वेषु आयादिगणित योजयेत् ।
ईदानी कथियिष्यामि गणीतवास्तुकर्मके ॥ ॥२॥
१ आय—आयत्वं च पृथुत्वे न गुणयेदाकर्मणि ।
अष्टामिर्हरैत्भाग यत्शेषंआयादिशु ॥ ॥३॥
ध्वजाधूमस्तथासिंह श्वानोवृषखरौगज ।
ध्वाक्षंचैव समं द्रष्टूवा प्राच्यादिपुप्रदक्षिणे ॥ ॥४॥
ध्वजोसिंहो वृषोगजो शस्यतेश्रुभवेश्मशु
अधमानं खरोध्वांक्षो धूमश्वानःसुखावहा ॥ ॥५॥
प्रासाद प्रतिमालिङ्गे जगतीपीठमंडपे
वेदीकुंडेशुचि चैव पताकाछत्र ध्वजादेय ॥ ॥६॥
अग्निकर्मषुसर्वेषु होमशाला महानसे
धूमोऽग्निकुंडसंस्थाने होमकर्मगृहेऽपिच ॥ ॥७॥
आयुधेषुसमस्तेषु नृपाणांभवेनेषुच
नृपासने सिंहद्वारे सिंहतत्र निवेशयेत् ॥ ॥८॥
श्वानोम्लेच्छंगृहे प्रोक्तो वेश्यागारेनटस्यच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नृत्यकारेषु सर्वेषु श्वानःश्वानोपजिविनाम् ॥ ॥९॥
वणिजकर्मषु सर्वेषु भोजनपात्रेषु मंडपे
वृषास्तुरङ्गशालानां गौशालागोकुलेषुच ॥ ॥१०॥
तत्वितघ्नादिस्वरे वाजित्रेविविधे तथा
कुलाल रजाकादिका खरो गर्दभोपजिविनाम् ॥ ॥११॥
गजश्च गजशालायां सिंहयत्नेन वर्जयेत्
सिंहासने गजंदेयं यानस्यायगृहेषुचे ॥ ॥१२॥
मठेषु यंत्रशालासु जिनशालादिकषुत्च
ध्वांक्षंचैव प्रदातव्यं शिल्पकर्मोप्रजिविनाम् ॥ ॥१३॥
वृषस्थाने गजंदद्यात् सिंहवृषमहस्तिनौं
ध्वज–सर्वेषुदातव्यं वृषो नान्यत्रदीयते ॥ ॥१४॥
प्रासादेमंडपे बाहये गृहेभित्तिस्तुमध्यत ॥

आय स्वरुप

यथानामा तथामुखा ध्वजनर ध्वांक्षकाकरुपकं
मुखैःस्वनामा सदशाः नराकार करोदरा ॥ ॥१५॥
हस्तभ्यां तदूरुपाढ्या पादाभ्यां विहंगाकृते
सर्वेषां सिहंवद्रीवा प्रवलाश्च महोकटा ॥ ॥१६॥
२ नक्षत्रा फलेचाप्टगुणो तस्मिन सप्तार्विशति भाजित
यदच्छेषं लभते तत्र नक्षत्र तदृगृहेषुय ॥ ॥१७॥
३ गण—पुनर्वसुश्विनी पुष्य मृगश्रवणरेवती
स्वाति हस्तानुराधाय एतेदेवगणाःस्मृता ॥ ॥१८॥
भरणी रोहिणि आर्द्रा पूर्वाणा तृतीयंतथा
उत्तरात्रयं श्रैव नवैतेमानुषागणा ॥ ॥१९॥
विशाखा कृतिकाश्लेषा मघाच शतभिषास्तथा
चित्रा ज्येष्ठाधनीष्ठाच मूलअेतेच राक्षसा ॥ ॥२०॥
स्वगणेचोत्तमा प्रिति मध्येमानवराक्षसा
कलहोदेवदैत्यानां मृत्युमानव राक्षसै ॥ ॥२१॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४ चंद्र—कृतिकाद्या सप्त सप्त पूर्वादिषु प्रदक्षणे
अष्टाविंशति ऋक्षाणी ततःचंद्रमुदियते ॥ ॥२२॥
अग्रतो हरते आयु पृष्ठतो हरतेधन
वामदक्षिणातो चंद्रो धनधान्यकरस्मृता ॥ ॥२३॥
प्रासादे राजवेश्मेषु चंद्रोदद्यात् अग्रतो
अन्यषां च न दातव्य' श्रीमंतादिगृहेषुच ॥ ॥२४॥
५ व्यय—नक्षत्रं वसुमिर्भक्त यद्च्छेषं व्य'योभवेन
समव्ययः पिशाच राक्षसस्यव्ययोऽधिकं ॥ ॥२५॥
व्ययन्यूनो नरोऋक्षो धनंधान्यकर स्मृता
६अशंक—मूलराशी व्ययक्षिप्य'गृहनामाक्षराणिच ॥ ॥२६॥
त्रिमिरेव हरेद्भागे यच्छेषं तदंशकम्
इंद्रो यमश्चराजानां अंशके क्रमेणतु ॥ ॥२७॥
प्रमाणं त्रिविधोत्कतव्या ज्येष्ठ मध्यम कन्यस
७ तारा—गणयेत्स्वामि नक्षत्रं यावदक्षं गृहस्यच ॥ ॥२८॥
नवमिश्च हरेत्भागं शेषं तारा प्रकीर्तिता
ताराषटशुभाप्रोक्ता द्येकाद्विचतुषड्राष्टनवके ॥ ॥२९॥
त्रिपंच सप्तभिःश्चैवएमितारा विवर्जिता ॥ ॥३०॥

इतिश्री विश्वकर्माकृताया वास्तुवास्त्रे वास्तुविद्याय आयादिगणिताध्याय प्रथमोध्याय क्रमांक १ पूर्वार्धं

श्री विश्वकर्मा कृतायां वास्तुविद्यायां वास्तुशास्त्रे प्रथमोध्याय

आयादि गणिताध्याय प्रथम पूर्वार्ध

श्री विश्वकर्मा कहे छे, हवे हुं प्रासाद के भवन वास्तु, जळाश्रयादियाना

१ आय : आयादि गणित कहुं छुं. क्षेत्रनी लंबाई-पहोळाईने गुणी आठ भागतां शेष रहे ते ध्वजादि आठ आय जाणवा. (१) ध्वज (२) धूम (३) सिंह (४) श्वान (५) वृषभ (६) खर (७) गज (८) ध्वांक्ष एम आठ नामोमां जाणवा ध्वज, सिंह,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

વૃષભ ને ગજાય શુભ કર્મમાં દેવા. અન્યના સ્થાને સુખ આપનારા જાણવા. ધ્વજાદિ-પૂર્વાદિ દિશાઓથી ફરતા કહેલા છે. (૧) પ્રાસાદ, પ્રતિમા, લિંગ, જગતીપીઠ મંડપ. વેદી, કુંડ, સરવો ને ધ્વજાને ધ્વજાય દેવો. (૨) અગ્ની કર્મ કરનારા ભાડભૂંજા હોમશાલા, અગ્રી, કુંડ, હોમ કર્મના સ્થાને. ધૂમાય દેવા. (૩) સર્વ શસ્ત્રોને રાજાના મહેલને સિંહાસને સિંહદ્વારે સિંહાય દેવો. (૪) મ્લેચ્છના ઘરે, વેશ્યાને ત્યાં, નટને ત્યાં નૃત્યશાલા અને જેની આજીવિકા શ્વાન પર હોય તેને શ્વાન આય દેવો. (૫) વણિકકર્મ કરનારને ત્યાં ભોજનપાત્રો ને તથા મંડપે, ગૌશાળા અને ગોવાળોના ઘરે વૃષ આર્ય દેવો. (૬) તત વિતઘ્ર વાજિંત્રો ગણિકા, ને વાજિંત્રો ને કૈલાલ, ધોબી અને કુંભારને ત્યાં ગર્દભ પર જીવિકા હોય તેને ત્યાં ખરાય દેવો. (૭) હાથીખાનાએ સિંહાસને બધા વાહનોને ગજાય દેવો, પરંતુ ત્યાં સિંહાય દેવો સાધુના મઠના સ્થાને જીનશાળાએ યંત્રશાળા અને શિલ્પ કર્મ કરનારાને ત્યાં ધ્વાંક્ષ આય દેવો. વૃષને સ્થાને ગજાય. સિંહાયને વૃષાયને સ્થાને ગજાય દેવો. સર્વસ્થાનોએ ધ્વજાય દેવો પરંતુ વૃષાય ન દેવો. પ્રાસાદ અને મંડપને ભીતિ સાથે ગણીને અને ઘરની અંદરના ભાગે ગણિત મેળવવું. (૧૫)

આયનાં સ્વરૂપો કહે છે જેવાં તેનાં નામ છે તેવાં તેનાં મુખ સ્વરૂપ છે. ધ્વજાયનુ પુરુષ જેવું ને ધ્વાંક્ષ આયનુ કાગડાં મુખ કરવું. મનુષના આકારના હાથ અને પેટ હોય છે. હાથ તેમા રૂપ જેવા અને તેમા પગો વિહંગ પક્ષીના જેવા સર્વના ગ્રીવા સિંહના જેવી એવા આયો પ્રબળ કહ્યા છે.

૨ નક્ષત્ર : ક્ષેત્રની લંબાઈ–પહોળાઈના ક્ષેત્રફળને સત્તાવીસે ભાગવાથી નક્ષત્રની મુળ રાશિ ઊપજે છે,

૩ ગણ : (૧) પુનર્વસુ (૨) અશ્વિની (૩) પુષ્ય (૪) મૃગશીર્ષ (૫) શ્રવણ (૬) રેવતી (૭) સ્વાતી (૮) હસ્ત અને (૯) અનુરાધા એ નવ નક્ષત્રો દેવગણના જાણવા.

ભરણી, રોહિણી, આર્દ્રા, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, પૂર્વા ફાલ્ગુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, ઉત્તરાફાલ્ગુની અને આદ્રાએ નવ નક્ષત્રો મનુષ ગણુના છે. કૃતિકા, મૂળ, અશ્લેષા, મઘા, ચિત્રા, વિશાખા, ધનિષ્ઠા, શતાભિષા ને જ્યેષ્ઠા એ નવ નક્ષત્રો રાક્ષસ ગણુના જાણવા. (૨૦) ઘરને ઘરધણીની એક જ ગણુ હોય તો ઉત્તમ પ્રીતિ. એકનો મનુષ્ય ગણુ અને બીજાનો રાક્ષસ ગણુ હોય તો મધ્યમ પ્રીતિ, પરંતુ એકનો રાક્ષસ ગણુ અને બીજાને દેવ ગણુ હોય તો કલહ કરાવે. એકનો મનુષ્ય ગણુ અને બીજાને દેવ ગણુ હોય તો મૃત્યુ કરાવે. (૨૧)

૪ ચંદ્ર : નક્ષત્રો ચારે દિશાઓમાં વહેંચાયેલા છે. તે તે નક્ષત્રનો ચંદ્રમા કહેવાય કૃતિકાદી સાત સાત નક્ષત્રો ચારે દિશાઓમાં રહેલા છે. (૧) કૃતિકા (૨) રોહિણી (૩) મૃગશીર્ષ (૪) આદ્રો (૫) પુનર્વસુ (૬) પુષ્પ ને (૭) અશ્લેષા એ સાત નક્ષત્રો પૂર્વના છે. (૧) મઘા (૨) પૂ. ફાલ્ગુની (૩) ઉ. ફાલ્ગુની (૪) હસ્ત (૫) ચિત્રા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(૬) સ્વાતી (૭) વિશાખા એ સાત નક્ષત્રો દક્ષિણ મુખના છે. (૧) અનુરાધા (૨) જેષ્ઠા (૩) મૂળ (૪) પૂ. ષાઢા (૫) ઉ. ષાઢા અને (૬) શ્રવણ એ છ નક્ષત્રો પશ્ચિમ મુખના છે. (૧) ધનિષ્ઠા (૨) શતાભિષા (૩) પૂ. ભાદ્રપદ (૪) ઉ. ભાદ્રપદ (૫) રેવતી (૬) અશ્વિની (૭) ભરણી એ સાત નક્ષત્રો ઉત્તર મુખના છે. નક્ષત્રનો ચંદ્રમા ઘરના આગળ આવેલ હોય તો આયુષ્ય હણે. જો ચંદ્રમા પાછળ હોય તો ધન હરે. પરંતુ ઘરની ડાબી જમણી તરફ ચંદ્રમા આવેલ હોય તો ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ કરે. પ્રાસાદને રાજભવને આગળ કે બાજુમાં ચંદ્રમા હોય તો તે શ્રેષ્ઠ જાણવું. અન્ય શ્રીમંતોના ઘરને પણ ચંદ્રમા આગળ દેવો. (૨૪)

૫ વ્યય: નક્ષત્રના ક્રમાંકને આઠે ભાગતાં શેષ રહે તે વ્યય જાણવો (૧) શાન્ત (૨) પૌર (૩) પ્રદ્યોત (૪) શ્રિયાનંદ (૫) મનોહર (૬) શ્રીવત્સ (૭) વિજય (૮) ચિદ્દાત્મક આઠ નામો જાણવા આય અને વ્યયનો એ સમાન અંક હોય તો પિશાચ જાણવું. આય તો વ્યયનો અંક વધુ હોય તો રાક્ષસ જાણવું અને આયના અંકથી વ્યયનો અંક ઓછો આવે તો ધન–ધાન્ય વૃદ્ધિ કરાવે. (૨૫)

૬ અંશક : ક્ષેત્રફળના મૂળરાશિના અંકમાં વ્યયનો અંક ઉમેરવો અને તેમાં ઘરના નામાક્ષરના જેટલા અક્ષરોના અંક હોય તે મેળવી સરવાળો કરવો તેને ત્રણે ભાગવાથી જે શેષ રહે તે અંશક જાણવો. ૧ શેષ વધે તો ઇંદ્રાશક, બે શેષ વધે તો યમાંશક અને ત્રણ શેષ રહે તો રાજાંશક જાણવો. તે અનુક્રમે જેષ્ઠ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ જાણવા (૨૭)

૭ તારા: ઘરધણીના નક્ષત્રથી ઘરના નક્ષત્ર સુધી ગણતાં જે અંક આવે તેને નવથી ભાગતાં જે શેષ રહે તે તારા જાણવી તેનાં નામો (૧) શાન્તા (૨) મનોહરા (૩) ક્રુશ (૪) વિજયા (૫) કલહોદ્ભવા (૬) પદ્મિની (૭) રાક્ષસી (૮) વીરા (૯) આનંદ એ નવ તારાના નામ જાણવા. તેમાં છ તારા શુભ કહ્યા છે. એક, બે, ચાર, છ, આઠ ને છ તારા શ્રેષ્ઠ જાણવી. ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી એ ત્રણ તારા તજી દેવી તે શ્રેષ્ઠ છે. (૩૦)

इतिश्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुविद्याया गणित लक्षणाध्याय પ્રથમો ક્રમાંક–૧

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલા ભાષા ટીકા.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आयोना जन्मनक्षत्र राशि आदि कोष्टक

	આય	જન્મનક્ષત્ર	રાશિ	અધિપતિ	દેવતા
૧	ધ્વજ	અશ્વિની	મેષ	મંગળ	અશ્વિનીકુમાર
૨	ધૂમ	અશ્લેખા	કર્ક	સૂર્ય	સર્વદેવો
૩	સિંહ	મઘા	સિંહ	સૂર્ય	પિતૃઓ
૪	શ્વાન	શ્રવણ	મકર	શનિ	સર્વદેવો
૫	વૃષ	આદ્રા	મિથુન	બુધ	રુદ્ર
૬	ખર	ચિત્રા	કન્યા	શુક્ર	ત્વષ્ટા (વિશ્વકર્મા)
૭	ગજ	ધનિષ્ઠા	કુંભ	શનિ	વાસ્તુ
૮	ધ્વાંક્ષ	જેષ્ઠા	વૃશ્ચિક	મંગળ	શુક્ર

નક્ષત્ર વૈર–ઉત્તરા ફાલ્ગુની અને અશ્વિની એ બે નક્ષત્રોએ પરસ્પર વૈર
સ્વાતીને ભરણીને વૈર શ્રવણ અને પુનર્વસુને વૈર રોહિણીની ઉત્તરાષાઢાને વૈર ચિત્રા અને હસ્તને વૈર
પુષ્પ અને અશ્વેખાને વૈર જેષ્ઠાને વિશાખાને પરસ્પર વૈર
પ્રાસાદ, ઘર, આસન, શયન–વિશે ભવન અને ઘરધરણી સાથે નક્ષત્ર વેરનો ત્યાગ કરવો.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भवन और भवनपति की राशि पर से इष्ट-अनिष्ट खडाष्टक फल दर्शक कोष्टक

भवन का नक्षत्र का अंक और मूलराशी			नामाक्षर	अ ल इ	ब व ऊ	क छ ध	ड ह	म ट	ट ठ ण	र त	न य	भ ध क ढ	ज ख	ग स	द च झ थ
			राशि	१ मेष	२ वृषभ	३ मिथुन	४ कर्क	५ सिंह	६ कन्या	७ तुला	८ वृश्चिक	९ धन	१० मकर	११ कुंभ	१२ मीन
१ अश्विनी १७	२ भरणी ७	३ कृतिक २४	१ मेष	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र
४ रोहिणी १४	५ मृगशीर ४	—	२ वृषभ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ट	श्रेष्ठ
६ आर्द्रा २१	७ पुनर्वसु ११	—	३ मिथुन	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ
८ पुष्य १	९ अश्लेषा १८	—	४ कर्क	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश
१० मघा ८	११ पू फा २५	१२ उ फा १५	५ सिंह	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण
१३ हस्त ५	१४ चित्र २२	—	६ कन्या	मरण	क्लेश	इष्ट	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति
१५ स्वाति १२	१६ विशाखा २	—	७ तुला	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण
१७ अनुराधा १९	१८ जेष्ठा ९	—	८ वृश्चिक	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश
१९ मूल २६	२० पू षाढ १६	२१ उ षाढ ६	९ धन	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ
२२ श्रवण २३	२३ धनिष्ट १३	—	१० मकर	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र	श्रेष्ठ
२४ शतभि १३	२५ पू. भा २०	—	११ कुंभ	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट	दरिद्र
२६ उभा १०	२७ रेवती २७		१२ मीन	दरिद्र	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	क्लेश	मरण	प्रीति	मरण	क्लेश	श्रेष्ठ	श्रेष्ठ	दरिद्र	इष्ट

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे क्रमांक द्वीतियोध्याय ॥२॥

ग्रंथपूर्ति

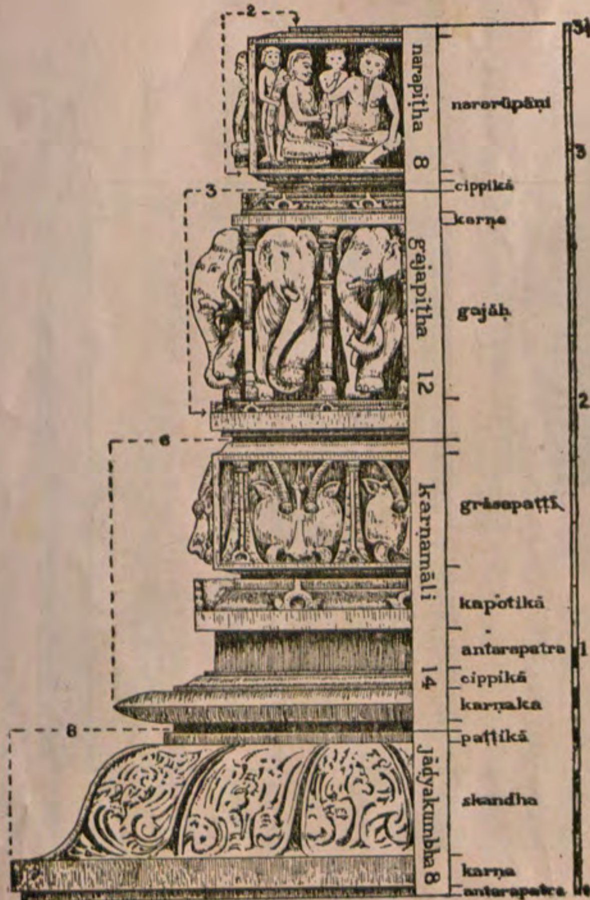
वास्तुप्रारंभ

शुभ लग्ने शुभ नक्षत्रे पंचग्रह बलान्विते
मास संक्रांतिवत्सादि निषिद्धकाल वर्जिते ॥ ॥३॥

भूमिपरीक्षा–सर्वदिक्षुप्रवाहोवा प्रागुद्कशंकरप्लवा
केशांगाराकाष्टलोहास्थिक्रान्त शोधयेत्भूमि ॥ ॥२॥
पाषाणांन्ते जलान्तवा वालुकान्नखनेन्त भूमि
दिग्शुद्धिकृतेवास्तु पुरप्रासाद मंदिर ॥ ॥३॥
पंचवानवाशिला मध्येकूर्मशिला स्थापयेत्
एक हस्तेतु प्रासादे शिलो वेदांङ्गुलोभवेत् ॥ ॥४॥
षडांङुला द्विहस्तेच त्रिहस्तेच ग्रहांङ्गुला
चतुहस्तेय प्रासादे शिलास्याद द्वादशांम् ॥ ॥५॥
ततोऽपरेप्ट हस्तांते वृद्धिवेदांङ्गुलोभवेत्
पुनःत्र्यंगुलातोवृद्धि पंचाश हस्तकावधि ॥ ॥६॥
पादेन चोच्छिता शस्तातांकुर्याद पंकजान्वितम्
दिग्पाल क्षेत्रपाल गणेशचंडीका वास्तौं ॥ ॥७॥
एतेषां विधिवत्पूजा कृत्वाकर्मसमारभेत्
शिलाधःनागकूर्मोपरिकुभ स्थापयेत् ॥ ॥८॥
एक हस्तादिप्रासादाद् यावद् हस्तशतार्धकम्
प्रमाणां कुंभकेभुले नासिकेभित्ति बाह्यते ॥ ॥९॥
त्रिपंचसप्तनवोभि फलनाभिर्विभाजितम्
प्रासादस्यांङ्गसंख्याच वारिमार्गान्तरस्थिता ॥ ॥१०॥

इतिविश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे वास्तुप्रारंभाशिला स्थापना ध्याय
द्वीतियोध्याय ॥२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

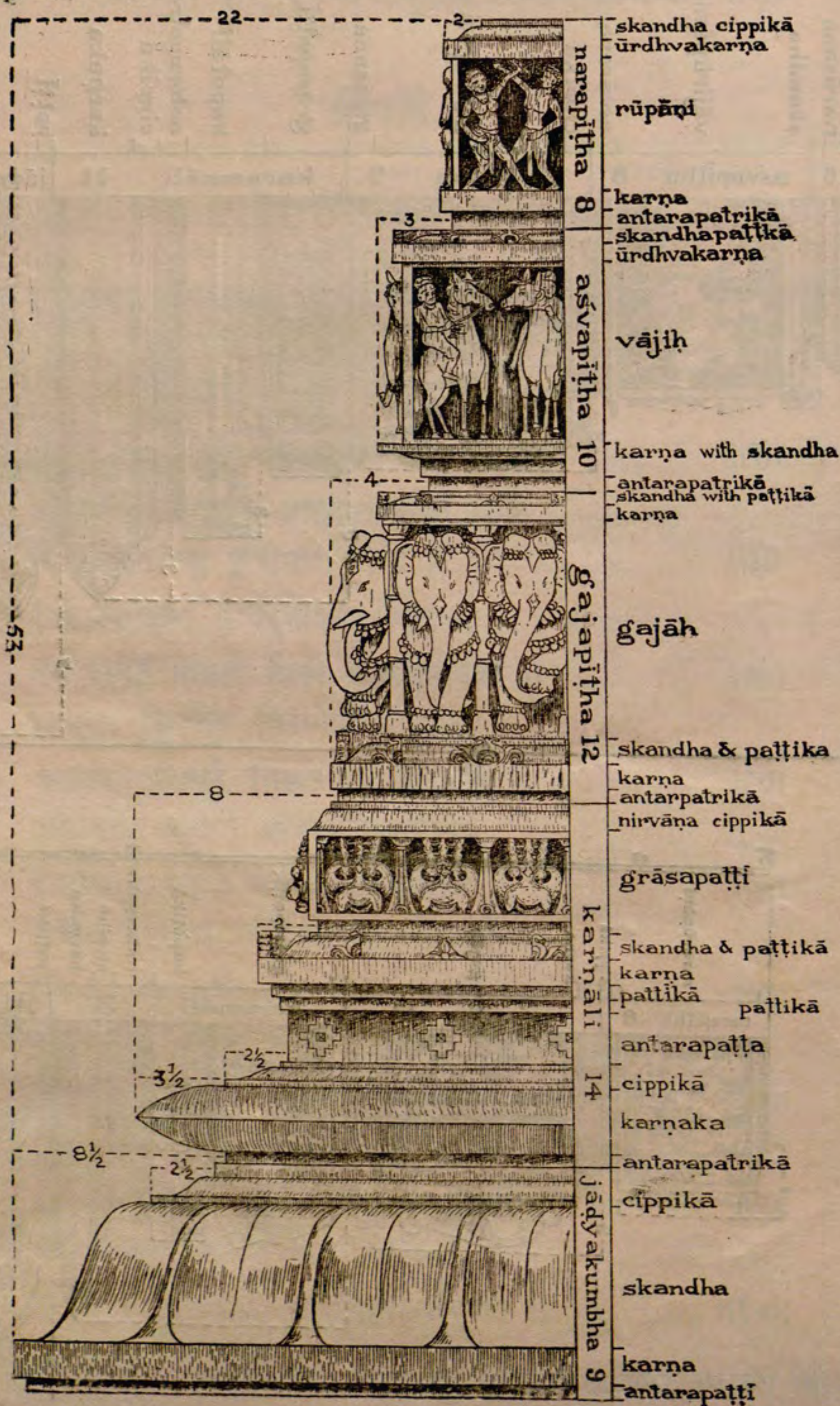
પ્રથમ—મહાપીઠ વિભાગ ૪૨

40

3
2
3
8
3
7
cippī
narapīṭha 6
naraḥ
narāsana
skandha
aśvapīṭha 8
vājirūpāṇi
aśvāsana
cippikā
gajapīṭha 9
gajarupāṇi
gajāsana
grāsapaṭṭī
karṇamālī 11
kapotālī
antarapatra
cippikā
karṇaka
paṭṭī
jāḍyakumbha 6
skandha
karṇa
antarapatrikā
3
2
1

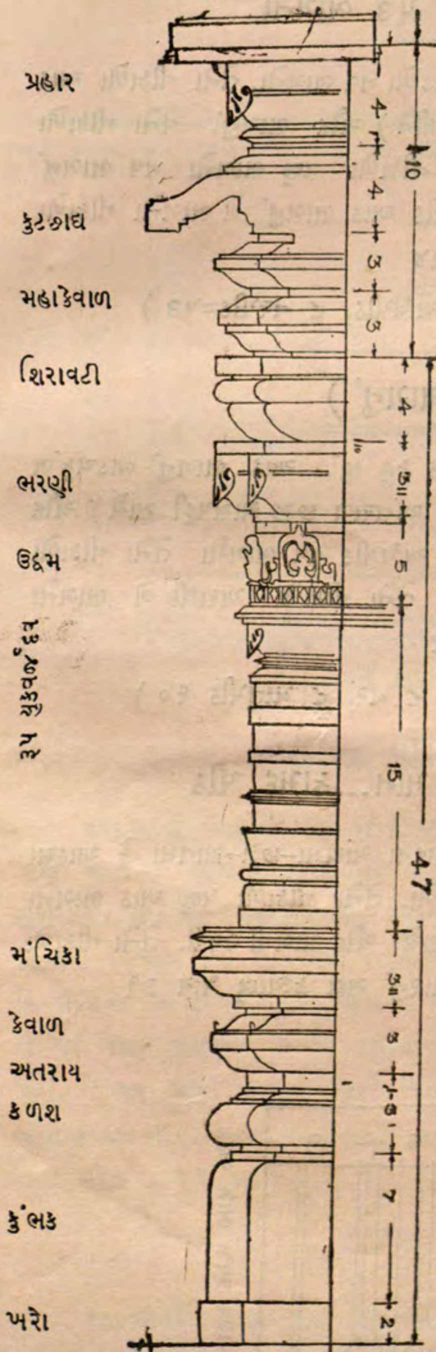
મહાપીઠ વિભાગ ૪૦

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દ્વિતિય મહાપીઠ વિભાગ ૫૩

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अके लिङ्गायतन
महा लिङ्ग ब्रह्मा विष्णु शिव

કર્ણિકા કુલ ચૌદ ભાગની તેના પેટા વિભાગ હવે કહે છે. (૧૦) નીચે અર્ધા ભાગની અંધારી, દોઢ ભાગની કર્ણ ચીપલી, એક ભાગની અંતરપત્ર, બે ભાગ અઢી ભાગની કપોતાલી તેના પર અર્ધા ભાગની અંધારી ઘશી, ગ્રાસપટી સાડાપાંચની તે પર ચિપ્પિકા અર્ધા ભાગની, અંતરપત્ર બે ભાગની અઢી ભાગનો કેવાળ (છાજલી) તે પર અરધા ભાગની અંધારી, સાડાપાંચ ભાગની ગ્રાસપટ્ટી, તે પરની અર્ધા ભાગની ચિપ્પિકા મળી કુલ ચૌદ ભાગની કણી ગ્રાસપટ્ટીના ભાગ જાણવા. હે વત્સ ! કણીનો નીકાળો છ ભાગનો રાખવો. ચીપલીનો એક ભાગ, કેવાળ છાજલીનો બે ભાગ, ચીપલીનો ને કર્ણકનો ત્રણ ભાગનો નીકાળો એ રીતે કર્ણાવિકાનું, પ્રમાણ જાણવું. (૧૬)

હવે ગજપીઠ બાર ભાગનું કહે છે. નીચે અંધારી અર્ધા ભાગની શોભલી એક ભાગની પટ્ટી (કર્ણ) તે પર અર્ધા ભાગની સ્કંધપટ્ટી. સાડા આઠ ભાગનો ગજ, તે પરની પટ્ટી એક ભાગની ઉપર અર્ધા ભાગની સ્કંધપટ્ટી ઘશી. ગજપીઠનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો રાખવો. એ રીતે બાર ભાગનું ગજપીઠ જાણવું.

નરપીઠ આઠ ભાગનું, તેમાં ઉપર ચિપ્પિકાને અંતરપત્ર એક ભાગનું નર રૂપો સાડા છ ભાગના નીચેના સ્કંધ પટ્ટીકા અર્ધા ભાગની કરવી. હે વત્સ ! નરપીઠનો નીકાળો બે ભાગનો ખરાથી રાખવો. એ રીતે બેતાલીશ, ભાગનાં પીઠમાન પ્રાસાદને કરવું. (૨૧)

Gandhi National Centre for the Arts

દ્વિતીય પીઠનો બીજો પ્રકાર ૫૩ ભાગનો

મધ્ય માનનું ત્રેપન–૫૩ ભાગનું પીઠ કહે છે. જાડંબો નવ ભાગનો, તેનો નીકાળો આઠ ભાગ, કર્ણાલિકા (કણી અંતરાયછજીને ગ્રાસપટ્ટી મળીને) ચૌદ ભાગનું. તેનો નીકાળો છ ભાગનો રાખવો. ગજપીઠ તેર ભાગનું તેનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો નવ ભાગનું અશ્વપીઠ, તેનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો, તે ઉપર નરપીઠ આઠ ભાગનું બે ભાગનો નીકાળો એ રીતે ત્રેપન ભાગનું મધ્ય માનનુ પીઠ જાણવું. ૨૪

(૯ જાડંબો, ૧૪ કણાવી, ૧૩ ગજપીઠ ૯ અશ્વપીઠ, ૮ નરપીઠ=૫૩)

તૃતીય પીઠ (સાઠ ભાગનું)

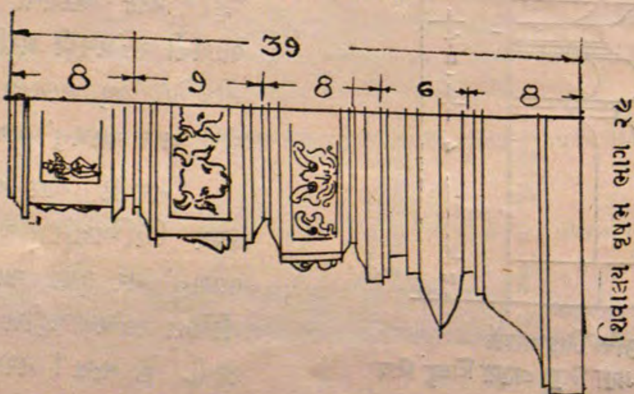
ઉત્તમ એવું જેષ્ઠ માસનું સાઠ વિભાગનું પીઠ કહુ છું. આઠ ભાગનું જાડચકુંભ જાડંબો નીકાળે પણ આઠ ભાગનો, કર્ણાલિકા (કણી અંતરાળ છજી ગ્રાસપટ્ટી સાથે) ચૌદ ભાગનો તેનો નીકાળો, ત્રણ ભાગનો ગજપીઠ તેર અશ્વપીઠ નવ ભાગનો તેનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો નરપીઠ ને માતૃપીઠનો આઠ ભાગનો. તેનો નીકાળો ખરાથી બે ભાગનો રાખવો. એવું જેષ્ઠમાનનુ પીઠનો વિધિ જાણવો ૨૮

(૮ જાડંબો, ૧૪ કણ, ૧૩ ગજ, ૯ અશ્વ, ૮ નર, ૮ માતૃપીઠ ૬૦)

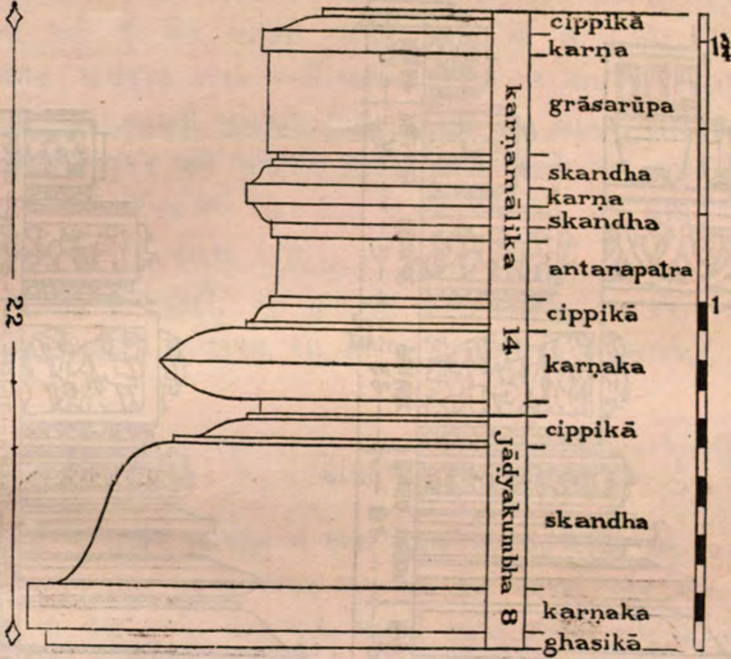
ચતુર્થ પીઠ : પ્રકાર કનિષ્ઠ માન...કામદ પીઠ

ચોથું કનિષ્ઠપીઠ માન. પ્રાસાદના રૂપનું. પ્રાસાદના પાંચમા–છઠ્ઠા–સાતમા કે આઠમા ભાગે કરવું તેથી વધુ ન કરવું. આઠ ભાગનો જાડંબો. તેનો નીકાળો પણ આઠ ભાગનો કરવો. કણુલીકા (કણી અંતરાય છાજલીને ગ્રાસપરી સાથે) ચૌદ ભાગની કરવી. તેનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો રાખવો. તે કામદ નામનુ પીઠ કરાવનારનું સદા કલ્યાણ થાય ૩૧

(૮ જાડંબો, ૮ કણી, ૬ ગ્રાસપટ્ટી = ૨૨)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

નવમી સદીનું કામદ પીઠ વિભાગ ૨૨

કામદ પીઠના આંતર વિભાગ

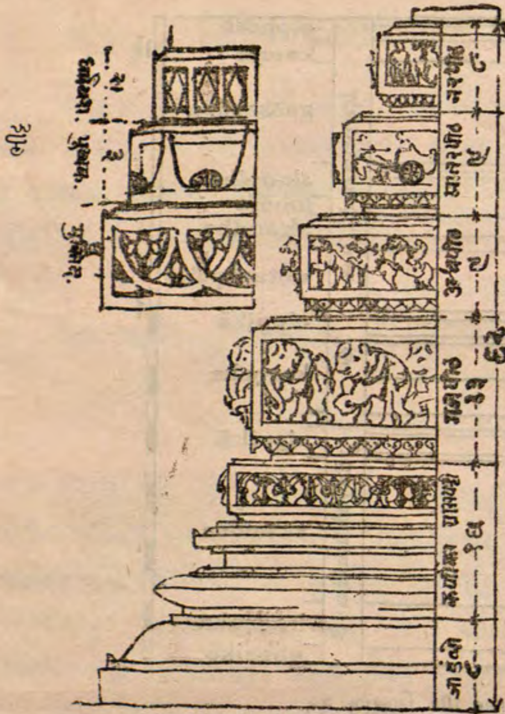
જાડંબાના આઠ ભાગમાં નીચે અર્ધાભાગની ઘશી : પોણા બે ભાગનો કર્ણ (પટ્ટી) પાંચ ભાગનો સ્કંધ ગલતો, તે પર પોણા ભાગની ચિપ્પિકા મળી આઠ ભાગનો સુશોભિત જાડંબો ઉદયમાં કરવો, નીકાળો પણ આઠ ભાગનો રાખવો, ચૌદ ભાગની કણાલિકાના વિભાગ કહે છે. અર્ધા ભાગની ઘશી, અઢી ભાગની કણી, ચીપલી એક ભાગની, બે ભાગનો અંતરપત્ર, સવા ભાગનો સ્કંધ (ગલતી) વચ્ચેની પટ્ટી કર્ણ પોણાબે ભાગ–તે પર પોણા ભાગનો સ્કંદ્ધ (નાની ગલતી) ઘશીકા ફ્રૅપ ભાગી સવાત્રણ ભાગની ગ્રાસપટ્ટી. તે પર અર્ધા ભાગની પટ્ટી અને અર્ધા ભાગની ચિપ્પિકા મળી કણાલિકાના ચૌદ ભાગ + જાડંબાના અર્ધા આઠ ભાગ મળી બાવીશ ભાગનું કામદપીઠનુ બીજુમાન જાણવુ. તેનો નીકાળો ૧૧ ભાગનો હે વત્સ રાખવો. ૩૭

कर्मपीठ

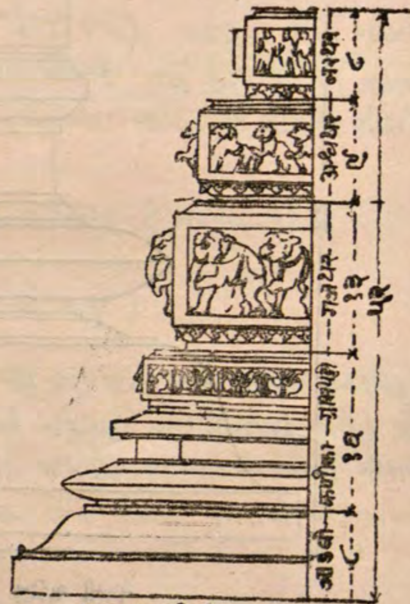
જાડંબાનીને કણી એમ બે ભાગનું કર્ણપીઠ સાદું કરવું. તેની ઉપર ચિપ્પિકા એક ભાગની કણી અઢી ભાગની, અર્ધા ભાગની ઘશી ત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતી) અને બે ભાગની પટ્ટી મળી કુલ નવ ભાગનું કણપીઠનું માન જાણવું. ૩૯ નીકાળો આઠ ભાગનો

૧ ચિપ્પિકા, ૨॥ કણી, ०॥ ઘશી, ૩ જાડંબો, બે ભાગ પટ્ટી = ૯)

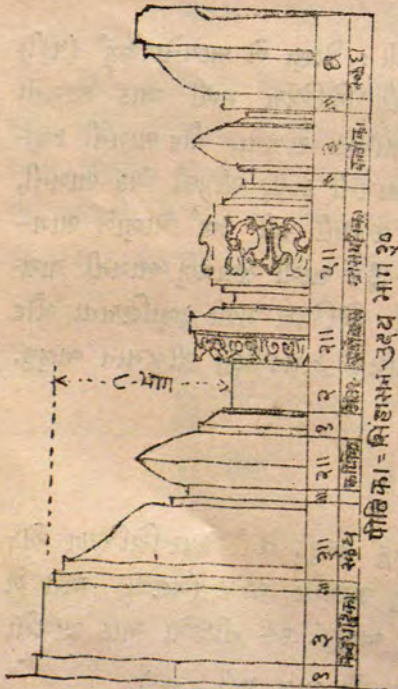
Indira Gandhi National Centre for the Arts

માતૃકા મહાપીઠ

કામદપીઠ

देवप्रासाद पीठ

પ્રાસાદના ચાર પ્રકારના પીઠ કેમ કરવા તે કહ્યું. શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, સૂર્ય, બૌદ્ધ, જૈનને એ ચાર પ્રકારના પીઠ શોભિતા કરવા. યક્ષચંડી, દુર્ગા ગૌરી, ગણેશ, મહાલક્ષ્મી, કાર્તિક સ્વામી. ચોસઠ યોગિની એ સર્વના પ્રાસાદના પીઠ તે પ્રમાણે કરવા. તેમ કરવાથી સર્વફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

देव गर्भगृह पीठिका सिंहासन

દેવના ગર્ભગૃહમાં દેવની પીઠિકા સિંહાસનની ઊંચાઈના ત્રીશ ભાગ કરવા. તેમાં એક ભાગ ભૂમિમાં દબાવવો. ત્રણ ભાગની કંઠપટ્ટી, અર્ધા ભાગની મુખપટ્ટી (કંદ) સાડાત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો)

જાડંબો કરવો તેમાં અર્ધા ભાગનો કંદ કાઢવો. તે પર અર્ધા ભાગની અંધારી. તે પર અઢી ભાગની કણી પર એક ભાગની ચીપલી કરવી. એ પર બે એક ચીપલી કરવી. ઉપર બે ભાગનું અંતરપત્ર કરવું. અઢી ભાગનો કેવાળ પર ગ્રાસપટ્ટી સાડાપાંચ ભાગની વિધિથી કરવી. અર્ધા ભાગની મુખપટ્ટી અંધારી કરવી. ત્રણ ભાગની કર્ણિકા. તેના અર્ધા ભાગનો સ્કંધ પટ્ટીકા=કંદ અને સર્વોપરિ ઉપરનો સ્કંધક ગલતો ચાર ભાગનો કરવો. આ સર્વ થરોના ઘાટ અંતરત્રેપ અક ભાગ ઊંડા ક્ષોળવા. એ રીતે ત્રીસ ભાગનું દેવ સિંહાસનની પીઠિકાના વિભાગ જાણવા. (૪૭)

(૧ ભૂગર્ભ, ૩ કંઠપટ્ટી, ૦ાા મુખપટ્ટી, ૩ સ્કંધગલતો, ૦ાા કંદ, ૦ાા અંધારી, ૨ાા કણી, ૧ ચીપલી, ૨ અંતરપત્ર, ૨ાા કેવાળ, ૫ાા ગ્રાસપટ્ટી, ૦ાા મુખપટ્ટી, ૪ કર્ણિકા, ૦ાા સ્કંધ ૪ ગલતો = ૩૦

દોષફળ

પ્રાસાદના અંગોચાંગ માનહીન ન કરવા તેમજ માનથી, અધિક પણ ન કરવા. માનહીન કરવાથી કરાવનારના કુલનો ઉચ્છેદ થાય તેમ તેનું નરકમાં પતન થાય. શિલ્પી જો માનહીન કરે તો તેના કુળનો નાશ થાય. માનથી અધિક કરવાથી રાષ્ટ્ર ભંગનો ભય રહે. સ્થાપક સ્થપતિને યજમાને નિર્દોષ કાર્ય કરવો. જો તેમ ન કરે તો શિલ્પી દોષિત થાય છે. ૫૧

इतिश्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्याया भीट पीठ लक्षणाध्याय क्रमांक ४

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ સટીક ભાષાનુવાદ

ગ્રંથપૂર્તિ

પ્રાસાદોદયમાન

પ્રાસાદનો ઉદયમાન. એક ગજથી પાંચ ગજ સુધીના વિસ્તાર પ્રાસાદ ઉદયમાન ઊભણી જેટલા ગજ હોય તેટલી રાખવી. છ થી તેર ગજ સુધીના પ્રાસાદને ગજે બાર બાર આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. ચૌદ ગજથી એકવીશ ગજના પ્રાસાદને ગજે અગ્યાર અગ્યાર આગુંલની વૃદ્ધિ ઊભણીમાં કરવી. બાવીશથી પચાસ ગજ સુધીના પ્રાસાદને ગજે દશ દશ આંગુલની વૃદ્ધિ ઉદયમાનની કરતા જવું. શિલ્પશાસ્ત્રના પારંગત એવા શિલ્પીએ એ રીતે પ્રાસાદની ઊભણી ઉદયનું માન જાણવું.

દ્વારમાન

હવે હું પ્રાસાદનું દ્વારમાન કહું છું. એક ગજના પ્રાસાદનું દ્વારોદય માન સોળ આંગળ કરવું. તે ચાર હાથ સુધીને સોળ સોળ આંગળનું દ્વારમાન જાણવું. પાંચથી આઠ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગજ સુધીનાનું ગજે ત્રણ ત્રણ આંગુલની વૃદ્ધિ કરતા જંવુ, એ ઉપરથી પચાસ ગજ સુધી ગજે બબ્બે આંગુલની વૃદ્ધિ દ્વારોદયની કરતા જવું. એ રીતે નાગર છંદના પ્રાસાદનું દ્વારમાન જાણવું.

ભિતિમાન

इष्टिका चतुर्थांशेन् पंचमांशेन शैलजा
द्वारूजानां षडांशेन सौवर्णौं सप्तमांशके
रजतस्य तथा कार्या चितिनांतु प्रमाणकम्

ઈંટના પ્રાસાદને ચોથા અંશે, પથ્થરનાને પાંચમાં અંશે, કાષ્ટનાને છઠ્ઠા ભાગે, સોનાને સાતમા ભાગે ચાંદીના પ્રાસાદને સાતમા અંશે ભીંતની જાડાઈનું પ્રમાણ રાખવું. ૨૯

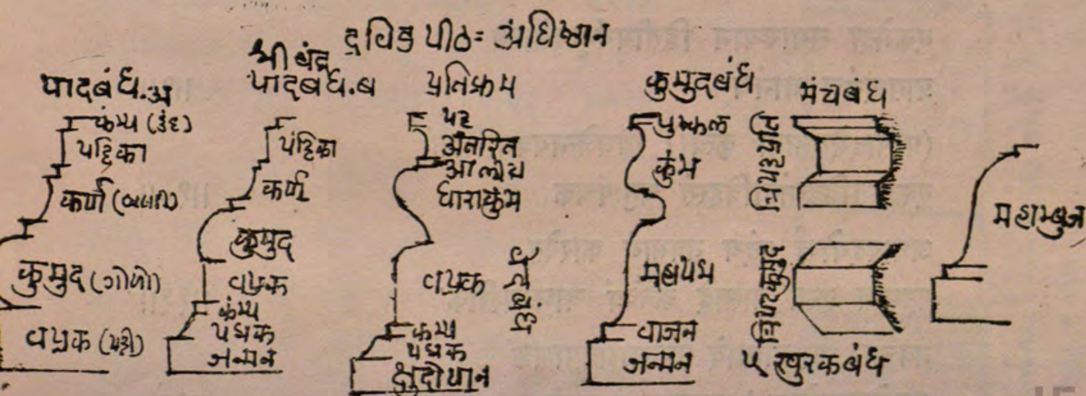
ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા કૃત વૃક્ષાર્ણવ નારદ પૃચ્છાયાં જગતી લક્ષણ ભીટપીઠ પ્રસાદોદયમાન દ્વાર માન ભિતિમાન પ્રમાણાધિકારે શતાગ્રે સપ્તમોધ્યાય ક્રમાંક ૪ ।। પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા સ્થપતિ શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાનુવાદ ક્રમાંક અ. ૪

પ્રનાળનું મકર મુખ

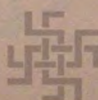

Indira Gandhi National Centre for the Arts

જમતી પ્રાસાદ ભીટ પીઠ ઉદય દ્વારેમાન

પ્રાસાદ ગજ	કુર્મ	જમતી	ભીટ માન	પીઠ માન	પ્રાસાદોદય માન	દ્વારોદય માન
૧	૪	૧-૦૦	ગ. આ.	ગ. આ.	ગ. આ.	ગ. આ.
૨	૬	૧-૧૨	૦-૪	૦-૧૨	૧-૦	૦-૧૬
૩	૯	૨-૦૦	૦-૫	૦-૧૭	૨-૦	૧-૮
૪	૧૨	૨-૧૨	૦-૬	૦-૨૨	૩-૦	૨-૦
૫	૧૨॥।	૩-૦૦	૦-૭	૧-૩	૪-૦	૨-૧૯
૬	૧૩।	૩-૧૨	૦-૮	૧-૮	૫-૧૧	૨-૨૨
૭	૧૪।	૪-૦૦	૦-૮॥	૧-૧૨	૬-૦૦	૩-૦
૮	૧૫	૪-૧૨	૦-૯॥	૧-૧૬	૬-૧૨	૩-૪
૯	૧૫॥।	૫-૦૦	૦-૧૦।	૧-૨૦	૭-૦	૩-૪
૧૦	૧૬॥।	૫-૧૨	૦-૧૧	૨-૦	૭-૧૨	૩-૮
૨૦	૨૨	૯-૦૦	૦-૧૧॥।	૨-૪	૧૨-૫	૩-૧૬
૩૦	૨૪॥	૧૨-૦૦	૦-૧૬॥।	૩-૨૦	૧૬-૫	૪-૦૪
૪૦	૨૫	૧૪-૧૨	૦-૧૯।	૪-૬	૨૦-૧૦	૫-૦૦
૫૦	૨૯	૧૭	૨૧॥।	૫-૧૨	૨૪-૧૮	૬-૧૬

દ્રવિડ પ્રાસાદના પીઠના પ્રકાર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

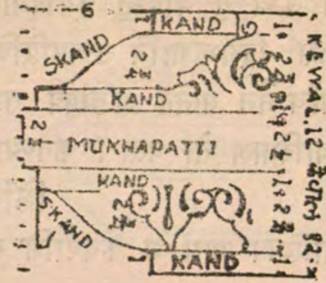
श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां प्रासाद कटयोच्छ्रय लक्षणां क्रमांक अ०५

मंडोवर प्रासादोदयमान

अथात्ः संप्रवक्ष्यामि प्रासादस्यतुलक्षणं
प्रासादस्यतु यन्मानं ज्ञातव्यं मूलनासके ॥१॥
अंगुलानि ततो ज्ञात्वा दशभागेविभाजित
एकहस्तं द्विहस्तं वा कूर्यात्तिय समोदयं ॥२॥
त्रिचतुःपंच हस्तंतु नवभागोदये स्मृतं
षट सप्तहस्तके यैव अष्टभाणमुच्छ्रयं ॥३॥
नवाष्टकेषु प्रासादे सप्तसार्ध्व प्रमाणकं
दशमेकादशैव चैव सप्तभाग समुच्छ्रयं ॥४॥
द्वादशेत्रयोदशेच षटसार्धतुकाश्येत्
अतःउर्ध्वं ततोकुर्यात्यान द्विंशस्तुहस्तके ॥५॥
षट्भागस्य प्रमाणं तु कर्तव्यं शिल्पीबुध
विशहस्तात्यरे ज्ञात्वा यावत्षटविशहस्तकं ॥६॥
कटयुच्छ्रयंतुकर्तव्य पंचसार्ध्व समुच्छ्रिता
षट्त्रिशम तकृत्वा यावत्पंयाशहस्तक ॥७॥
पंचभाग प्रमाणेन कर्तव्याशिल्पिनोबुधः
घटादौ छाद्यपर्यंत विभक्ति मध्यमध्यया ॥८॥
एकभेदा समाख्यान द्वितीययंश्रृणुसोप्रत
प्रासादयंच मानंच ॥९॥
(प्रासादमेमुलाना कृत्वा) विभजेन्नयवभागिकं
एकहस्तद्विहस्तंवात्रिहस्तं चतुःपंचक ॥१०॥
अधःपदयोर्ध्वं पदंय नवभागं कारयेत्
षट्सप्त हस्त प्रासादे कर्तव्यं चाष्टभागिकं ॥११॥
नवचाष्ट हस्तप्रासादे सप्तभागप्रमाणकं
दशमेकादशेपुत्र ! षट्सार्ध्व भागमानक ॥१२॥

द्वादशेत्रयोदशे ज्ञात्वा पंचसार्धश्चभाजत्
अतउर्ध्वततःकुर्याद्यावद्विंशश्च संख्यया ॥१३॥
पंचभाग प्रमाणेन कर्तव्या शिल्पिना बुध
विशोर्ध्वेत्ततः कुर्याद्यावत्पंयाश हस्तकं ॥१४॥
तावत्यर्धं कर्तव्ये प्रासादस्यनुमेखला
नवभागप्रमाणेन उच्छ्रये भाग संख्यया ॥१५॥

नोट : आ अध्याय 'ज्ञानरत्न कोश शिल्प ग्रंथ 'ने मळतो छे

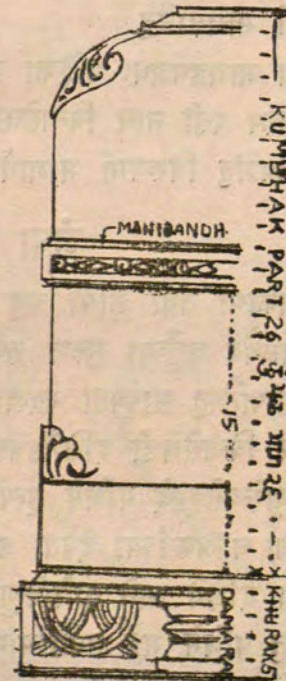
शलिलांत्तर

अथातो लक्षणं वक्ष्ये सलिलान्तर निश्चयं
यावद्हस्तप्रमाणेन विस्तारक्रियतेकटि ॥१६॥
तावदङ्गुलमानेन निर्गमंतस्य कारयेत्
निर्गमं (पंच) मोशेनं वारिमार्गान्तरक्षोभना ॥१७॥
क्षोभयानास्तुपादेन विस्तारतस्य कारयेत्
मद्रार्ध तु ततोवत्स ! ज्ञातव्यं मूलनासके ॥१८॥
दशधा भाजितंकृत्वा भागै के मूल नासिक
द्वितिया फालना कार्या पादोनत्रयविस्तृता ॥१९॥
तृतियाव त्रिभिर्भागैः कर्तव्या नामसंशय
भागार्ध्वंनुततःकार्य सपादस्तुविस्तृता
(पादचयविरतश) ॥२०॥
अनेनैवचभागेन निर्गमंस्याफालना
यावद्हस्तप्रमाणेन कटिमान विधीयते ॥२१॥
तावदेङ्गुलपास्तु फलादैना तु निर्माम
अनुगेषु तथा प्येयं एवं कोणेषु मापयेत् ॥२२॥

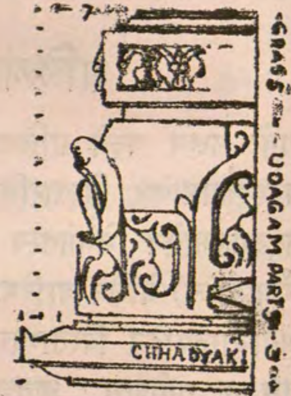
मंडोवर विभाग १७०

अतोर्ध यैव कर्तव्यं शतमेकोनसप्तभिः
क्षुनमादो पादपर्यंतः विभक्त भाग योजयेत ॥२३॥
एतेश्चैव भाजैस्तु क्षुरकंस्तुक्रतु कल्पयेत्
भागविंश त्रयधिका ततोकुभे भागाश्च कारयेत् ॥२४॥

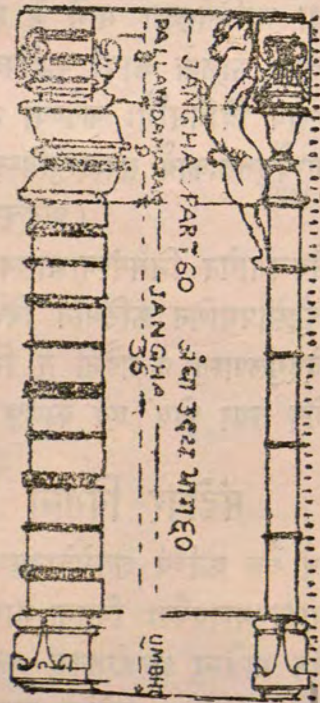
अत ऊर्ध्वं तु यदिस्तु कूर्यादूभागंपदात्कल
कलशं दिगभागानि उर्ध्वपद्विात्रिपादत ॥२५॥
अर्धांच तैन मानेन अंतरपत्रं तथाश्रृणु
चत्वारिभाज तो वत्स ! कर्तव्या
शिल्पिनातधः ॥२६॥
कुंमालिका भाग श कथयामि सार्धनव
भ्रागत
कर्णभाग द्वयं कुर्यात स्कंध द्विभागितं ॥२७॥
स्कंधोर्ध्व षट्टिका वत्स ! भागोर्ध कारयेद्‌बुधः
कर्णं तलै पट्टिका वत्स ! उभयोर्द्धोभाग
मेवय ॥२७॥
(कर्णतु भाग मेकंतु) त्रिभाग स्कंध मित्युक्तं
वर्तनातुकुमालिका एवं सार्धं नव
भागत् (९॥) ॥२८॥
मसुरकंतु वक्ष्यामि भागः सार्धदशेनतु
कर्णकभाग चतुष्केन तन्मध्येस्कंधपट्टीका ॥२९॥
कर्णो भागसार्धेनु
स्कंध भागत्रयंअधः पट्टिका अर्धभूषिते ॥३०॥
कामरुप वती नाम विन्यसेत्सार्धभागिका
अंतरपत्रंतु विख्यातं भागार्धंच कारयेत् ॥३१॥

जंघा

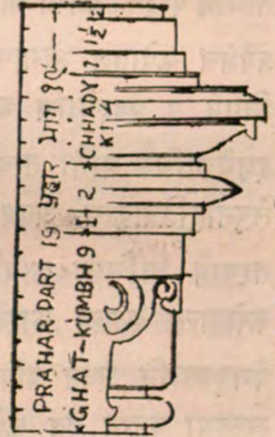
जंधाकायां तथा कार्या चतु चत्वारिशतु भागत्
जंधालथैव कर्तव्या सुरुप्त रुपसंयुत ॥३२॥
दिशापालैस्तु सायुक्ता भद्रखत्तक भूषिता
उत्तरे विन्यसेश्चंडी दक्षिणैंडधक भैरव ॥३३॥
नाटेश्वरंन्यसेद्‌भद्रे पश्चिमे नृत्यसंयुतं
अथवा च प्रकर्तव्या देवता त्रय संयुताः ॥३४॥
ब्रह्मा दक्षिणे भागे वामेविष्णुःप्रकीर्तित
रुद्रस्तु पश्चिमे भद्रे सर्वसोभाग्य संयुतं ॥३५॥

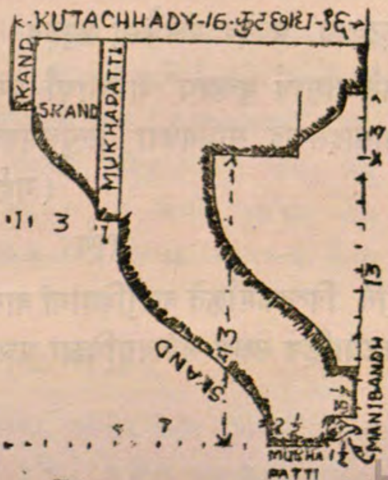
Indira Gandhi National Centre for the Arts

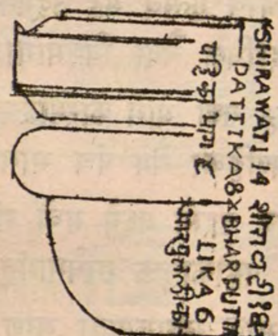
रथिकैश्च विचियेस्तु अनुजेषुय योक्षिता
कितु संपात कोणषु मुनिं स्तत्र संस्थितेः ॥३६॥
सिंहकर्णाधि मुत्सेध भद्रं उद्भमसमुछय
सर्धपादाधिकं चैवा विशभागाश्चकारयेत् ॥३७॥
अंतरपट्ं तथा भागं कारयेद्वियक्षणा
ग्रासस्थपट्टिका यैव पंच भागस्तु संख्यया ॥३८॥
दशभाग उद्गमो वक्ष्ये मध्ये संयोज्यस्तनुतः
कर्णय पट्टीकायुक्त सार्धभागंतु कारयेत ॥३९॥

सार्धं भाग समाख्याता भरण च निबोधये
कपोताली तथा वक्ष्ये भागमेकयविन्यसेत्
स्कधतथेतियुकत सार्धभागतुकारयेत ॥४०॥
सार्धभाग समाख्यात भरणोच निबोधयेत
भरणं च ततो प्राज्ञ (सार्धं)
द्वादश संख्यथा ॥४१॥
कामरुपट्टिकाचैव भागमेकं समुच्छिता
पाद्न चिप्पिका कार्या कपीपाद्नकद्वय ॥४२॥
गौभार्धं घसिका कार्या भागार्धनत् पट्टिका
द्विमिर्भागै स्तत स्कंध कर्ण भागेन कायेसत् ॥४३॥
सार्ध भागोच्छ्रितं स्कंध कर्ण सार्ध समुच्छितं
कर्तव्ये चांतरपत्रं द्विमिर्भागै समुच्छितं ॥४४॥
एवं मेवं हि कर्तव्य भरण (सार्ध) द्वादश
भागै श्चतुर्दशे श्चैव कपोताली वदाभ्यह ॥४५॥
भागार्धे पट्टिका कार्या स्कंध सार्धसमुछिता
पट्टियांद्वयं कार्यं भागमेकं समुच्छितं ॥४६॥
भागद्वयो छितं स्कंध कर्णसार्धद्विभागक
भागेर्ध चार्ध पट्टिस्तु कर्तव्या नात्रसंशय ॥४७॥
पंच भागोच्छिते कार्यं अंतरपत्र चशोभन
कपोताली समाशयाता कूटछाद्यं वदाभ्यह ॥४८॥

कूटछाद्य ततो वक्षे भागैचैवतुर्वौऽशौ
कामरुप च कर्तव्य भागपादेन संयुतं ॥४९॥
चिप्पिका तत्प्रमाणेन त्रैश्चैवतु भूषित
साधं भागोच्छ्रिता कर्ण दंडभागेन् मुच्छित ।५०॥
पादोनै कृत भि मार्गैः स्कंध कार्यसुवर्त्तित
पादूनै घंसिका कार्या मागार्धेन तु पट्टिक ॥५१॥
सार्धभागोछ्रिताकर्ण स्कंध पादोनक द्वय
तस्योर्ध पट्टिका कार्या भागार्धेन तु चौच्छिता ॥५२॥
प्रवेशंच कपोतश्च भागायत्वारी नान्यथा
निर्गमं य प्रवक्ष्यामि कर्णसूत्राग्रतःछ्रितं ॥५३॥
दशमेकाधिकै भागैः तत्वनातस्येकारयेत्
लंबुनातुद्विधाकृत्यं अग्रभागदंगुलीकृत ॥५४॥
तरयाग्रे चिप्पिका कार्या मणिबंध तथापरे
कपोताल्य कर्णस्य कारयेचापरांदिश ॥५५॥
पंचयुक्तानि अधन प्रविशेतु प्रवेशिकं
खल्वणा कारये तत्र कर्णस्योर्ध्व समाबुधः ॥५६॥
तस्योर्धपट्टिका कार्या सार्ध भाग समुछ्ता
स्कंध सार्धद्वय कार्य भागं नैकेनपट्टिका ॥५७॥
शलिलान्तर सप्तभिर्भिर्भागै स्तद्वत्प्रवेशानं
कूटछाद्यं भवेदेवं षोडशैस्तु समुछ्त ॥५८॥
गर्भन्यासार्ध मुच्छायं गर्भकार्या प्रयत्नत
प्रासादसपाद सार्धमर्धवा अत्युचभयकारक
(गर्भगृह) ॥५९॥

अपूर्ण

इति विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां वास्तुशास्त्रे प्रासाद कटयोछ्रियं लक्षणं मडोवराधिकार अध्याय कमांक ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया प्रासाद कटयोच्छ्य लक्षण क्रमाक ५ मंडोवराधिकार ५

प्रासादोदयमान

હવે હું પ્રાસાદના મંડોવરનાં લક્ષણો કહું છું. પ્રાસાદનુમાન કર્ણ રેખાના મૂલનાસકથી જાણવું. (આંગુલના દશ ભાગે વિભાગ કરવા) એક અને બે હાથના પ્રાસાદની ઊભણી સમ. તેટલી જ કરવી. ત્રણ, ચાર અને પાચ હાથના પ્રાસાદને નવમાં ભાગે હીન ઊભણી કરવી. છ, સાત અને આઠ ગજના પ્રાસાદને આડા આઠ ભાગે હીન ઊભણી કરવી. નવ અને આઠ ગજના પ્રાસાદને સાડી સાત ભાગે હીન ઊભણી કરવી દશ ને અગિયાર ગજના પ્રાસાદને સાત ભાગે હીન ઊભણી કરવી. બાર અને તેર ગજના પ્રાસાદને સાડા છ ભાગે હીન ઊભણી કરવી.

એથી ઉપરના વિશ ગજના પ્રાસાદને છ ભાગે ઊભણી હીન બુદ્ધિયાન શિલ્પીએ કરવી. વીશથી છત્રીશ ગજના પ્રાસાદને સાડા પાંચ ભાગે ઊભણી હીન કરવી. છત્રીશથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને પાંચમા ભાગે હીન ઊભણી બુદ્ધિમાન શિલ્પીઓ કરવી. ૭

ખરા કુંભાથી છજા સુધીની મધ્યમાન ઊભણીના મધ્યમાનના એક ભેદ કહ્યો. બીજો ભેદ હવે સાંભળો (પ્રાસાદની ઊભણીના આંગુલના) નવ ભાગ કરવા. એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચના નીચેના પદ–ઉપરના પદના નવ ભાગ કરવા. છ, સાત હાથના પ્રાસાદના આઠ ભાગે હીન કરવું. નવ અને આઠ હાથના પ્રાસાદને સાત ભાગે હીન કરવું. દશ અગિયાર હાથના પ્રાસાદના....સાડા છ ભાગનું હીન માન રાખવું. બાર ને તેર ગજના પ્રાસાદને સાડા પાંચ ભાગે હીન અને તેથી ઉપર વીશ ગજ સુધીનાને પાંચ ભાગે હીન પ્રયાણ ઊભણીનું બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ કરવી. વીશથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને મેખલા નવ ભાગ પ્રમાણ ઊંચાઈના ભાગ સંખ્યાની કરવી. ૧૫

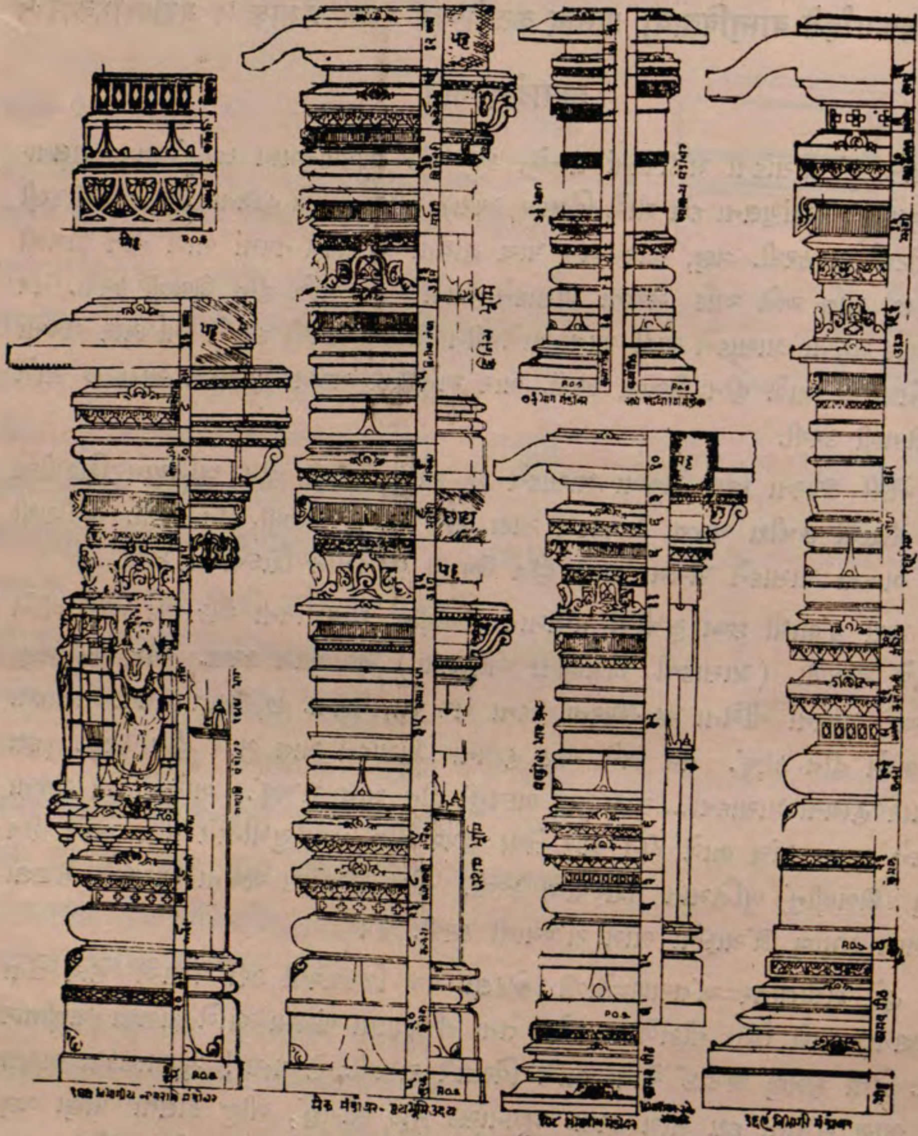
હવે શલીલાંતર=અંતરાળ=કોળી જેટલા ગજ વિસ્તારની કરી રેખાએ હોય તેના (આંગુલના) માને તેનો નીકાળો રાખવો. તેના નીકાળાના પાંચમા ભાગે ક્ષોભતો પાણીતાર કરવો. તેની ક્ષોભણ ઊંડાઈ ચોથા ભાગે વિસ્તારે રાખવી. હે વત્સ! મૂળનાસકથી ભદ્રના અર્ધ ભાગ સુધીના દશ ભાગ કરવા. મૂળનાસક એક ભાગનું, બીજુ ફાલના પોણા ત્રણ ભાગનું ત્રીજું ત્રણ ભાગનું અને અર્ધું ભદ્ર સવા ત્રણ ભાગનું મળી અર્ધદશ ભાગ (કુલ વીશ ભાગ) તેના નીકાળો જેટલા ગજનો પ્રાસાદ હોય તેટલા આંગળના ચોથા ભાગે રાખવા. ૨૨

૧૭૦ એકસો સીત્તેર ભાગનો મંડોવર

હવે પ્રાસાદની ઊભણીના માનના ૧૭૦ એકસો સીત્તેર ભાગ ખરાથી છજા સુધીના કરવા. તેમાં ખરો છ ભાગનો, ત્રેવીશ ભાગનાં કુંભો, તે ઉપર દશ ભાગ કળશો,

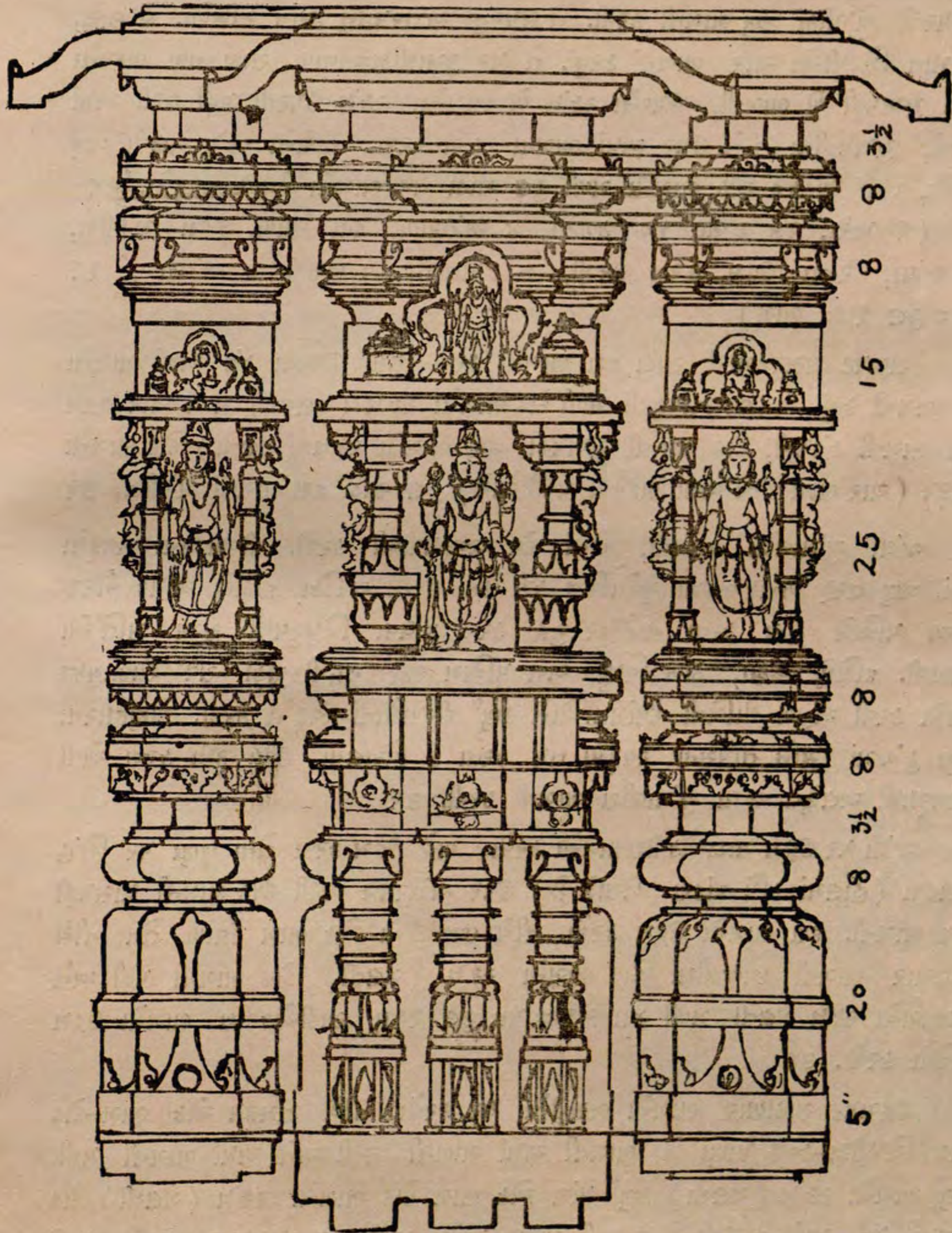
Indira Gandhi National Centre for the Arts

ભિટ્ટ   જુદા જુદા મંડોવર   સામાન્ય મંડોવર

૧૪૪ ભાગનો મંડોવર   સાંધારમેરૂ મંડોવર   ૧૦ ભાગનો મંડોવર   ૫૯ ભાગનો મંડોવર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પૂજ્ય પિતાશ્રીએ નિર્માણ કરેલ ત્રિનેત્રેશ્વર (થલ) સૌરાષ્ટ્રના મંદિરના
ભદ્રનો મંડોવર અને ગવાક્ષ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

તે ઉપરની ચિપ્પીકા ત્રણ ભાગની કરવી. તે ઉપરનું અંતરપત્રનું માન સાંભળો. હે વત્સ, બુદ્ધિમાન શિલ્પીઓ ચાર ભાગનું કરવું. તે પર કુમાલીકા=કેવાળ સાડા નભ ભાગનો કરવો. મુખપટ્ટી બે ભાગની, ઉપરનો સ્કંધ બે ભાગનો, સ્કંધ ઉપરની પટ્ટી ઘશી અર્ધા ભાગની, મુખપટ્ટીના નીચે ઉપર અર્ધા ભાગના કંદો કરવા. નીચેનો સ્કંધ ગલતો ત્રણ ભાગનો, તેની ચોડકંદ એક ભાગનો મળી કુલ સાડા નવ ભાગનો કેવાળ જાણવો. ૨૮

(૬ ખરો, ૨૩ કુંભો, ૧૦ કળશો, ૪ અંતરાળ, ૯ાા કેવાળ, ૧૦ાા મંચીકા, ૪૪ જંઘા, ૨૦ાા ઉદ્રમ, ૧૨ાા ભરણી, ૯ કપોતળી, ૫ ભરણી ૪ અંતરાળ, ૧૬ છજુ = કુલ ૧૭૦ ભાગ)

કેવાળપટ મસૂર=માચી સાડા દશ ભાગની કરવી તેમાં ઉપરના કંદ અર્ધા ભાગનો દોઢ ભાગની કણી અર્ધાભાગની ઘશી મળી દોઢ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો) મળી ચાર ભાગ અર્ધા ભાગની કંદપટ્ટી, દોઢ ભાગની મુખપટ્ટી. ત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો) દોઢ ભાગનો કામરૂપ (ચાર ભાગ વચ્ચે અર્ધા ભાગની ઘશી સાથે) કુલ સાડા દશ ભાગની મંચીકા. ૩૧

જંઘા ચુંમાલીશ ભાગની, તેમાં દેવ સ્વરૂપવાળી કરવી. દીગ્પાલોનાં સ્વરૂપો કરવાં. ત્રણ તરફ ખત્તક ભદ્રમાં સુશોભિત કરી તેમાં ઉત્તરે ચંડિકા, દક્ષિણે અંધક ભૈરવ-પાછળ પશ્ચિમે નૃત્ય કરતા નાટેશ્વર રુદ્ર કરવા અથવા ત્રિપુરુષની યુગ્મ મૂર્તિઓ બેસાડવી. દક્ષિણે બ્રહ્મા, ડાબે વિષ્ણુ અને પશ્ચિમ ભદ્રે રુદ્રની મૂકી સર્વ શોભાયુક્ત ગવાક્ષો કરવી અનુગે યોગિની દેવાંગનાઓને કર્ણ દીગ્પાલોનાં સ્વરૂપો કરવાં. પાણીતારના ખૂણા કુંજમાં મુનિ તાપસનાં સ્વરૂપો તપ કરતા કે વિરાલના ઉભા રૂપો કરવા એવી દેવસ્વરૂપથી અલંકૃત જંઘા ચુંમાલીશ ભાગની કરવી. ૩૬

જંઘા પર ઉદ્રમ સાડાએકવીશભાગનો કરવો....ભદ્રે ઉદ્રમ કરવા તેના ખૂણા પર સિંહ બેસાડવા (હાલમાં કપિ–વાંદરા બેસાડે છે) ઉપર અંતરપત્ર ઘશી એક ભાગની ગ્રાસપટ્ટી પાંચ ભાગની. દશ ભાગનો ઉદ્રમ કરવો. નીચે છાજલીનો એક ભાગ કેવાળ, તેના નીચે સાડાચાર ભાગની છાજલીમાં દોઢ ભાગનો સ્કંધ (ગલતી) દોઢ ભાગની પટ્ટી અને દોઢભાગનો સ્કંધ ગલતી મળી ૪ાા + ૧ = ૫ાા કુલ ૨૧ાા સાડીએકવીશ ભાગનો ઉદ્રમ દોઢિયો કરવો. ૩૯

ઉદ્રમપટ સાડાબાર ભાગનો ભરણીનો થર કરવો. નીચે કામરૂપ એક ભાગ–દોઢ ભાગ ચિપ્પીકા–કણી પોણા બે ભાગની અર્ધા ભાગની ઘશી અને અર્ધા ભાગની પટ્ટી, ત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો) કર્ણ પાંચ એક ભાગ દોઢ ભાગનો સ્કંધ (ગલતી) દોઢ ભાગની પટ્ટી કર્ણ તે ઉપર બે ભાગની અંતર પટ્ટીકા કરવી. કુલ સાડાબાર ભાગની ભરણી ખૂણાપટ પત્રોથી અલંકૃત ભરણી કરવી. ૪૪

હવે મહાકેવાળના અંતરપત્ર સાથે ચૌદ ભાગ કહું છું. આઠ ભાગનો મહાકેવાળ અને પાંચ ભાગનો અંતરાળ. અર્ધા ભાગની પટ્ટીકા. વચ્ચે અઢી ભાગની પટ્ટીનો તેની બે બાજુ અર્ધા અર્ધા ભાગનો કંદ અને નીચે ઉપર સ્કંધ (ગલતો) બબ્બે ભાગના નીચે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અર્ધા અર્ધા ભાગના બે કંદ મળી નવ ભાગનો કેવાળ જાણવો. તે ઉપર પાંચ ભાગનો અંતરાળ મળી ચૌદ ભાગ. (તેર ભાગ) ૪૭.

મહાકેવળ પર હવે કુટછાદ્યના વિભાગ કહું છું. કુટછાદ્ય સોળ ભાગ જાડું કરવું. નીચે કામરૂપ પોણા ભાગનું, ચિપ્પીકા પણ પોણા ભાગની, દોઢ ભાગ ઉંચી પટ્ટી દંડ ભાગની જેટલી. પોણા ભાગનો સુવર્ત સ્કંધ (ગલતો) કરવો. પોણા ભાગની ઘશીકા અર્ધા ભાગની પટ્ટીકા–દોઢ ભાગ ઉંચી પટ્ટી કરવી. સ્કંધગલતી પોણા બે ભાગની તે ઉપર પટ્ટીકા અરધા ભાગની ઊંચી કરવી. તેનો પ્રવેશ નીકાળો કેવાળથી ચાર ભાગનો નીકાળો કહું છું. કર્ણ (પટ્ટી)ના સૂત્રથી આગળ ઊંચું અગિયાર ભાગ કાઢવો. લંબન (   ) અગ્ર ભાગ....તેની આગળ ચીપલી કરવી....આગળ નીચે મણીબંધ કરવા. કેવાળની પટ્ટી.... છજાનું ખલવણુ પટ્ટીની ઉપર બરાબર કરવી. તે ઉપર પટ્ટીકા દોઢ ભાગ ઊંચી કરવી. સ્કંધ અઢી ભાગનો કરવો. તેની એક ભાગની પટ્ટીકા કરવી. શલિલાંત્તર....સાત ભાગ પ્રવેશ. એ રીતે સોળ ભાગનું કુટછાદ્ય ઊંચું કરવું. ૫૭

ગર્ભની ઊંચાઈ સવાઈ કે દોઢી કરવી. ગર્ભગૃહ સવાયો–દોઢ કે અર્ધો....અતિ ઊંચું ભયકારક જાણવું........

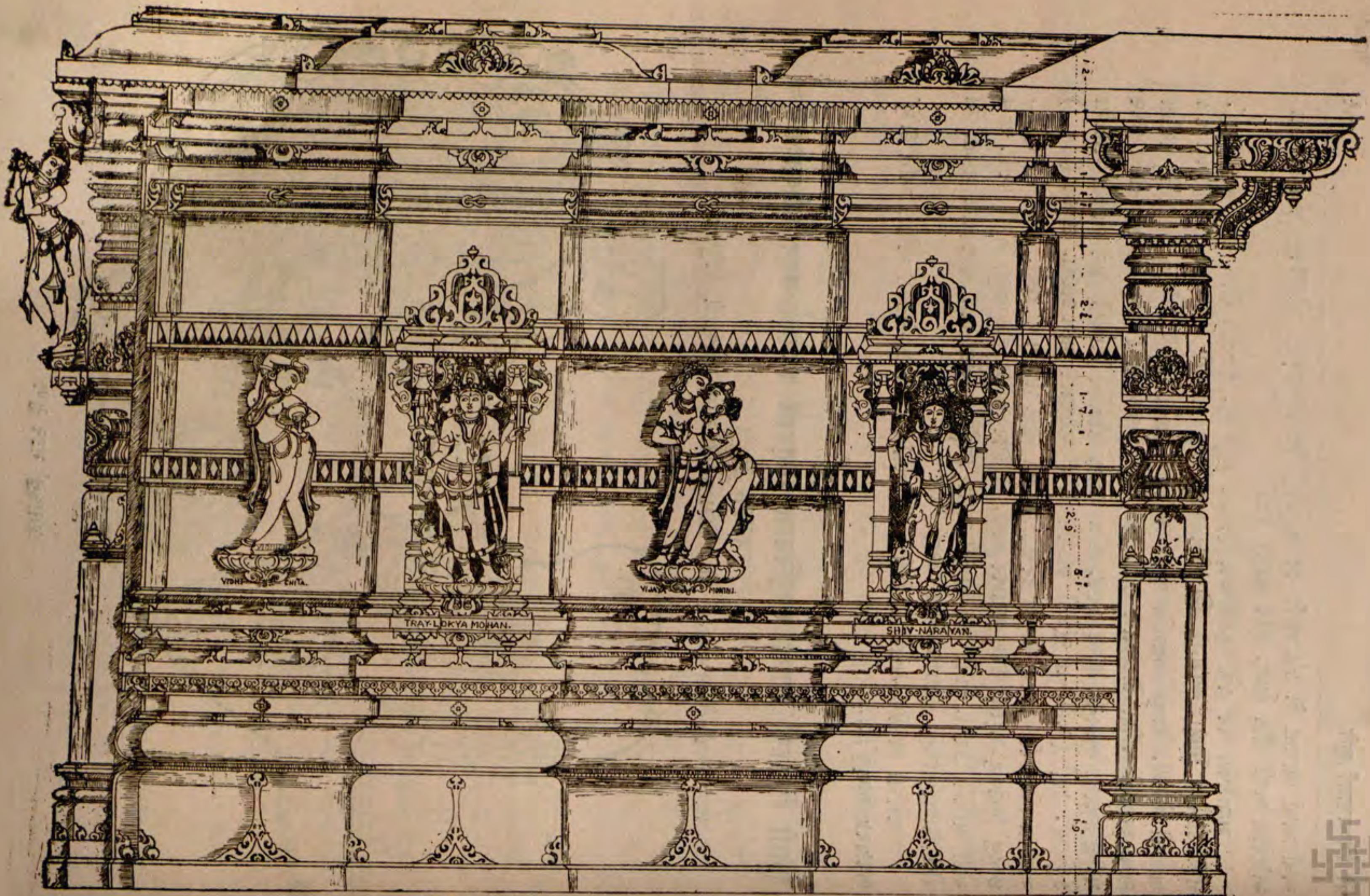
અપૂર્ણ

इतिश्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे कटयोर्ध्व लक्षण मंडोवराध्याय क्रमाक अ ५

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરાએ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ

પ્રનાલનું મકર મુખ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શ્રી બલવંતરાયે નિર્માણ કરેલ કલ્યાણ બીરલા મંદિરનો કળામય મંડોવર સ્તંભો સાથે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફુટનોટ : વૃક્ષાર્ણવ અંતરગત

પીઠના અન્ય વિભાગ કહે છે. પાંચ ભાગનો જાડંબો નવ ભાગની કણાલીકા (કણી અંતરાળ છાજલી ગ્રાસપટ્ટી) સાત ભાગનું ગજપીઠ છ ભાગનું અશ્વપીઠ અને પાંચ ભાગનું નર પીઠ રીતે બત્રીશ ભાગ ઉદ્દ્ગમનુ પીઠ અને સોળ ભાગ નીકાળો રાખવો–૨૧–૨૨ પીઠભાગ ૩૨

(જાડંબો ૫, કણી છજુ ૯, ગજપીઠ ૭, અશ્વપીઠ ૬, નરપીઠ ૫ કુલ = ૩૨)

(૧) હવે નરપીઠ ઉપરથી પ્રહાર સુધીના સાડી સુડતાલીશ ભાગના મંડોવરના ભાગ સંખ્યા વિધિથી કહું છું. ખરો બે ભાગ, કુંભો સાત ભાગ, કળશો ૩ ભાગ, અંતરાળ અર્ધો ભાગ, કેવાળ ત્રણ ભાગ, મંચીકા ત્રણ ભાગ, તે પર તેર ભાગની જંઘા ઉદ્દ્ગમ સાડા ચાર ભાગ, ભરણી ત્રણ ભાગ, કેવાળ પણ ત્રણ ભાગ, અંતર પણ અર્ધો ભાગ. કુટછાદ્ય પાંચ ભાગ જાડાઈનો ચરી એમ કુલ સાડી સુડતાલીશ ભાગનો મનોહર નામે મંડોવર જાણવો. છજા ઉપર પ્રહાર સાડા ત્રણ ભાગનો "મનોહર" પ્રકારનો કરવો.

(ખરો ૨, કુંભો ૭, કળશો ૩, અંતરાળ ૦ાા, કેવાળ ૩, મંચીકા ૩, જંઘા ૧૩, ઉદ્દ્ગમ ૪ાા, ભરણી ૩, કેવાળ ૩. અંતરાળ ૦ાા, છજુ ૫ કુલ = ૪૭ાા ભાગ

(૨) હવે દ્વિતીય મંડોવર નરપીઠ ઉપરથી છજા સુધીના વિભાગનો ઓગણીશ ભાગનો ક્રમે કરીને કહુ છું. ખરો અર્ધા ભાગ, સવા બે ભાગ કુંભો, સવા ભાગનો કળશો, પા, ¼ ભાગનો અંતરપત્ર, કેવાળ સવા ભાગનો, મંચીકા પણ સવા ભાગની, તે પર જંઘા છ ભાગ, બે ભાગનો ઉદ્દ્ગમ–ભરણી સવા ભાગની કેવાળ, સવા ભાગનો અંતરાળ પા. ¼ ભાગનો અને દોઢ ભાગનું છજું એ રીતે ઓગણીશ ભાગનો મંડોવર કહ્યો.

(ખરો ૦ાા, કુંભો ૨ા, કળશો ૧ા અંતરાળ ૦ા, કેવાળ ૧ા, મંચીકા ૧ા, જંઘા ૬, ઉદ્દ્ગમ ૨, ભરણી ૧ા, કેવાળ ૧ા, અંતરાળ ૦ા, છજુ ૧ાા કુલ = ૧૯

(૩) હવે ત્રીજા મંડોવર નરપીઠ ઉપરથી છજા સુધીના શરોના સાડા ચૌદ ભાગનો કહે છે. ખરો અર્ધો ભાગ, કુંભો અઢી ભાગ, કળશો એક ભાગ, અંતરાળ પા. ¼ ભાગ, કેવાળ એક ભાગ, મંચીકા, એક ભાગ, જંઘા ચાર ભાગ, ઉદ્દ્ગમ એક ભાગ, ભરણી એક ભાગ, કેવાળ એક ભાગ, અંતરપત્ર પા. ¼ ભાગ અને કુટછાદ્ય છજુ એક ભાગનું.

એવા સર્વ લક્ષણ યુક્ત મંડોવર સર્વ કામનાને આપનાર જાણવા. સામાન્ય.

(૪) હવે ચોથો સામાન્ય મંડોવર દશ ભાગનો કહે છે. ખરો અર્ધો ભાગ, કુંભો સવા ભાગ, કળશો પોણો ભાગ, કેવાળ પોણો ભાગ અને સવા ચાર ભાગની જંઘા, તે પર પોણા ભાગનું ભરણુ, અને કેવાળ પોણા ભાગનો તે પર કુટછાદ્ય છજુ એક ભાગનુ એમ મળીને દશ ભાગનો સામાન્ય મંડોવર જાણવો.

(ખરો ૦ાા, કુંભો ૧ા, કળશો ૦ાાા, કેવાળ ૦ાાા, જંઘા ૪ા, ભરણી ૦ાાા, કેવાળ ૦ાાા, છજુ ૧ કુલ = ૧૦)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફુટનોટ : સાંધાર મહાપ્રાસાદના મંડોવર ભ્રમ કે મંડપની બે કે ત્રણ ભૂમિ મજલા કરતાં બહારના મંડોવરના ઉદ્દગમના થરમાં પાટ-ભારવટ સમસૂત્રે રાખો. (उद्गमे पटस्य पेटके) બે, ત્રણ કે ચાર ભૂમિને બે છજાં કરવાના કહ્યાં છે.

ફુટનોટ : મહાપીઠ. કામદપીઠ અને કર્ણપીઠ એમ ત્રણ પીઠ દ્રવ્યાધિ દ્રવ્ય પ્રમાણે કરી શકાય. મહાપ્રાસાદને કે જેને દ્રવ્યવ્યય કરવો હોય તો ગજ અશ્વ નર પીઠવાળું પીઠ કરવું. સામાન્ય રીતે કામદપીઠ થાય છે તેમાં જાડંબો કણી-અંતરાળ છજ્જી અને ગ્રાસપટ્ટીના થરો થાય, બહુ અલ્પ દ્રવ્ય વ્યય કરવું હોય તે આયતનોની દેવકુલીકાઓ કે સાધારણ મંદિરને કર્ણપીઠ થાય, તેમાં જાડંબો અને કણી એમ બે જ થર થાય તે કર્ણપીઠ

આ સાથે સોમનાથના મહાપીઠ અાંકૃતનો બ્લોક સાથે તેના દ્વિભૂમિનો મંડોવરનો બ્લોક બીજા પાંચ, છ મંડોવરનો બ્લોકો આપેલા છે સાંધાર નીરંધાર પ્રાસાદમાં મંડોવર અને અંદરના સ્થંભના છોડ સાથેનો સમન્વય આપેલ છે. તે બરાબર સમજવું.

મંડોવરની જંઘામાં દેવાડનાનાં સ્વરૂપો

જયા

મોહિની

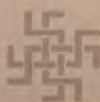

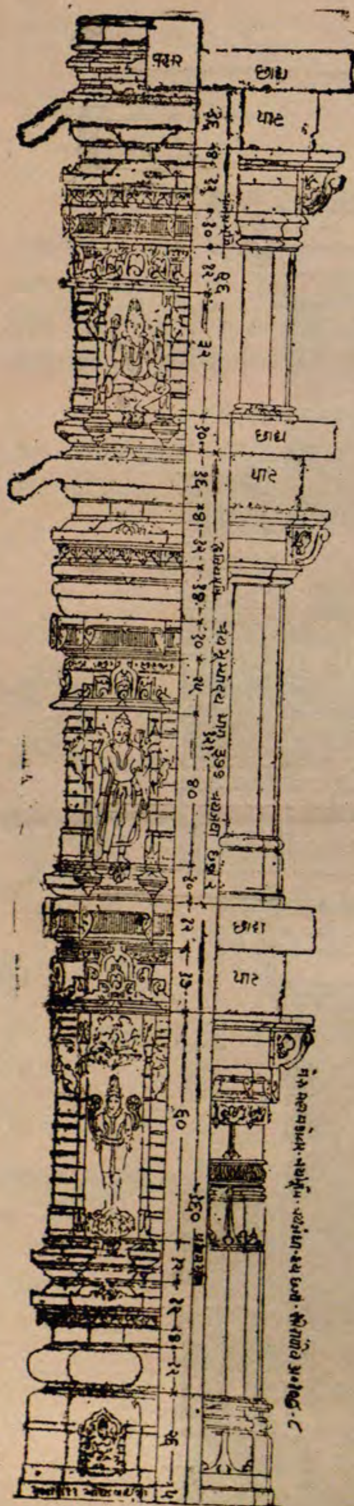
ચંદ્રવકા

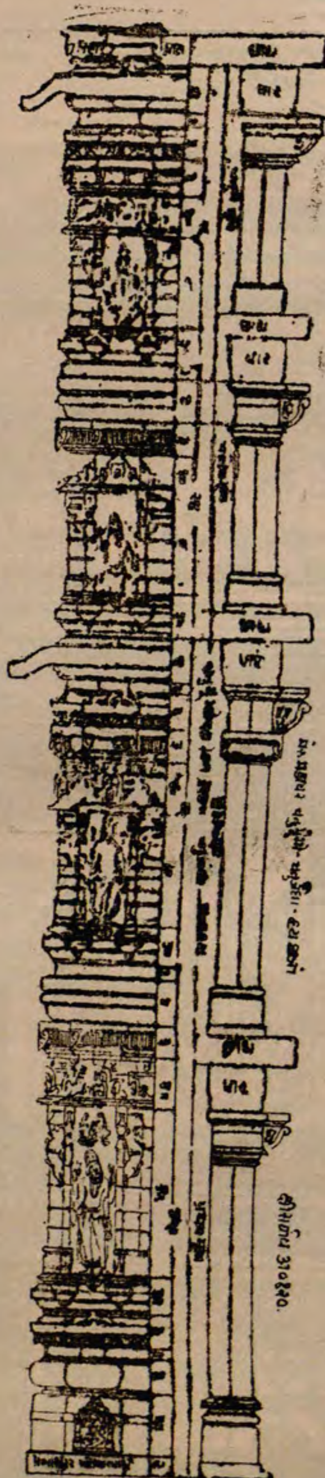
કામરૂપા

સાંધાર મહાપ્રસાદરો દ્વિભૂમિ મંડોવર સોમનાથ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સાંધાર પ્રાસાદ ત્રયભૂમિ
મેરૂ મંડોવર દ્વયછાદ્ય

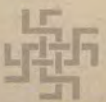
સાંધાર મહાપ્રાસાદ ચતુભૂમિ
મેરૂ મંડોવર દ્વયછાદ્ય

૪૮।। તાગનો
કનિષ્ઠ મંડોવર

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કડર્ય મહાદેવ ખજુરાહોના મંદિરનું પીઠ અને ત્રણજંઘાયુક્ત
મંડોવર અને ભદ્રનો ગવાક્ષ

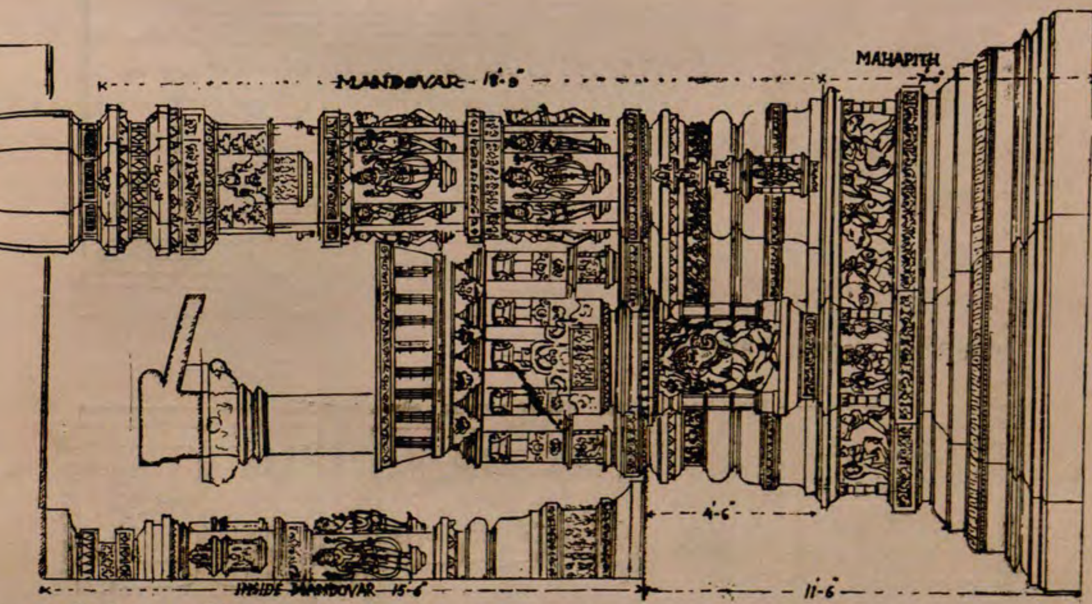
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

નાગરાદિ પ્રાસાદનો મંડોવર

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

નાગરાદિ સાંધાર નિરંધાર પ્રાસાદોના મંડોવર અને સ્તંભ સમન્વય જુદા જુદા પીઠ સાથે

ખજુરાહોનું એક મંદિર મધ્યપ્રદેશ

VAMAN TEMPLE KHAJURAHO (M.P.)

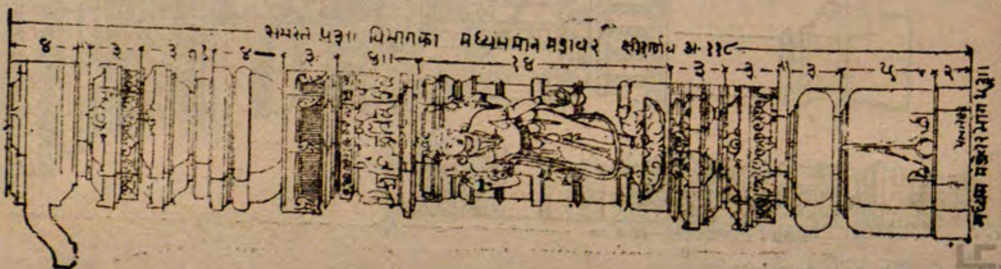
SCALE : 1 INCH = 2 FEET

EKANDI SHIKHAR

MANDOVAR

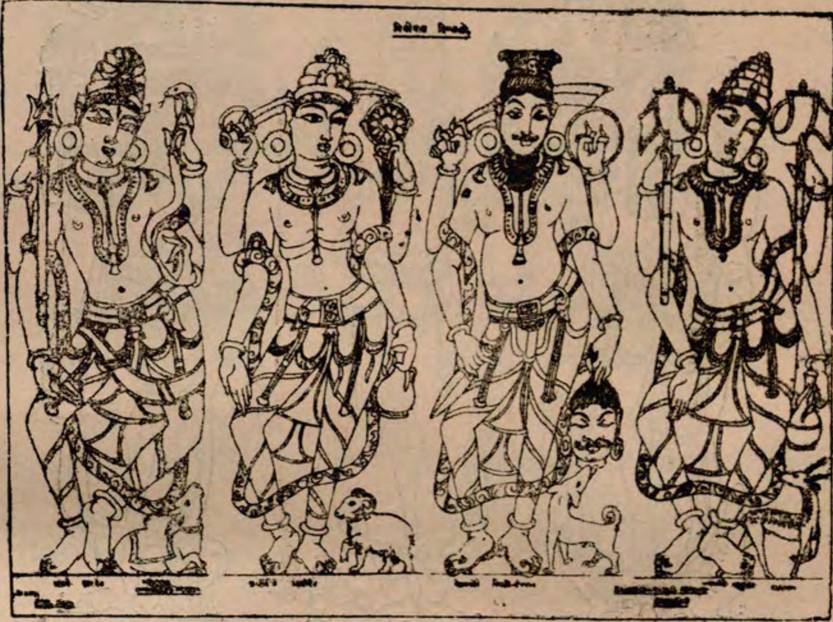
MAHAPITH

વામનમંદિર ખજુરાહો (મધ્યપ્રદેશ)

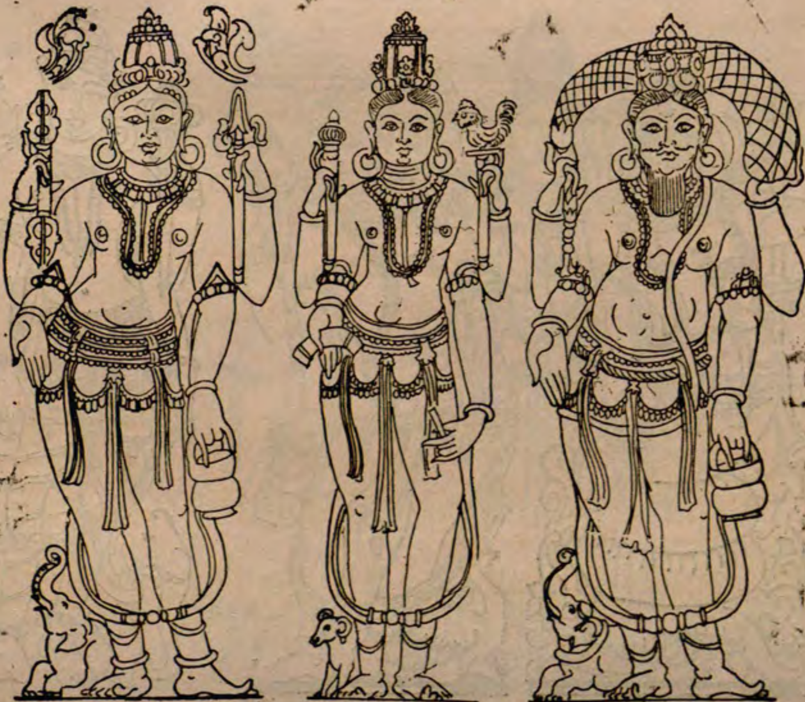
મંડોવર

મંડોવરની જંધામારૂપો વિદિશાના દિગ્પાલો ઈશાનેઈશ અગ્નિકોણેઅગ્ની દેવ

૮ ઈશાનકોણે ઈશ ૫ અગ્નિકોણે અગ્ન ૬ નૈઋત્યે નિરૃત ૭ વાયવ્યે વાયુદેવ

દિશાના દીગ્પાલો

પૂર્વે ઈન્દ્ર દક્ષિણે યમ ઉત્તરે કુબેર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

મંડોવરની જંઘામા દિગ્પાલો

૩ પશ્ચિમે વરુણ

ઇશાને ઈશ

અગ્નિ કોણે અગ્નિદેવ

૯ પાતાળના દિગ્પાલ અનંત

૧૦ આકાશના દિગ્પાલ બ્રહ્મા

૪ ઉત્તરે સોમ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૨ દક્ષિણે યમ

૧ પૂર્વે ઈન્દ્ર

મંડોવરની જંઘામા દિગ્પાલ

૬. નૈઋત્યે રાક્ષસ નીરૂતી

૭. વાયવ્ય વાયુદેવ

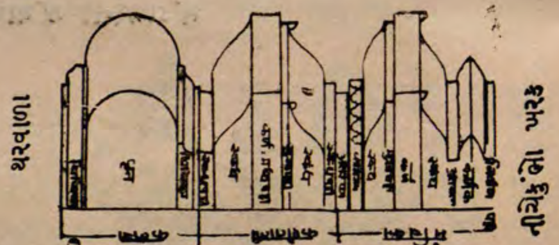
Indira Gandhi National Centre for the Arts

જંઘાપરનાં સ્ત્રી-પુરુષનાં યુગ્મરૂપો

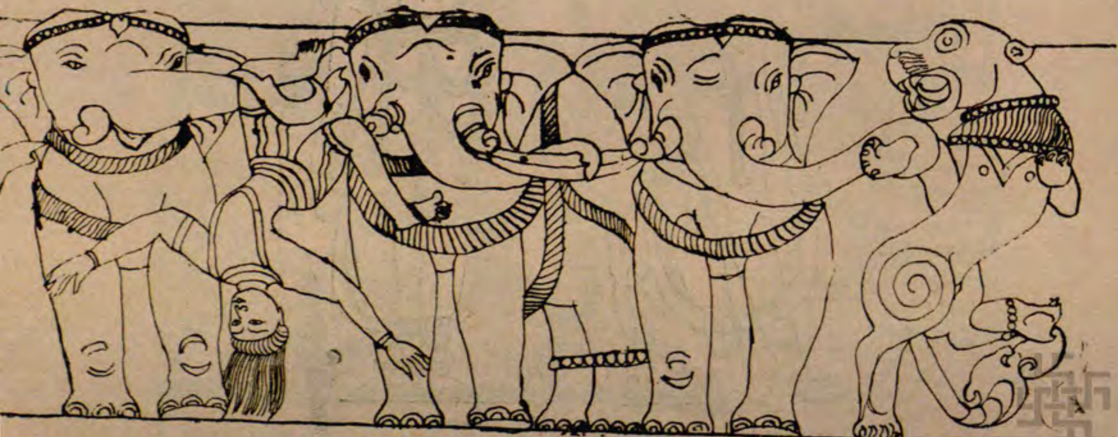

ઉદ્‌ગમ શિરાવટી

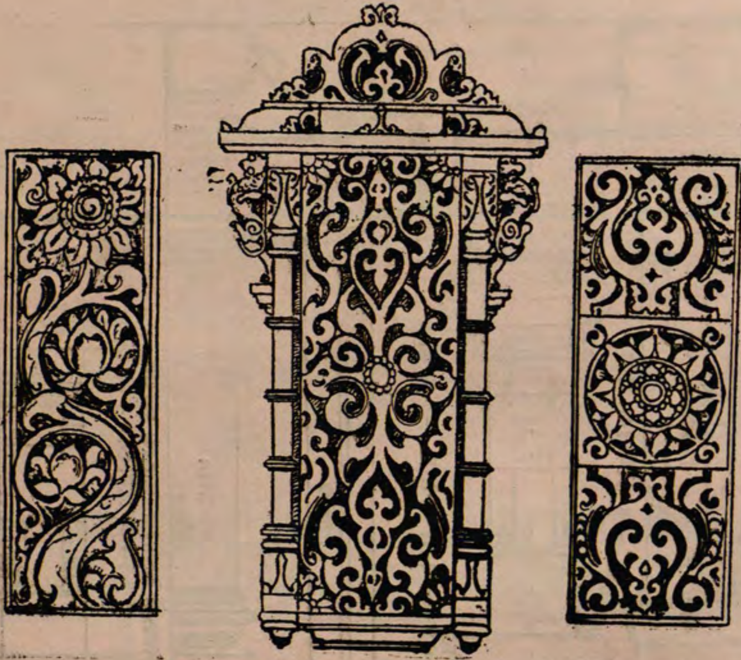

મચિકા કેવળ કળશ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સાંધાર અજે નિરંધાર પ્રાસાદના મંડોવર અને સ્તંભોના સમન્વય

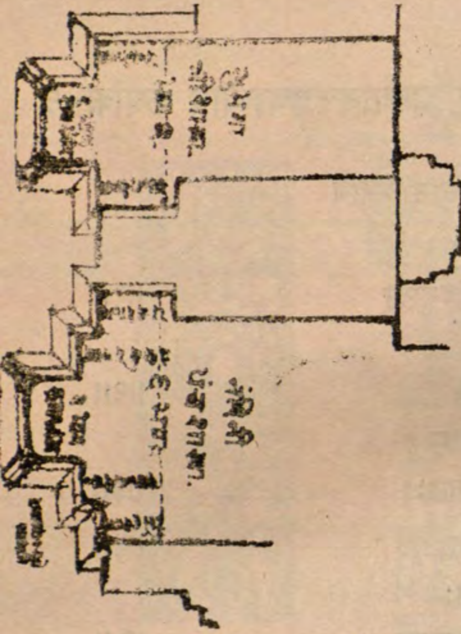
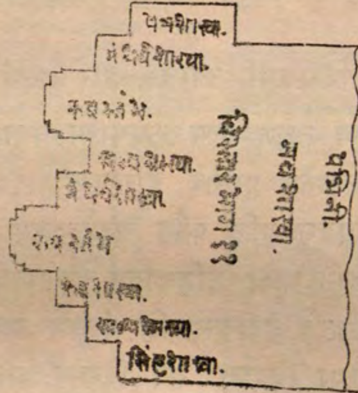
આંધ્ર કર્ણાટક પ્રદેશના પ્રાસાદોનો મંડોવર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्र द्वारमानलक्षणाध्याय क्रमांक–६

श्री विश्वकर्मा उवाच—द्वार लक्षणं मान प्रमाण
द्वारस्य लक्षणं वत्स कथयामि यथार्थत
(एकहस्तेतु प्रासादे द्वारस्यात् षोडशांङ्गुलम् ॥१॥
षोऽशांङ्गुलंवृद्धि पर्यंत चतुर्हस्तकम्
गुणङ्गुकाभवेइ वृद्धिर्यावम् वसुहस्तकम् ॥२॥
अतःऊर्ध्व द्वयांङ्गलावृद्धि पंचाश हस्तकम्)
यं दृष्टा त्रिदशाः सर्वे विस्मय परमंगलः ॥३॥
ज्ञातव्यं द्वार मुत्सेधं शिल्पिनेन तुतत्त्वतः ॥४॥
पञ्चमांशेन पादेन त्रिभागेन तु कार्यतः
प्रासाद द्वार विस्तारं द्विगुणं तस्य चोछ्रयम् ॥५॥
द्वारस्य विस्तरंज्ञात्वा शाखा लक्षणम ब्रवीत्
पञ्च मांशेन हीना च षोडशोना तदर्धतः ॥६॥
त्रिभागेन प्रकर्तव्या पादूना वाथ कार्यत्
शाखास्य विस्तरं वत्स ! अेकैकस्य तु प्रकल्पयत् ॥७॥
शाखास्य विस्तर वत्स ! भागैश्चैव विभजयत्
शाखास्य विस्तरं ज्ञात्वा त्रयोविंशार्ध संयुतैः ॥८॥
+ + कर्तव्यं तु सदा तज्ञे
+ + शिल्पिनिः शास्त्रपारगैः ॥९॥
भद्रशाखा तु कर्तव्या भागै श्चतुर्भिरेव च
रुपशाखां द्वयोर्भागा द्वितीया तत्समा भवेत् ॥१०॥
तृतीया चैव त्रिभागा द्वौभागौ च चतुर्थिका
षत्रशाखां त्रिभिर्भागै रुभयोः पार्श्वयोः समाः ॥११॥
बकुली सार्ध भागेन भागं भागं च चिप्पिका
घसिका सुर संयुक्ता (वौलिका ? वल्लिका) भगत स्थिताः ॥१२॥
पत्रशाखा द्विभिर्भागै पट्टिका द्वय संयुता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ચાર પ્રકારની શાખાઓનાં નામો અને ઉપશાખાનાં નામો

\+ + + + + खल्वशाखा च भागतः ॥१३॥
शाखाश्च पेटकं पुत्र! द्वार विस्तार पादतः
उदयं च प्रवक्ष्यामि यथा वदनु पूर्वशः ॥१४॥
द्वारस्य चोछ्र्यं ज्ञात्वा विंशभागैर्विभाजयेत्
दशपश्च तथा कुर्यात् अतोर्ध्व भज्जनं श्रृणु ॥१५॥
रथिका भद्र शाखास्य भागाश्चत्वारि दापयेत्
निगरं चाष्टभिर्भागैः शेषं चैवो परिस्थितिम् ॥१६॥
यस्यपदादेवाप्रतिहारातस्यकारयेत्
सीमा मधेयदेवान् उपरे तत्र कारयेत् ॥१७॥
निगरे वामा शाखायां महाकालं तु कारयेत्
दक्षिणे तु स्थितोनन्दी सर्वोपद्रवनाशनः ॥१८॥
शिवस्याग्रे भवेद्ध्येवं नान्येषां तु सुरालये
निगरस्योपरिष्टा तु शिवरुपाणि कारयेत् ॥१९॥
त्रिरथिकं च कर्तव्य चतुर्भिवाथ कारयेत्
उपर्युपरि विन्यस्य रथिका शाखमानतः ॥२०॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उत्तरङ्गम्

उत्तरङ्ग च वक्ष्यामि यथोक्तं च स्वयंभुवा
द्वारोच्छ्रयस्य पादेन त्रिभागेवाथ चार्धतः ॥२१॥
उच्छ्रयं चैव कर्तव्यं कथितेन यथार्थतः
भद्रेषु पल्लवैर्युक्तं भरणेषु विशेषतः ॥२२॥
मालाधरस्तथायुक्तं मध्यभागे विनायकम्
ग्रहैश्चैव समोपेतं अधिनायक रुपकै ॥२३॥
रथिको द्वि द्वि वधेषु भूषितव्यं प्रयत्नतः

उदम्बरम्

उदम्बरो ततो वक्ष्ये उच्छ्रयेण विशेषतः ॥२४॥
द्वारोच्छ्रयस्य पादेन बाहुल्यो उदुम्बरस्य च
कर्तव्यं सर्वतस्तेवं घटां तस्य समोदयम् ॥२५॥
द्वारविस्तार त्रिभागेन मध्यकन्द कारयेत्
मृणालेन समायुक्तं पद्मं कुर्यात्ततोपरि ॥२६॥
पार्श्वयोरुभयोः कार्यं ग्रासरुपं सपत्रकम्
धनदं वामदेशे तु दक्षिणे तु विनायकम् ॥२७॥
युग्मेन सहितं वाथ कर्तव्यं नात्र संशयः
पीठोपरि तु कर्तव्यं मृणालं रुपसंयुतम् ॥२८॥
मूलनासिक्योर्मध्ये समसूत्रं तु शोभनम्
शाखायांमित्तितुल्यं न न्यूनं न ततोऽधिकम् ॥२९॥
सीमाधिक्यं हने दृष्टं भृत्यां श्चैवस्तु बान्धवान्
सीमा मध्यगतं वाथ स्वसुतं स्वामीनं हनेत् ॥३०॥
ऋजुसूत्रस्य चक्रस्यात् प्रजाहानिस्तदाभवेत्
अज्ञानात्स्थापयेदस्तु शिल्पीन च बुद्धिमान ॥३१॥
निष्कुलं शिल्पीनस्तत्र कारकं मृत्युमाप्नुयान्
अथ शास्त्रप्रमाणेन उभयोरन्तरं चिरम् ॥३२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अर्धचन्द्रम्

अर्धचन्द्र प्रवक्ष्यामि द्वारविस्तार चार्धतः
कर्तव्यं निर्गमं तस्य न न्यूनं न ततोऽधिकम् ॥३३॥
निर्गमस्य च यन्मान द्विगुणं कारयेद्बुधः
त्रिभागेन (नगर) गगारक उभयोः पार्श्वताः समम् ॥३४॥
पद्मं च मध्यतः कुर्यात्ततोवृत्तं समालिखेत्
शङ्खयुग्मं समायुक्तं पद्माकारैः समावृत्तम् ॥३५॥
अतते कथितं सर्वं निःसन्देह यथार्थतः

अपूर्ण

इतिश्री विश्वकर्माकृते वास्तुविधायां वास्तुशास्त्र द्वारमान लक्षणाध्याय क्रमांक ६

મધ્યમાં ઉદંમ્બર બે બાજુ પદ્મિની નવશાખા અને અર્ધચંદ્ર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

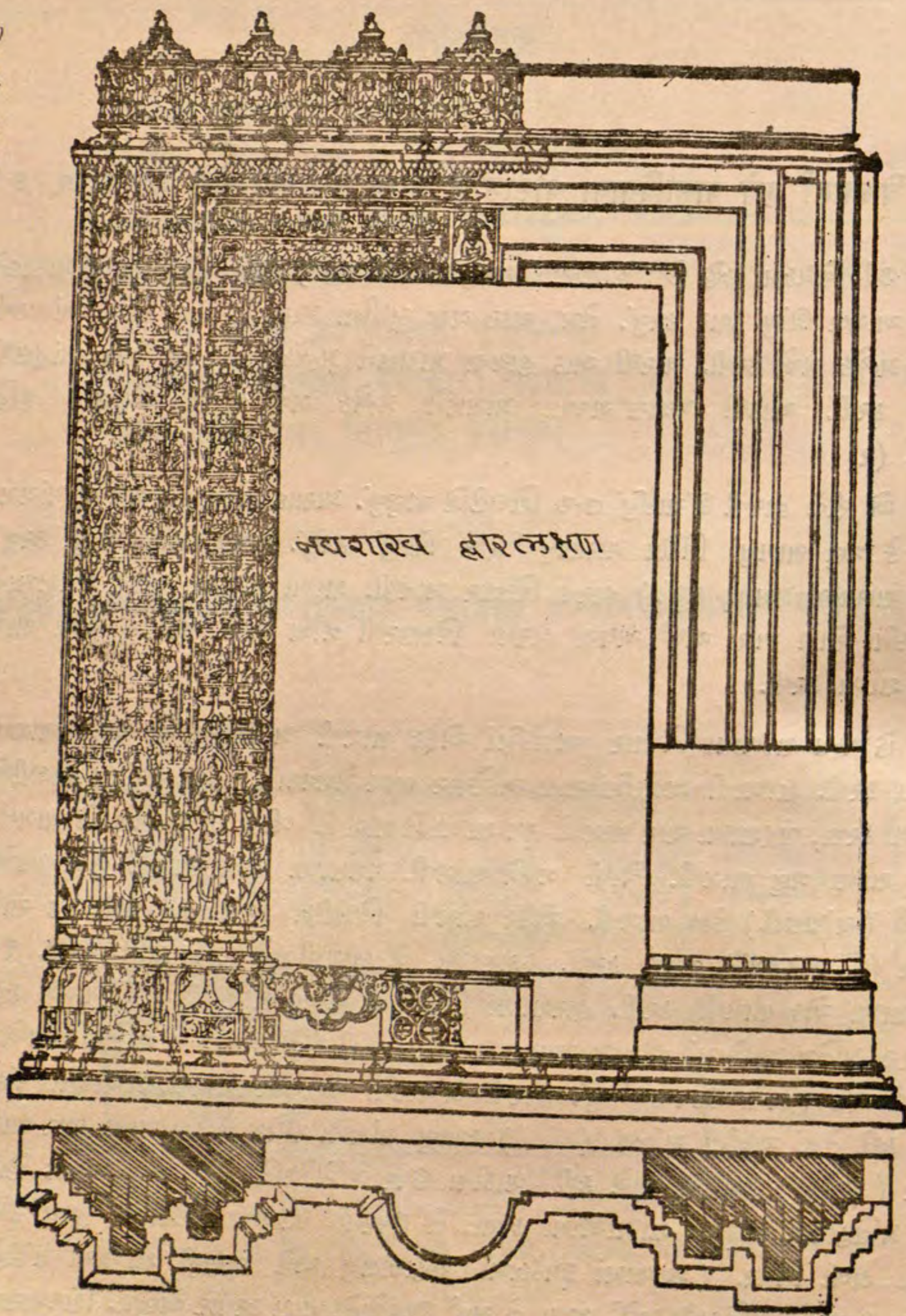
श्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे द्वारमान लक्षणाध्याय क्रमांक अ. ६

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે : હે વત્સ ! દ્વારનું યથાર્થ લક્ષણ કહ્યું (એક ગજના પ્રાસાદને સોળ આંગળ ઊંચું દ્વાર કરવું. તેમ ચાર ગજ સુધીના પ્રાસાદને સોળ સોળ આંગળની વૃદ્ધિ પ્રત્યેક ગજે ઠરવી. ચારથી આઠ હાથના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે ત્રણ ત્રણ આંગુલથી વૃદ્ધિ કરવી. આઠથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે બબ્બે આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. (૨)

એ રીતે દ્વારની ઊંચાઈનું તત્ત્વ શિલ્પીએ જાણવું. પ્રાસાદ વિસ્તારના અર્ધમાં પાંચમા ભાગ કે ત્રણ ભાગનું વિશેષ પ્રાસાદનું દ્વાર પહોળું કરવું. બમણું દ્વાર ઊંચું કરવું. (આ સામાન્ય પ્રમાણ કહ્યું.) દ્વારના વિસ્તાર માનથી. શાખા પાંચમા ભાગ કવીષ્ટમાને ઊંચાઈના સોળ અંશ અર્ધ અથવા દ્વારના વિસ્તારથી ત્રીજા ભાગે જાડી કે ચોથા ભાગે જાડી શાખા કરવી. ૬

હે વત્સ શાખાના વિસ્તાર જાડાઈમાં એકેક ભાગની પ્રતિશાખાઓ અકેક ભાગની કલ્પના કરવી. શાખાની જાડાઈમાં સાડા અગિયાર ભાગ મેળવવા....તજ્જ્ઞ પારંગત શિલ્પીએ વિભાગ કરવા, ભદ્રશાખા ચાર ભાગની રૂપ શાખા બે ભાગની. બીજી શાખા પણ બે ભાગની. ત્રીજી શાખા ત્રણ ભાગની. ચોથી બબ્બે ભાગની. પત્રશાખા ત્રણ ભાગની બંને પડખે. બંકુલી (ચંપાછડી) દોઢ ભાગની. એકેક ભાગની ચિપ્પીકા કરવી. ૧૦ ઘશી કંદ સાથે વલીકા (   ) બંને બાજુ કરવી. પચશાખા બે ભાગની બે પટ્ટી સાથે કરવી. ૧૧ ખલ્વશાખા એક ભાગની કરવી. દ્વારશાખા વિસ્તારના ચોથા ભાગે ઊંચાઈ આગળ કહી છે. ૧૨ પ્રતિશાખાઓમાં નીકાળા સમદલ રાખવા. એવી રીતે આગળ (ઋષિમુનિઓએ) કહ્યું છે. ૧૩ દ્વારનો ઉદય કહું છું. દ્વારની ઊંચાઈના વીશ ભાગ કરવા. ઊંચાઈના પંદર ભાગ કરી તેનું અર્ધના મંજન (   ) કસાણ સાંભળો રથિકા ભદ્રશાખાના ચાર ભાગ નિગર (રૂપઠેકો) આઠમે ભાગે કરી બાકીના ઉપર પરિસ્થિતિ–જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેના પ્રતિહારનાં સ્વરૂપો શાખાઓમાં કરવા. તે ઉપરના ભાગમાં દેવદેવીઓ યુગ્મ રૂપો કરવા....ડાબી નિગર. (શાખામાં રૂપઠેકામાં મહાકાલનુ અને જમણી શાખામાં નંદીનું શિવના પ્રાસાદને પ્રતિહારો પૂર્વે કરવા તે સર્વ ઉપદ્રવોનો નાશ કરનાર જાણવા. શિવપ્રાસાદ દ્વારના આગળ તે અને અન્ય દેવાલયોને શાખામાંના ઠેકારૂપોમાં તેના પ્રતિહારોનાં સ્વરૂપો કરવા. શિવના પ્રાસાદના દ્વારની શાખા શિવનાં સ્વરૂપો કરવાં. ૧૯ શાખાના મધ્યમાં ત્રિરથિકા કરવી કે તેની ચાર રથિકા બબ્બે બાજુ શાખા કરવી. તેમ ઉપર (ઉત્તરંગમાં) પર તેના માન પ્રમાણથી કરવી. ૨૦

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શિવને પદ્મિની નવ શાખાનું દ્વાર

ઉત્તરંગ

હવે દ્વારશાખા પરના ઉત્તરંગ યથાવિધિ કહું છું. દ્વારની ઊંચાઈના ચોથા ભાગના તેના ત્રીજા ભાગે ઉત્તરંગ જાડો કરવો. તેની ઊંચાઈ જાડાઈમાં રથિકામાં યથાયોગ્ય સ્વરૂપ

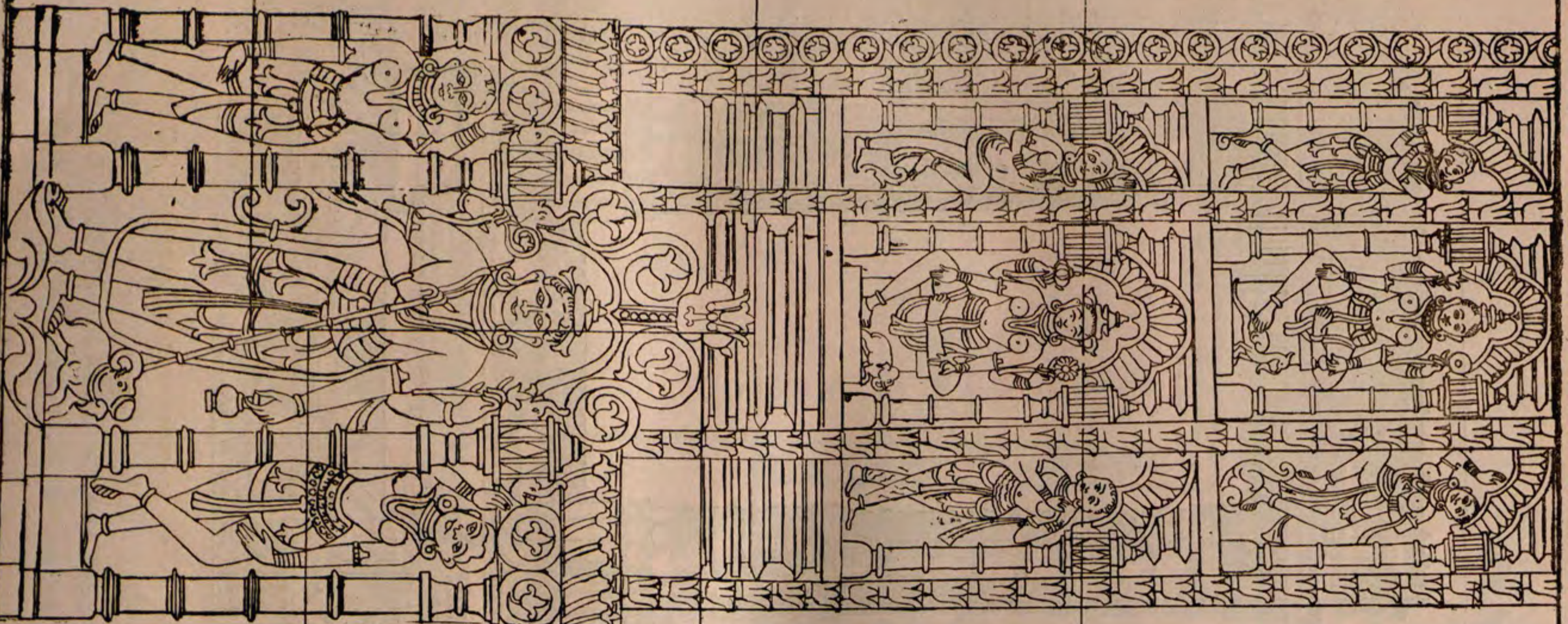
Indira Gandhi National Centre for the Arts

કહું છું. શાખાઓના ઉપર ભદ્રે પલ્લવયુક્ત પાંદડાંવાળી ભરણી કરવી. મધ્યભાગનો વિનાયકના રૂપ કરી તેની (શાખા પ્રતિશાખા પર) બે બાજુ માલાધરોનાં સ્વરૂપો કરવાં. તે પર છાજલી પર મુખ્યદેવના સ્વરૂપ ને નવગ્રહોનાં સ્વરૂપો કરવાં. તે સ્વરૂપની રથિકાઓ પર ઉદ્રમ કે પંચાંડિક કૂટોથી શોભતું કરી (ગાળામાં ગ્રાસનાં મુખો કરવાં). ૨૩

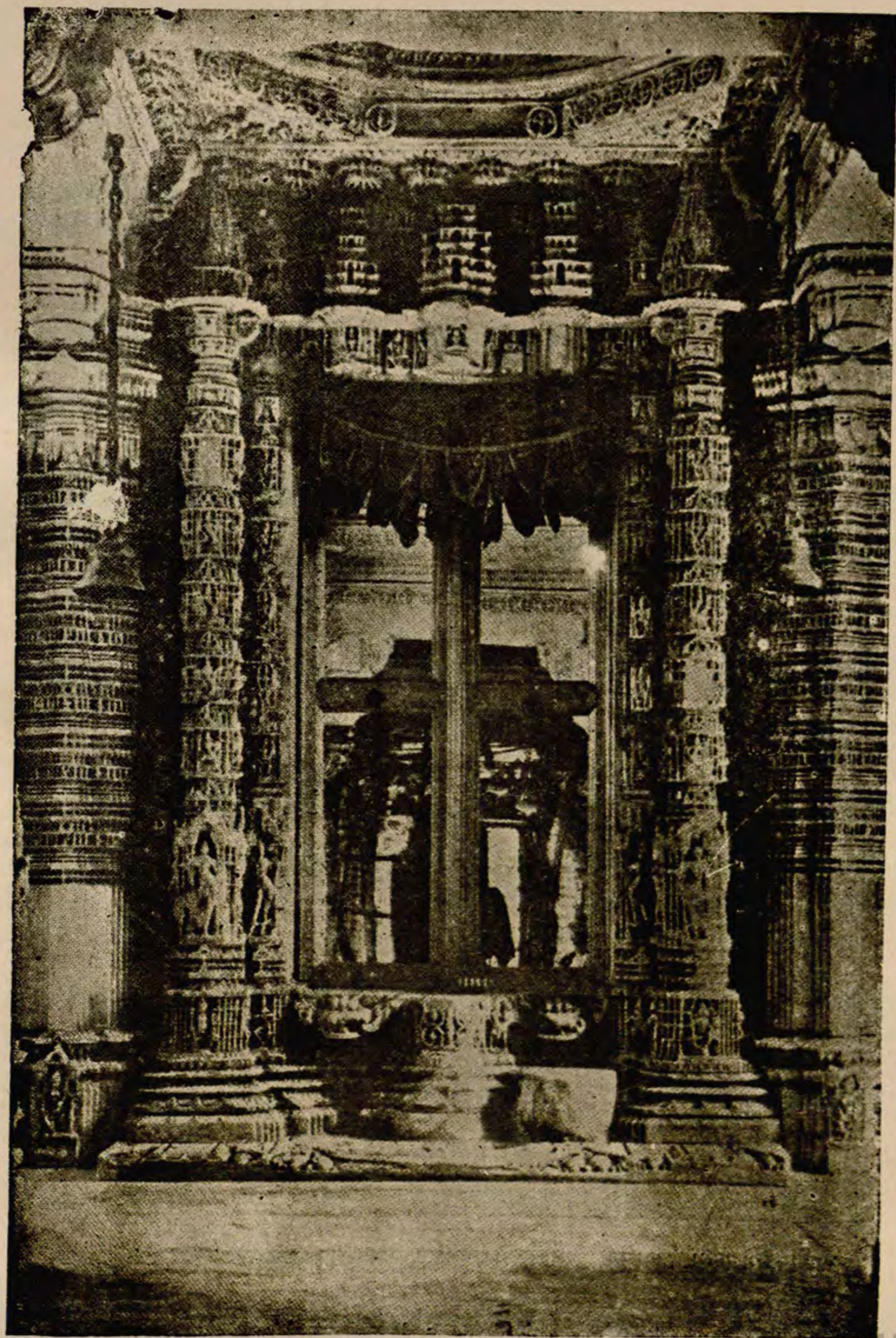
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ષોડશ વિદ્યાદેવી યુકત દ્વાર શાખ.

રૂપવાળી શાખા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

માઉન્ટ આબુના મંદિરનું સમદલ શાખાનું દ્વાર અને સ્તંભ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કર્ણાટક બેલુરના કળાપૂર્ણ મંદિરનું પીઠ (હસ્ત. અશ્વ. સિંહપીઠ) દેવસ્વરૂપી જંઘા

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री अथ विश्वकर्मकृते वास्तुविद्यायां शिखरलक्षणाध्याय क्रमांक अ०८

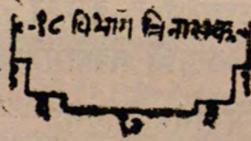
(एकस्यापि तलस्योर्ध्वे शिखराणी बहुन्यपि
शिखराश्च विविधाकार मनेकांऽकभूषिता ॥१॥
छार्द्योर्ध्वे प्रहारास्यात् शृंगेशृंने तथैवय
मूलकर्णस्थादौय एक द्वितिक्रमेन्यसेन ॥२॥
निरंधारे मूलभितौ सांधारे भ्रमभित्तिषु
रेखा विस्तार मानेन सपादंतदूच्छ्रय ॥३॥
त्रिभाग सहितंश्चैव सार्ध्ववातु विचक्षणं
दशधामूल पृथुत्वे षड्भागः स्कंधउच्यते ॥४॥
षड्बाह्ये दोषदंप्रोक्त पंचमध्येन शोभनम्
अतोर्ध्वं शिखरं मूले समासान्न तु विस्तरात् ॥५॥
चतुरश्री कृते क्षेत्रे दशधा प्रतिभाजितः ॥६॥
द्वौ द्वौ भागो तु कर्तव्यौ कोणे कोणे न संशयः
भद्रभाग त्रयं कार्यं सार्धभागं तु चानुगम् ॥७॥
व्यासमानं सपादं च उच्छ्रयेण तु कारयेत्
स्कन्धं षड्भागिकं कार्यं तस्यार्धे नवधाभजेत् ॥८॥
चतुर्भागायतं कोणं त्रिभिर्भागंस्तु चानुगः
भद्रार्धं तु द्विभिर्भागेस्ततःसाधयते कला ॥९॥
आदिकोणं द्विधाकृत्वा प्रथमं वेद भाजितम्
द्वितीयंतुत्रिभिर्भागै रेवंसप्तकलाभवेत् ॥१०॥
उदयं चाष्टभिर्भागैः कृत्वा रेखा समालिखेत्
उर्ध्व तिर्थक् भागानां भागे भागं तु लाञ्छयेत् ॥११॥
अेवं सिद्धयेद्रेखा भद्रेकोणे च चानुगे
विषमा भूमिका ज्ञेया पचसप्तनवस्तथा ॥१२॥
दशमेकाधिका कार्या त्रयोदश तथा परा
पञ्चाधिकं दशै कार्या आघाटैश्चोपल क्षिताः ॥१३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

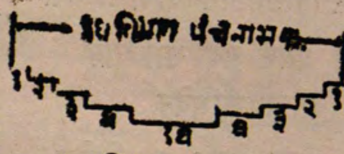
શૃંગેવાવરશૃંગ

શૃંગોપરશૃંગ

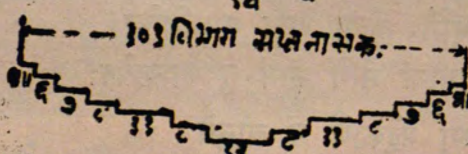
એક ઉરશૃંગથી બીજું ઉરશૃંગ ભાગ ૭ + ૬ = ૧૩

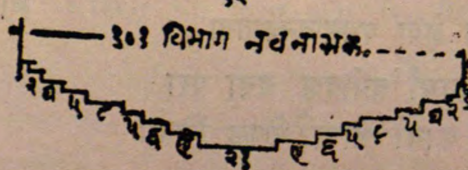
ત્રિનાસક

પંચનાસક

સપ્તનાસક

નવનાસક

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(आमलसार लक्षणम्)

दशभोर्भागे षऽभागे स्कंध विस्तरात
मूलरेखाः + + + + + + +
सप्तभागे आमलासारो विस्तारा स्यार्धोदयेकृतः
प्रतिरथोबुभौमध्येऽमलसारस्य विस्तरम् ॥१४॥
ततो विस्तरमंर्धेन कृत्वा चैव ततोच्छ्रयम्
उच्छ्रयं त्रीणि सार्धानि विभजेतदनन्तरम् ॥१५॥
ग्रीवा पादोन भागेन सपादामलसारकम्
चन्द्रिका भाग पादोन पादोनामलसारिको ॥१६॥
ग्रीवायांसंय विस्तरं आमलसारं सप्तभि च
चन्द्रिका पंचमी ज्ञेया त्रिभिस्तु मालसारिका ॥१७॥
पद्मच्छत्रे तथा पद्मं आमलसारे तथाऽमलम्
कलशे च स्थितो रुद्रो व्योम व्यापि सदाशिव ॥१८॥
सद्योवामस्तथा घोरं तत्पुरुषीशानमेवः
एतेदेवासमाख्याता प्रासादो समाश्रिते
कर्ण प्रतिरथे भद्रे रथे पञ्जरभद्रयोः ॥१९॥
पच्चवक्त्रे दिक्षुभद्रे अङ्ग सङ्ख्या प्रशस्यते
एतादेवाः समाख्याता प्रासादेषु समाश्रिता ॥२०॥

(कलशम्)

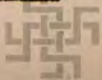
मूलरेखास्य मानेन कलशं पंचभागतम स्याद्वि भागिकम्
(अथवा प्रासादोष्ट भाग कलशविस्तरेतत) ॥२१॥
(उच्छ्रये विस्तरे सार्धतुल्य कर्यान्निसंशये
विस्तारो सार्धउछ्र्ये त्रयभागंच अऽके
आर्ध चतुर्भिभाज्येत्सर्वं भागं तस्य परित्यजेता
भागत्रयमधस्ताच्य भागेवृत्तं ततोपरि ॥२२॥
अधोवृत्तं द्विभिर्भागैः भ्रामयेन्नात्रसंशयः
अेवं तु सिद्धते चाण्डं अधोभागे न संशय ॥२३॥
अर्ध भागोछ्रिता ग्रोवा अर्धे कर्ण पद्मपत्रिकाम्
कर्तव्यं च द्विभिर्भागैः विस्तारं कर्णयोर्द्वयोः ॥२४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શિખરની જંઘા—શ્રૃંગ અને ભદ્રનાગવાક્ષ

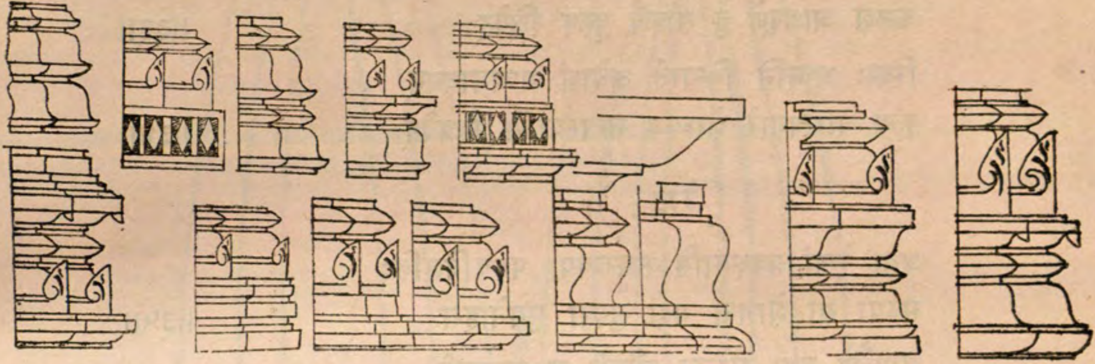
BACK ELEVATION OF TEMPLE
PANCHASARA PARSVANATH
PATAN

PRABHASHANKER O. SOMPURA
ARCHITECT

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

છાદ્યોર્ધ્વ પ્રહારના જુદા જુદા પ્રકાર

विस्तारं भागमेकेन कण्ठस्यैव तु कारयेत्
मातुलिङ्गं च कर्तव्यं द्विमिर्भागैः समुच्छ्रितम् ॥२५॥
अधोमेकभागंय उर्ध्वे नार्धं विस्तरा
कर्तव्यं सर्वतस्तेवं न न्यूनं न ततोऽधिकम् ॥२६॥

(प्रासाद पुरुषम्)

अतः परं प्रवक्ष्यामि पुरुषं विन्यसे ध्यथा ॥२७॥
न्यसेत् देवालयेन चतुर्वर्गफलंलभेत्
छाद्यनोपप्रदेशे तु शृङ्ग मध्येथ चोपरि ॥२८॥
शुकनासावसाने तु विधुव वेदयाभूमिकान्तरे
मध्यगर्भे विद्यातव्यो हृदावरण को विधिः ॥२९॥
पुंसस्तु (र्य मय ?) तत्र सर्वतः पुटिते न्यसेत्
(कलशाधृतापूर्ण परिपर्यंकोर्धस्थापने)
शयी तस्यामि (निग्रस्थ ?) पद्मं च दक्षिणे करे ॥३०॥
त्रिपताकं करे वामे कारये हृदि संस्थितम्
प्रमाणं यास्य वक्ष्यामि प्रासादो चैक हस्तके ॥३१॥
अर्धमऽङ्गुल सङख्या च कर्तव्यो नात्र संशयः
अर्धाङ्गुला भवेद् वृद्धिर्यावत् पंचाश हस्तकं ॥३२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हेमजे रत्नरजे वापि ताम्रजे वापि भागशः
कलश आम्रपूर्णे तु सौवर्णं पुरुषं क्षिपेत् ॥३३॥
स्थिरः अश्मनि विन्यस्तं अधोर्ध्वं मध्यमाधमम्
पूज्य वास्त्वगारे शोध्यन मन्त्रस्याभि मन्त्रयेत् ॥३४॥

(रेखाः)

अतो रेखां प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यया पञ्चविंशतिः
सच्या सा शोभना भद्रा सुरुपा सुमनोहरा ॥३५॥
शुभाचैव तथा शान्ता कौबेरी च सरस्वती
कोला च करुवीरा च कुमुदा पद्मिनी तथा ॥३६॥
कनका विकटा चैव रम्या च रमणी तथा
वसुंधरा तथा हंसी विशाखा नंदिनी भवेत् ॥३७॥
जया च विजया चैव सुमुखा च प्रियानना
इत्येतानि च रेखाणि सङ्ख्यायां पञ्चविंशति ॥३८॥

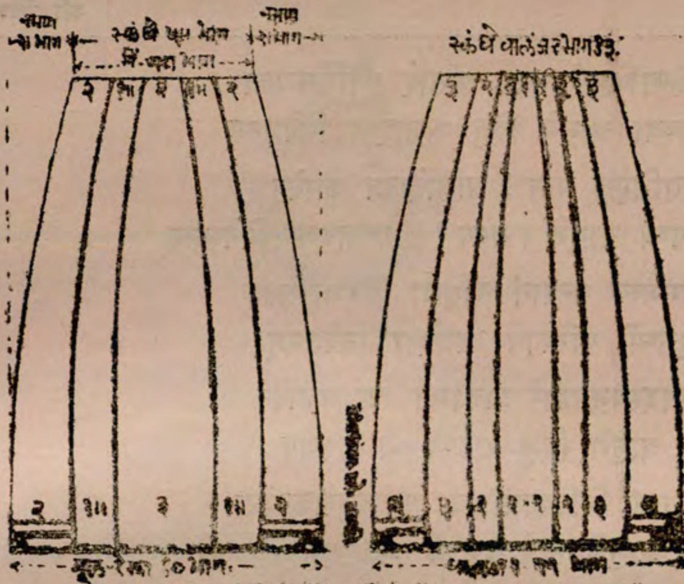
ध्वजलक्षणाधिकारः

(जयोवाच)
को ध्वजो ध्वजमित्या (तुयं ध्वजा) रोहणं च कीदशम्
निरंधारे किं प्रमाणं च कथं वा तस्य कल्पना ॥३९॥
(श्री विश्वकर्मा उवाच)
ध्वजानुरोहणं वक्ष्ये कृते येन फलं लभेत्

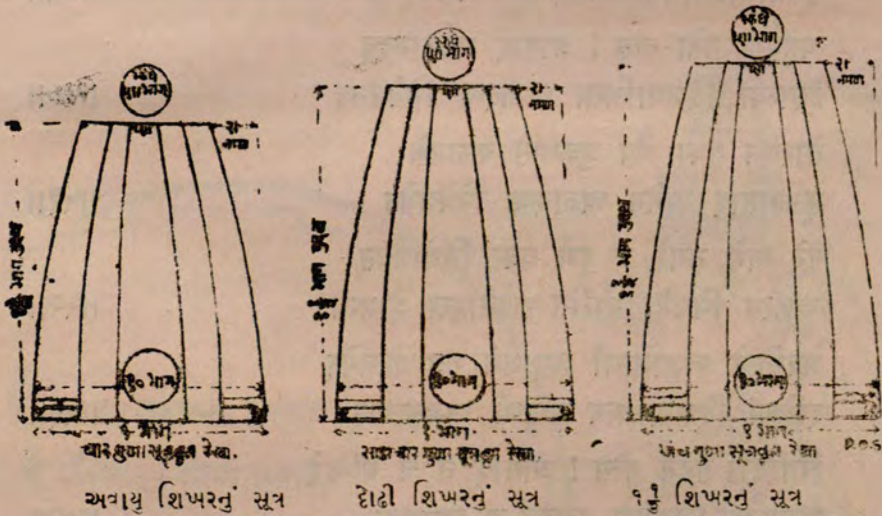
(ध्वजदण्डस्थाननिर्णयम्)

सुदृढं विषमं पर्व ध्वजं वंशं परीक्षयेत् ॥४०॥
\+ \+ \+ \+ \+
अनुगोपरि संस्थाप्य ध्वज तु दक्षिणां दिशम् ॥४१॥
पश्चिमा मुखाकार्या प्रासाद पुरभूषणः
इशान्यांदिशिमाश्रित्य ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥४२॥
पूर्वमुखे तु प्रासादे दृष्टव्या सुरवल्लभा
नैऋत्यां तु प्रकर्तव्यां ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥४३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શિખરના વાલંજર

અવાયુ શિખરનું સૂત્ર   દોઢી શિખરનું સૂત્ર   ૧ૂ શિખરનું સૂત્ર

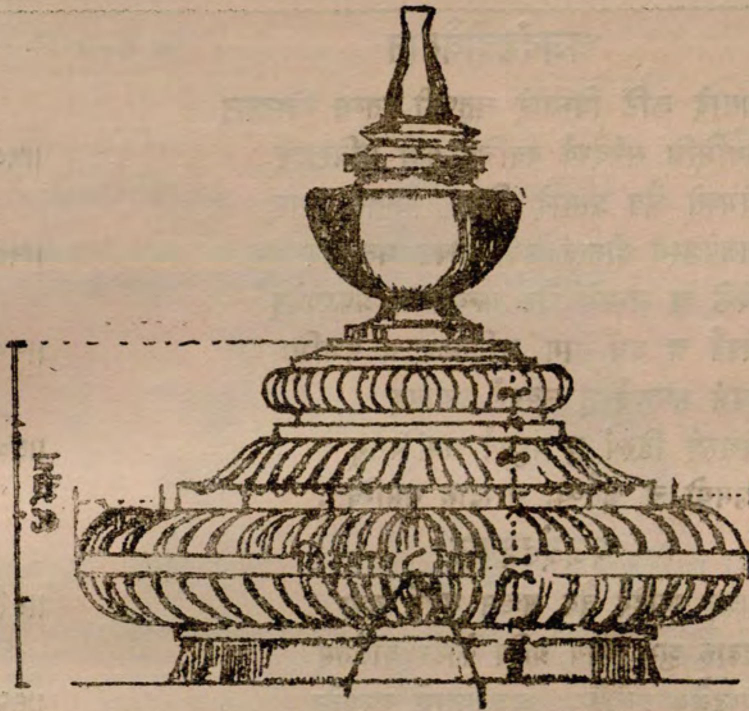

दक्षिणाभिमुखं कार्यं प्रासाद कीर्त्तिसम्भवा
वायव्या चानुगे दिक्षु ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥४४॥
उत्तराभिमुखं वत्स ! प्रासादोतत्र कारयेत्
वायव्ये चानुगे (तस्य ?) ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥४५॥
मूलगर्भस्य यन्मानं दक्षिणा दिशमाश्रितम्
अनुगस्यो परिकार्यं ध्वजदण्ड निवेशनम् ॥४६॥
प्रासादस्यनुयद्वारं प्राचीस्था तत्र कल्पयेत्
पृष्ठ श्चानुगे दिक्षु दृष्टव्य ध्वजलक्षणम् ॥४७॥
दिशायां बिदिशायां च प्रासादमुखकल्पना
पृष्ठ श्चानुगे दिक्षे दृष्टव्यं ध्वजलक्षणम् ॥४८॥
मेरु शृगृङे तु प्रासादे भद्रके (गेतु चानुगे ?)
मूलप्रासादमानेन ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥४९॥
चतुर्मुखं ततो वत्स ! प्रासादं सर्वकामदम्
ईशान्यां दिशमाश्रित्य ध्वजादण्ड निवेशनम् ॥५०॥
तोरणेन तथा चैव शुकनासे बलानके
मूलप्रासाद मानेन ध्वजादण्ड निवेशयेत् ॥५१॥
पूरे ग्रामे नगरे च दुर्गं यत्रा नियोजयेत्
ध्वजस्य नियमो नास्ति सर्वतोमुख शोभन। ॥५२॥
अप्रतिष्ठे ध्वजाकार्या जलाश्रयं तत्र शोधयेत्
दक्षिणां दिशमाश्रित्य दृष्टव्यं ध्वजलक्षणम् ॥५३॥
गिरिदोष हिते वत्स ! प्रासादे न च मन्दिरे
स्थानानैव प्रकर्तव्या इत्युक्तं च स्वयंभुवा ॥५४॥
पञ्चगव्य समायुक्तं पञ्चवर्णं च संयुतम्
(प्लावये ?) तत्र मध्यस्थे तत्रकार्य समाचरेत ॥५५॥

(ध्वजदण्ड प्रमाणा)

विजयश्चशक्ति रुपं च सुप्रभं तु जयावहम्
पञ्चमं विश्वरुपं च प्रमाणं तस्य कल्पयेत ॥५६॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शिखरका स्कंधका आमना सामना
दो प्रतिरथका कोणा समान
आमलसारा का गोलवृत्त रखना

પ્રાસાદ પુરુષ

ध्वजदंडदीर्घमान

प्रासादे कटि विस्तारे चतुष्की स्तम्भ विस्तरात्
गर्भभित्ति समंदैर्ध्यं क्वचित् कर्ण प्रविस्तरम् ॥५७॥
विभक्ते चैव प्रासादे शिखरं विस्तर तत्समम्
ध्वजवंशस्य दीर्घत्वं मया प्रोक्तं मतान्तरे ॥५८॥
ज्येष्ठे च मध्यमे चैव कन्यसे च प्रकल्पयेत्
त्रिपर्वं च जयं नाम शक्तिरुपं च पञ्चभिः ॥५९॥
सुप्रभं सप्तपर्वं तु नवपर्वं जयावह
विश्वरुपं द्विरुपं तु बहुपर्वं समन्वितम् ॥६०॥
वंशमयो च कर्तव्यः सारदारु समन्वितः

ध्वजदंडकाष्ट

शिशवं खदिरं चैव अञ्जन मधुकं तथा ॥६१॥
दृढदारु शुभं कार्यं ग्रन्थि कोटर वर्जितम्
पिण्डश्चैव प्रकर्तव्यः ध्वजदण्डस्य कल्पयेत् ॥६२॥
अंशे द्वात्र्यंशके चैव चत्वारिंश तु मध्यमे
ज्येष्ठे चैव प्रकर्तव्या षष्टिः अंशकाः स्मृता ॥६३॥
अेवंविधं तु कर्तव्यं हेमरुपेन वेष्ठिता

मर्कटिकाः

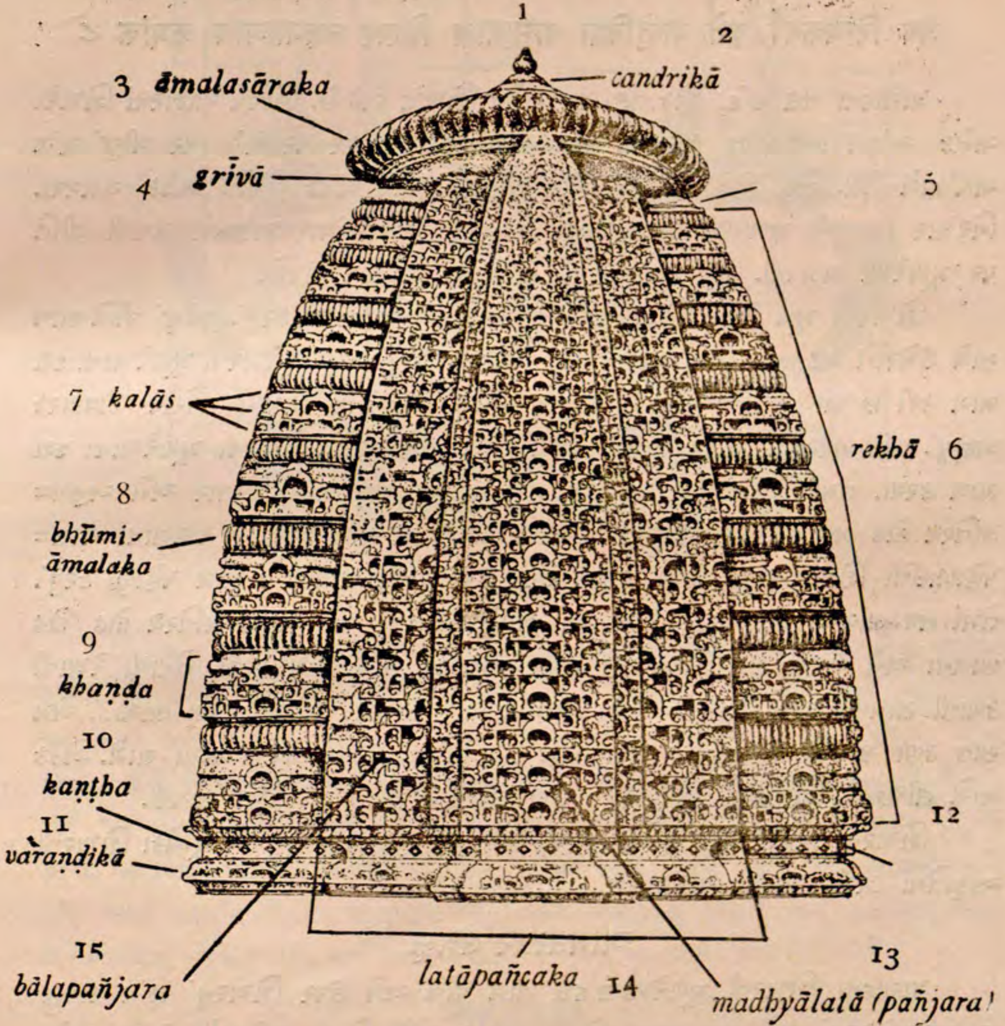
तदूर्ध्वं चैव वक्ष्यामि मर्कटिकां सुशोभनम् ॥६४॥
तदूर्ध्वं तु षडंशेन मर्कटी चार्धं विस्तरा
ततस्त्रिभाग उत्सेधं किंकिणी मण्डिता शुभा ॥६५॥
कलशं कारयेत्तस्य पञ्चमांशेन दीर्घतः
आयुधं वाहनं वापि ध्वजाग्रेतस्य धारयेत् ॥६६॥
(नव)भागेन वंशस्य प्रमाणं तस्य कल्पयेत्
शिखरार्ध त्रिभागोर्ध्वं वंशाधा सुनिश्चियम् ॥६७॥

पताका

विजया वैजयंती च शक्तिरुपा तथैव च
अपराजिताः सुरुपाः पताका परिकीर्तिताः ॥६८॥
दिव्य वस्त्र पताका च पञ्चवर्णक संयुता
तारकैरर्धचन्द्रश्च किंकिणी घुर्घुरान्विता ॥६९॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(निष्पन्नं ? निष्चितं) शिखरं दृष्ट्वा ध्वजहीनं न धारयेत्
असुरा वासमिच्छन्ति ध्वजहीनं सुरालये ॥७०॥
वाताहुतं पताकानां फेफारो यत्र दृश्यते
तत कृतं निष्फलं यान्ति पूण्यं तस्य न विद्यते ॥७१॥
तस्मात्सर्व प्रयत्नेन ध्वजहीनं न धारयेत्
इदशंकुरुते यस्तु स्थापकः स्थपक सदा ॥७२॥
राज्यवृद्धिः स्थानवृद्धिः प्रजा सौख्येन नंदति
+ + + + + + + + + + ॥७३॥
इति श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविधायां वास्तुशास्त्रे शिखर लक्षणाध्याय क्रमांक ८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्या वास्तुशास्त्रे शिखर लक्षणाध्याय क्रमांक ८

પ્રાસાદના તલ છંદ, એક તલ પર અનેક શિખરો ચડે છે. વિવિધ આકારનાં શિખરો અનેક અંડકોથી શોભીત થાય છે. છજ્જા પરના પ્રહારના થર પર શૃંગ પર બીજું શૃંગ અર્ધભાગે બેસે. તેવા એક, બે, ત્રણ એમ અનુક્રમે (નવ અંડક સુધી) અંડક ચડાવવા. નિરંધાર પ્રાસાદને મૂળ ભીતપટ મૂળરેખા ચડાવવી અને સાંધાર પ્રાસાદને ભ્રમની ભીતિ પર મૂળરેખા ચડાવવી. મૂળરેખા સંકીર્ણ સંકોચાય તો દોષ ઊપજે.

શિખરની મૂળ રેખા વિસ્તારના માને સવાયું ઊંચું શિખર કરવું. બીજું ત્રીજે ભાગ સાથે ઉમેરીને ચડાવવું. ત્રીજા પ્રકારે દોઢું શિખર ઊંચું કરવું. શિખરની મૂળરેખાના દશ ભાગ કરી છ ભાગે સ્કંધ બાંધણે શિખર પહોળું કરવું. છ ભાગથી વિશેષ દોષકારક જાણવું. પાંચ ભાગની અંદર સ્કંધ પહોળો શોભે નહિ. હવે શિખરના મૂળરેખાના દશ ભાગ કરવા. તેમાં બે બે ભાગ કર્ણરેખા. આખું ભદ્ર ત્રણ ભાગ વિસ્તાર અને અનુગ= પ્રતિરથ દોઢ ભાગનું કરવું એ રીતે શિખરના પાયચે દશ ભાગ કરવા. તે પાયચાના વ્યાસ= પહોળાઈની શિખર સવાયું ઊંચું કરવું. તેના ઉપર સ્કંધે બાંધણે છ ભાગ પહોળું કરવું. તેમાં નવ ભાગ કરવા. તેમાં રેખા–કર્ણ બબ્બે ભાગની અને અનુગ–પ્રતિરથ દોઢ દોઢ ભાગના અને આખું ભદ્ર બે ભાગનું કરવા, તેમ નવ ભાગ સ્કંધ કરવા. તેનાથી રેખાની કળાની સાધવી. આદિકોણ બે કરવી. પ્રથમના ચાર ભાગવા, બીજીના ત્રણ ભાગા....એમ સાત કળા સાધવી. ઊંચાઈના આઠમા ભાગે રેખા સાધવી....ઉપર તીર્યગ ત્રાંસા ભાગે. એકેક ભાગે લાંચ્છન ચિહ્ન કરવું. એવી રીતે રેખા ભદ્રની ને ચાનુગની રેખા સાધવી.

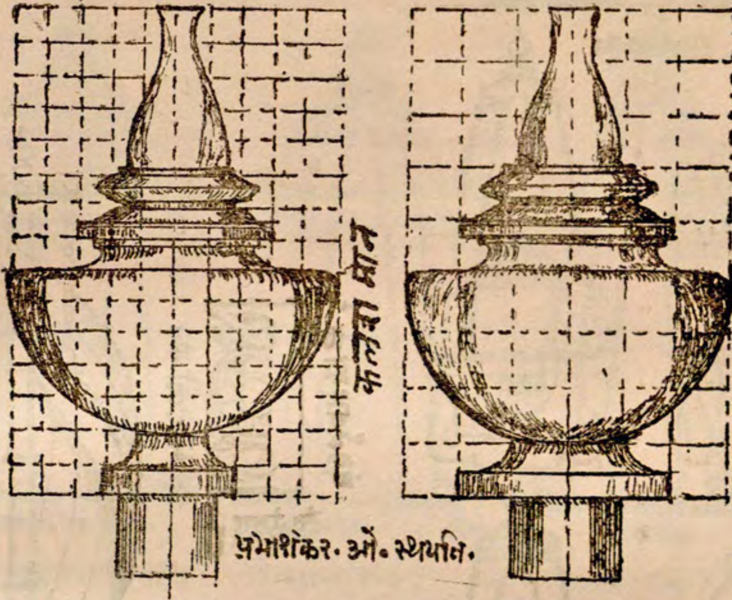
શિખરના વિષમ એકી ભૂમિકા. પાંચ, સાત, નવ, અગિયાર અને તેર ભૂમિકા શિખરની આકૃતિમાં કરવી. પાંચથી અધિક દશ.........૧૩

આમલસાર લક્ષણ

પ્રાસાદના શિખરની મૂળરેખાના દશ ભાગ નીચે અને ઉપર શિખરનું સ્કંધ બાધણું છ ભાગનું કરવું અને સાત ભાગ પહોળો આમલ સાથે વિસ્તાર કરી અર્ધો ઊંચો કરવો. આમલસારા વિસ્તારનું બીજું પ્રયાણ સ્કંધના ઉપાંગોના પ્રતિરથના વિકર્ણે બે ખૂણા જેટલો આમલ સાથે પહોળો કરવો. આમલસારાના વિસ્તારથી અર્ધ ઊંચો કરવો. તેમ કુલ સાડા ત્રણ ભાગ ઊંચાઈના કરવા. નીચે ગળું પાંચ ભાગ પહોળું આમલસારો સાત ભાગ પહોળો કરવો. ચંદ્રિકા પાંચ ભાગ પહોળો અને ઉપરની મામલસારી ત્રણ ભાગ પહોળી કરવી.

આમલસારાના પદ્મછત્ર (ચંદ્રિકા) પદ્મ (મામલસારી) આમલસારો તે ઉપર રુદ્ર કળશ બેસાડવો. એમ ઉપર આકાશના સદાશિવ ૧. સદ્યો ૨. વામ ૩. અઘોર ૪. તત્પુરુષ અને ૫. ઈશાન. એ દેવો પ્રાસાદનાં અંગોમાં સ્થાપવા. ૧. રેખા ૨. પઢરો ૩. ભદ્ર ૪. રથ અને ૫. ઉપરથ ઉપાંગો દિશાઓના ભદ્રાદિમાં પંચમુખની સ્થાપના અંગોએ કરવી. ૨૦

Indira Gandhi National Centre for the Arts

કળશ

શિખરના મૂળનાશકના પાંચમા ભાગે કળશ વિસ્તાર કરવો અથવા પ્રાસાદના અષ્ટમાં કરવો. વિસ્તારથી દોઢો ઊંચો કરવો. મધ્યનો અંડક ત્રણ ભાગ પહોળો કરવો ત્યારે સાડા ચાર ભાગ કળશના સર્વ ભાગો ઊંચાઈમાં કરવા. મધ્યના અંડક ત્રણ ભાગ પહોળો ગોળ કરવો. નીચે બે ભાગ પહોળી પડઘી ગોળ કરવી. નીચે પડઘી ગ્રીવા અર્ધા ભાગની ઊંચી. કર્ણ પદ્મપત્રિકા અર્ધા ભાગની એમ જાડાઈમાં કરવી, કણી પદ્મપત્રિકા બે ભાગ પહોળી કરવી. માતુલિંગ–ઉપરનો દોડલો બે ભાગ ઊંચો કરવો. તેની નીચે એક ભાગનો અને ઉપર અર્ધા ભાગનો દોડલો માતુલિંગ કરવું. એમ ત્રણ ભાગ પહોળો અને સાડાચાર ભાગ ઊંચો કળશ કરવો. તેમાં સર્વ સ્તર ઓછા કે વત્તા ન કરવા. ૨૯

પ્રાસાદપુરૂષ

હવે હું પ્રાસાદ પુરુષ વિષે કહું છું. પ્રાસાદમાં તે પધરાવવાથી ચાર વર્ગ (૧. ધર્મ ૨. અર્થ ૩. કામ ને ૪. મોક્ષ)નું ફળ મળે છે. પ્રાસાદપુરુષ પધરાવવાનાં સ્થાનો કહે છે. ૧. છજુ વિભાગમાં ૨. શૃંગો અંડકના ઉપર ૩. શુકનાશમાં ૪. તે ભૂમિ ઉપર ૫. આમલસારામાં. એમ પ્રાસાદના મધ્યગર્ભે હૃદય સ્થાને પધરાવવા પ્રાસાદપુરુષ તે જીવ સ્થાન રૂપ છે. આમલસારામાં ગાયનું ઘી ભરેલા ત્રાંબાના કળશ ઉપર ચાંદીના પલંગ ગાદી પર સુવર્ણ કે ચાંદીના પ્રાસાદપુરુષની મૂર્તિને સુવરાવવી, તેના જમણા હાથમાં કમળ અને ડાબા હાથમાં પતાકા છાતી સાથે હાથ રાખેલ એવી મૂર્તિ કરાવવી. ૩૦

મૂર્તિનું પ્રમાણ હવે હું કહું છું. એક હાથના પ્રાસાદને અર્ધા આંગળના પ્રાસાદપુરુષની મૂર્તિ કરવી. એકથી પચાસ ગજ સુધીના પ્રાસાદને અર્ધા અર્ધા આંગુલની વૃદ્ધિ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

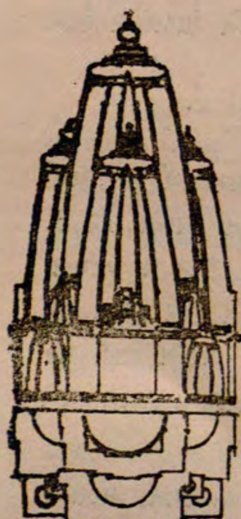

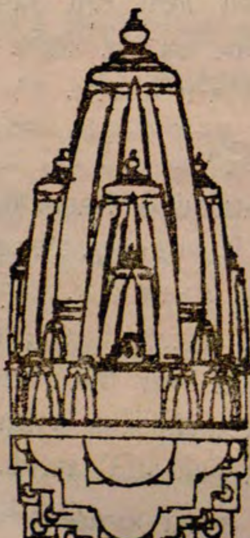

નંદીશ શીખર

મંદિર શીખર

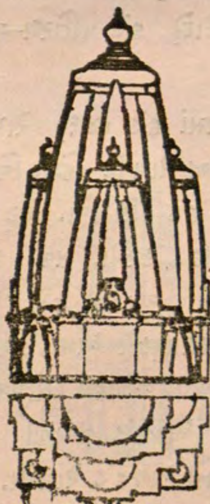
સ્કંધાન્ત રેખા

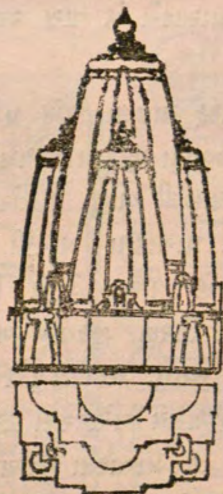
ઘટાન્ત રેખા

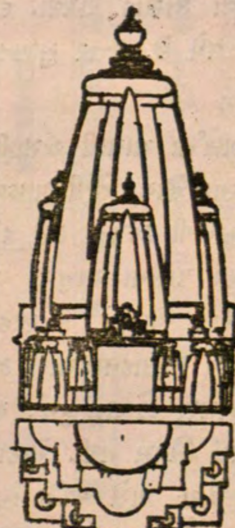
કળશાન્ત રેખા

સર્વતોભદ્ર

નંદન

નંદશાલિક

પ્રત્યેક ગજે કરવી. પુરુષની મૂર્તિ સોનાની, ચાંદીની કે ત્રાંબાની કરાવવી. ઘી ભરેલા કળશ પર સુવર્ણ પુરુષની મૂર્તિ પલંગ ગાદી પર પધરાવવી....મૂર્તિની પૂજા કરી મંત્રો સહિત મૂર્તિ પધરાવવી. ૩૪

Indira Gandhi National Centre for the Arts

રેખા

હવે રેખા વિષે કહું છું. તે રેખાની સંખ્યા પચ્ચીસની છે ૧. સંધ્યા ૨. શોભના ૩. ભદ્રા ૪. સુરૂપા ૫. સુભદ્રા ૬. શુભા ૭. શાંન્તા ૮. કૌબેરી ૯. સરસ્વતી ૧૦. કોલા ૧૧. કણુવીય ૧૨. કુમુદ્દા ૧૩. પદ્મિની ૧૪. કનકા ૧૫. વિકરા ૧૬. રમ્યા ૧૭. રમણી ૧૮. વસુંધરા ૧૯. હંસી ૨૦. વિશાખા ૨૧. નંદિની ૨૨. જયા ૨૩. વિજયા ૨૪. સુમુખા ૨૫. પ્રિથાનના એ રીતે શિખરની પચ્ચીસ રેખાનાં નામ જાણવા ૩૮

ધ્વજલક્ષણાધિકાર

(જયોવાચ)

પ્રાસાદની ધ્વજા કેવી કયાં આરોહણ કરવી ? સાંધાર પ્રાસાદનું કેવું કેટલા પ્રમાણનું તે મને કહો

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ :

ધ્વજદંડ સુદૃઢ કાષ્ટનો વિષપ એકી ગાળાનો. વાંસનો પરીક્ષા જોઈને કરવાં. પ્રાસાદ પૂર્વ મુખનો હોય તો પાછળ જમણી તરફ વાયવ્ય કોણુમાં સ્થાપન કરવો. પુરપ્રાસાદના ષશ્ચિમ મુખના પ્રાસાદનો ઈશાન કોણુમાં દંડ રોપવો. પૂર્વ મુખના પ્રાસાદને દેવોને વલ્લભ એવો પ્રાસાદ રોપવા. દક્ષિણ મુખના પ્રાસાદને નૈઋત્ય કોણુમાં દંડ રોપવાથી પ્રાસાદની કીર્તિ વધે છે. ઉત્તર મુખના પ્રાસાદને હે વાસ અગ્નિકોણે દંડ પ્રતિરથ—ચાનુગમાં રોપવો.

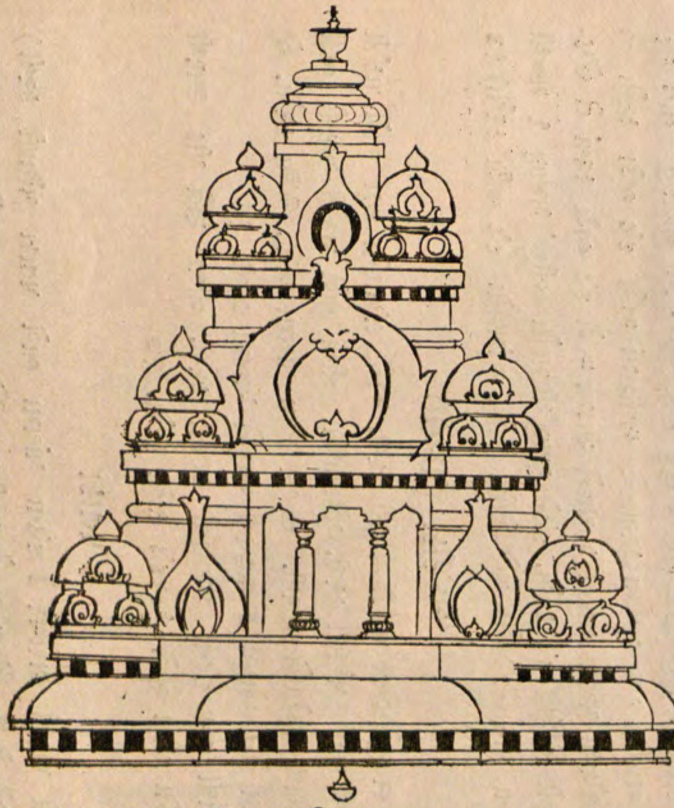
મૂળગર્ભના માનથી જમણી તરફ પાછલા કોણે પ્રતિરથમાં દંડ (૪૬) રોપવો. જે મુખનો પ્રાસાદ હોય, તેની પાછળ જમણા ખુણે પ્રતિરથમાં ધ્વજા રોપવી. દિશા વિદિશાએ પ્રાસાદની મુખની કલ્પના કરી દંડ પાછલી બાજુ પ્રતિરથમાં દંડ રોપવો. મેરૂ શૃંગના પ્રાસાદને ભદ્ર પાસેના ચાનુગે, મૂળ પ્રાસાદના માનથી ધ્વજાદંડ કરવો. સર્વ કામનાને વિદેનાશે એવો ચોમુખ પ્રાસાદને હે વત્સ ઈશાન દિશાના આશ્રયે ક્રમે ધ્વજાદંડ સ્થાપવો. મૂળ પ્રાસાદના માને કરીને તોરણ, શુકનામ અને બલાણકને ધ્વજાદંડ સ્થાપવો. પુર ગ્રામ, નગર, કિલ્લા, દુર્ગ, યથા સ્થાને. સર્વતોમુખે શોભતા ધ્વજાદંડ સ્થાપવા. તેના સ્થાનનો કોઈ નિયમ નથી. મોટા જળાશ્રય સરોવરના સ્થાને ધ્વજદંડ જમણી દિશામાં રોપવો. હે વત્સ, પાસે પર્વત હોય તો પ્રાસાદના યોગ્ય સ્થાને ધ્વજદંડ રોપશો. સ્વયંભૂ લિંગના પ્રાસાદને સ્થાનની કલ્પના ન કરવી. પંચગવ્ય પંચવર્ણની પતાકા.........મધ્યમાં....૫૫

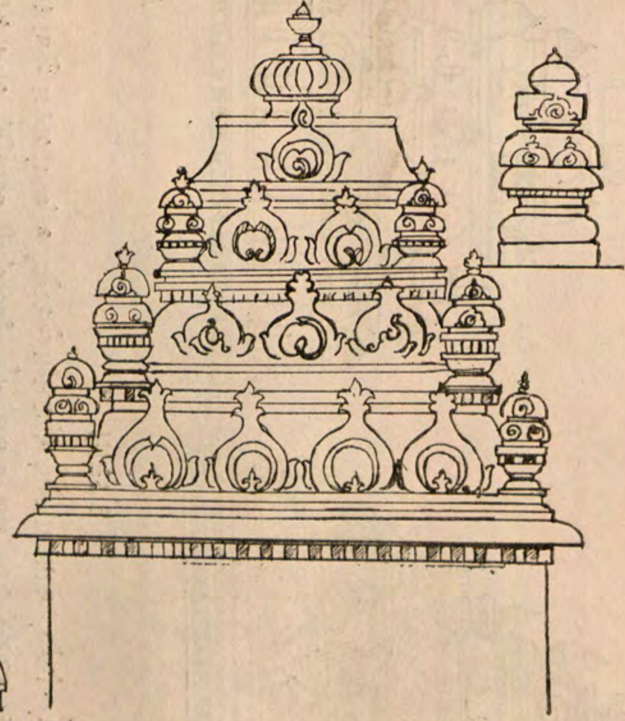
પ્રાસાદના ધ્વજાદંડનાં નામો પાંચ કહ્યાં છે. ૧. વિજય ૨. શક્તિરૂપ ૩. સુપ્રભ ૪. જયાવહ અને (૫) વિશ્વરૂપ એ પાંચેના પ્રમાણુની કલ્પના કરવી. (૫૭)

ધ્વજદંડ દીર્ઘમાન

૧. પ્રાસાદની રેખા બરાબર ૨. ચોકીના બે સ્તંભોના વિસ્તાર બરાબર ૩. ગર્ભગૃહની ભીત બરાબર લાંબો દંડ ૪. રેખાના વિસ્તાર બરાબર પ્રમાણે શીખરની મૂળરેખા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

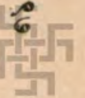

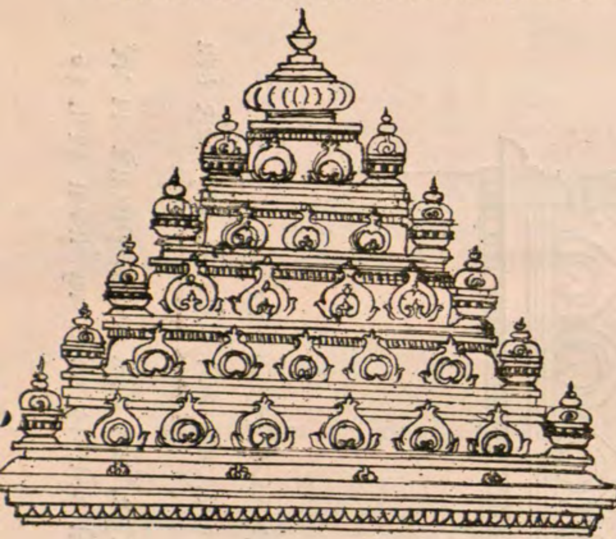
સૌરાષ્ટ્રના કિનારા પરના પાંચમી સદી સુધીના કાળનાં પ્રાચીન મંદિરો પરનાં શિખરોના પ્રકાર

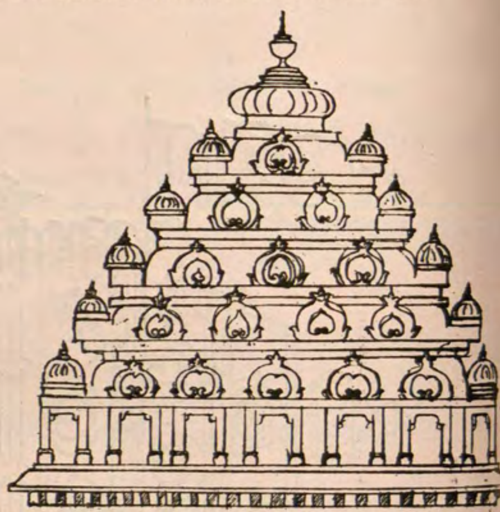
બરાબર પણ કદાચ કરવો. એમ શિખરની લંબાઈના મત રમતાંન્ત કહ્યા છે. જેષ્ઠ, મધ્ય અને કનિષ્ઠ એ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ૫૮

ત્રણ પર્વ ગાળાનો ધ્વજદંડ વિજ્યા નામે પાંચપર્વ (ગાળા)નો દંડશક્તિ રૂપ, સાત ગાળા પર્વનો સુપ્રભનામે નવ પર્વ (ગાળા)નો જયાવહ અગિયાર પર્વ ગાળાનો ધ્વજદંડનું નામ વિશ્વરૂપ જાણવું. એકી અને બહુ પર્વની પણ યોજના કરવી. ૬૦

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

દંડકાષ્ટ

ધ્વજદંડનું કાષ્ટ વાંસનો, સારા કાષ્ટનો, શીશમનો ખેરડનો, અંજન, મહુડા એવા દઢ કાષ્ટનો ગાંઠો કે કોતર વગરનું કાષ્ટ શુભ જાણવું હવે, ધ્વજદંડની જાડાઈનું માન કહું છું. એક ગજથી ચાલીશ ગજ સુધીના પ્રાસાદને બત્રીશમાં અંગે દંડ જાડો કરવો તે મધ્યમાન, એકતાલીશથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને સાઠમા અંગે દંડ જાડો કરવાં તે જ્યેષ્ઠ-માન જાણવું. એવી વિધિથી દંડ કરવો. દંડને સુવર્ણથી મઢવો (બીજું પ્રમાણ ૧ ગજથી પચાસ ગજ સુધીના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે પોણો પોણો આંગળનો દંડ જાડો કરવો) ૬૩

મર્કટીકા (પાટલી)

ધ્વજદંડ ઉપર સુશોભિત મર્કટી–પાટલી કરવી. દંડની લંબાઈના છઠ્ઠા ભાગે મર્કટી લાંબી અને તેમાંથી અર્ધ પપોળી કરવી. પહોળાઈના ત્રીજા ભાગે મર્કટી–પાટલી જાડી કરવી. તે કાંકણીઓથી સુશોભિત કરવી. તે પર કળશ પાંચમા અંશે. ઊંચો કરવો. જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેનું આયુધ કે વાહનની આકૃતિ ધ્વજામાં કરવી. ૬૬

કહેલા માનથી વંશ દંડના પ્રમાણની કલ્પના કરવી. બીજી રીતે પીઠ ઉપરથી શિખરની ઊંચાઈના ત્રીજા ભાગે ધ્વજદંડ લાંબો કરવો. ૬૭

પતાકા

(ધ્વજદંડની પાટલી બરાબર કે દંડના પાંચમા ભાગે પતાકા પહોળી કરવી) પતાકાનાં નામો કહે છે ૧. વિજ્ય ૨. વૈજ્યંતી ૩. શકિતરૂપ ૪. અપરાજિતા ૫. સુરૂપા એમ પાંચ પતાકાનાં નામ જાણવા. દીવ્ય વસ્ત્રની પંચવર્ણવાળી પતાકા કરવી. પાટલીને અર્ધ-ચંદ્રની આકૃતિ કરવી. કાંકણીઓ અને ઘુમરીઓથી શોભતી પાટલી કરવી. ૬૯

Indira Gandhi National Centre for the Arts

kalaśa

5 ghaṇṭā

3 bhūmis

siṁhakarṇa 5

candraśālikā
4

2 karṇa-
phāṁsanā

1

prabāra

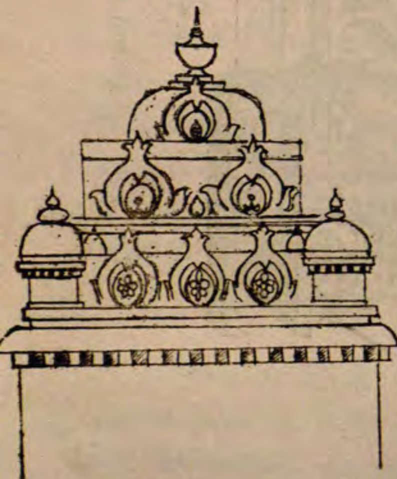
ફામસના કાર શૈલી કોઈ શિખરના સ્થાને કરેલ વિશેષ મંડપ પર

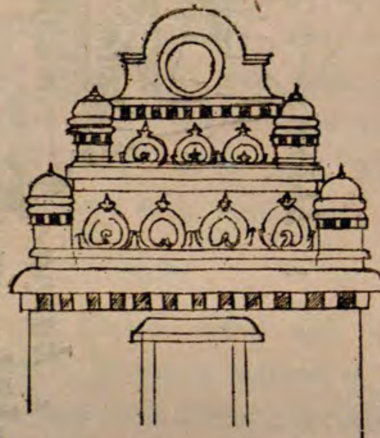

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

શિખરના અલંકૃત કુડચલ

DRAWN BY:- B.M SOMPURA 12.1.1962 — DESIGN BY:- PRABHASHANKER O SOMPURA PRABHAS PATAN.

સૌરાષ્ટ્રના કિનારા પરના છઠ્ઠી સદીના કાળનાં પ્રાચીન મંદિરો પરનાં શિખરોના પ્રકાર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

શિખરના અલંકૃત કૂટછાદ્ય

DESIGN BY:- PRABHASHANKER O. SOMPURA PRABHAS PATAN

DRAWN BY:- B. M. SOMPURA 14.1.1968

ધ્વજા પતાકા વગરનું શીખર જોવાથી રાક્ષસો-ભૂતનો મંદિરમાં વાસ થઈ જાય. ૭૦

પવન વગર જો પતાકા ફડફડતી દેખાય તો મંદિર કરાવનારને ફળ મળે નહિ. તેનું પુણ્ય તેને મળે નહિ માટે ધ્વજ વગરના પ્રાસાદ ન રાખવો. ધ્વજાયુક્ત વિધિથી પ્રાસાદ કરાવનાર સ્થાપક, સ્થપતિ, યજમાની વૃદ્ધિ થાય. રાજ્ય વૃદ્ધિ થાય સ્થાન વૃદ્ધિ થાય અને પ્રજાની હંમેશા સુખ મળે. ૭૩

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્મા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં વાસ્તુશાસ્ત્રે શિખર લક્ષણાધ્યાય ક્રમાંક અ. ૮ પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ સટીક ભાષાનુંવાદ. ક્રમાંક અ. ૮

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्र क्रमांक अ–७

प्रागग्रीवादिमण्डपाः

मण्डपा कथयिष्यामि पूर्वप्रासाद मानतः ।
समसार्धश्चद्विगुणाज्येष्ठ मध्यकन्यसा ॥१॥
अनुक्रमेण ते सर्वे पदस्तंभानुपूर्वतः
प्रागग्रीवो वर्धमानश्च विजयो भद्रमेव च ॥२॥
विशालः यज्ञभद्रश्च सुश्लिष्ठोमृत्मर्युदनः
भाग्यं च वुद्धिसंकीर्णः सर्वभद्रो जयावहोः ॥३॥
मुक्तकोणो हरिश्चैव मानभद्रो च सुवृत्तः ।
पुष्पभद्रः सुभद्रश्चैव छत्रं च पद्ममेव च ॥४॥
श्रीवत्सश्च धनालयः पुष्पकं पुंण्डरिकं च ।
कौशल्यं च सुरप्रियं सुव्रतं शङ्खनाभकम् ॥५॥
सौभाग्यं कुन्दमेव च सूत्रं पूर्णचन्द्रकम् ।
+ + + + अष्टकोणं तथैव च ॥६॥
इत्यतेन समाख्याता त्रयत्रिंशति मण्डपाः ।
१ प्रागोव प्रासाद विस्तरं कल्पं अग्रे च स्तंभकं द्वयम् ॥७॥
सतु प्राग्रीवको नामं मण्डपं प्रथमं स्मृतम् ।
२ वर्धमान चतुर्भि च स्तंभमान चतुष्कि वर्धमानम् ॥८॥
३ विजय चतुर्भागेकृते क्षेत्रे अग्रे कुर्यादचतुष्किका ।
कर्तव्यो विजयो प्राज्ञः षडभिः स्तम्भकैर्युतम् ॥९॥
४ भद्रम तस्य भद्रे पदा त्रीणि दशस्तम्भैस्तु भाजितम् ।
भद्रं चैव समाख्यातं भद्रभागैक निर्गतम् ॥१०॥
५ विशाल बिशालं तु प्रवक्ष्यामि चतुर्भाग कृते भुवि ।
द्विषट स्तम्भकैर्युक्तो कथयामि यज्ञभद्रः ॥११॥
६ यज्ञमंडम चतुःक्षेत्रं च प्राग्रीवं भागद्वयं विनिर्गतम् ।
चतुर्दशयुतेस्तंमैर्मण्डपं यज्ञभद्रकम् ॥१२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७ सुश्लिषम् क्षेत्रे विशाल संज्ञं तु त्रिदिक्षु भद्रकानि च ।
अष्टादशयुतैः स्तम्भैः सुश्लिष्ठो नाम कीर्तितः ॥१३॥
८ मृत्युमर्दनम अष्टाष्टके कृते क्षेत्रे द्विरष्ट स्तम्भकैर्युता ।
चतुष्किकोन्नतामध्ये कर्तव्यो मृत्युमर्दनः ॥१४॥
९ भाग्यम् क्षेत्रं अष्टाकृति कृत्वा कर्णभाग द्वयं मतम् ।
भद्रं च तत्समं कुर्यात् भाग्यं चद्विनयैचएै
१०बुद्धिसंकीर्णम् मध्ये चतुष्किकायुक्तं कर्तव्यं बुद्धिसंकीर्णम् ।
११ सर्वभद्रम् दशधा विभजेत्क्षेत्रे द्वियदं कर्ण विस्तरम ॥१६॥
भद्रशाला षडंशेन भागत्रय विनिर्गतम् ।
सर्वभद्रं (चैवोक्तं ?) स्तम्भकै दशचाष्टभिः ॥१७॥
१२ जयावहम् चतुःस्तम्भयुतं मध्ये मण्डपेस्तु जयावहः ।
१३ मुक्तकोणम् (विदिष्टते ?) पदे क्षेत्रे अष्टौकर्ण द्विभागिकौ ॥१८॥
भद्रकर्ण समं कूर्यात् स्तम्भकै विंशतिर्युतम् ।
मुक्तकोणं तु कर्तव्यं कक्षस्तम्भा समावृत्तम् ॥१९॥
१४ हरिः प्राग्रीवे निर्गतं च हरिऽष्टाविंशति स्तम्भके
१५ मानभद्रम् अष्टस्तंम्भधरैमध्ये मानभद्रः स उच्यते ॥२०॥
स्तंभकैश्चतुर्त्रिंश तु कर्तव्यं शुभलक्षणम
१६ सुवृत्तम् अष्टवर्ग कृते क्षेत्रे कर्ण भाग द्वयं मतम् ॥२१॥
भद्रं द्विपदमेवोक्तं अनुगं भाग संयुतम् ।
अष्टाविंशधरैर्युक्तो सुवृतो मुनिसत्तमः ॥२२॥
१७ पुष्पभद्रम् सर्वाश्चतुष्किका बाह्ये पुष्पभद्रं प्रकीर्तिताः ।
१८ सुभद्रम् मध्ये चतुष्कीकार्या चतुस्तम्भ समाकुला ॥२३॥
अप्टाविंशधरैर्युक्तौ मण्डपोयं सुभद्रकः
१९ छत्रम् दिवाकरकृतेक्षेत्रे त्रियतुभ्रंमततः
कर्णद्विपदमेवोक्तं अनुग भाग मेव च ॥२४॥
भद्रंभाग चतुष्केन द्विपदं तस्य निर्गमम् ।
चतुष्कोन्नतं मध्ये अष्टस्तम्भ विभूषितम् ॥२५॥
तच्छत्रमण्डपं प्रोक्तं कर्तव्यं प्रीतिवर्धनम् ।
२० पद्मम् चतुस्त्रिंशच्च बाह्ये तु सत्र्द्ययेनात्र संशयः ॥२६॥
चतुर्दश कृते क्षेत्रे भद्रपड्भाग विस्तृतम् ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्विभाग निर्गतं बाह्ये कर्णभाग (गेष्टयं?) भवेन् ॥२७॥
सूत्रेष्टांश जायते + स्फुटं स बाह्याभ्यन्तरम् ।
कुर्यात् विंशधरा + + + + पद्मे प्रकीर्तिता ॥२८॥
२१ श्रीवत्सम् चतुरश्रं दशधाक्षेत्रे भद्रंभाग थयान्वितम् ।
निर्गतं भागमेकेन सार्धभागेन चानुगः ॥२९॥
द्विभाग कर्ण विस्तारं + + + + + ।
त्रिंशस्तम्भ समायुक्तं श्रीवत्स शुभलक्षणम् ॥३०॥
२२ धनालयम् द्विसप्तति कृते क्षेत्रे भद्रंभाग द्वयंमतम् ।
द्विपदं निर्गमं प्रोक्तंनंदिका भाग संयुता ॥३१॥
द्वादश द्विपदा कर्णा नंदिका स्तम्भ संयुता ।
चतुषष्टि धरैर्युक्तो मण्डपो च धनालयः ॥३२॥
२३ पुष्पकम् क्षेत्रे षोडशधा भक्ते द्विपदा कर्ण विस्तरा ।
शालायां द्विधा प्रोक्ता विस्तरावेन निर्गता ॥३३॥
स्तम्भका चर्तुमध्येन अष्टस्यान्तरालये
(द्वा)विंशति विधा प्रोक्ता पुष्पको नाम सुव्रतो ॥३४॥
२४ पुण्डरिकम भू भागे दशधा प्राज्ञः ससूत्रपद (संत्रते ?) संचिते
द्वादशं द्विपदा कर्णा भद्रहीनं चतुर्दिशम् ॥३५॥
अष्टस्तम्भान्वितं मध्ये कर्तव्यं चान्नतं शुभम् ।
षटत्रिंशति धरैर्युक्तं पुण्डरिकं हरिप्रियम् ॥३६॥
२५ कौंशल्यम् (षटचाष्ट ?) कृते क्षेत्रे त्रिपदं कर्ण विस्तरम् ।
अनुगं द्विपदं ज्ञेयं त्रिगुणं भद्रकं भवेत् ॥३७॥
निर्गमं द्विपदं प्रोक्ते मध्यस्तम्भा तु द्वादशः ।
केचित्तदान्तरे प्रोक्तो चतुः पञ्चाश सङ्ख्यया ॥३८॥
मण्डपं कारयेत्प्राज्ञः कौशल्यं च सुखावहम् ।
२६ सुरप्रियम् द्विरष्ट भाजिते क्षेत्रे कर्णं षडभाग विस्तरम् ॥३९॥
चतुर्भागयुतं भद्रं निर्गमं च पदत्रयम् ।
द्विपदा नेधराका कार्या चत्वारिंश प्रमाणतः ॥४०॥
चतुष्किकाकोनविंशो भण्डपो यं सुरप्रियः ।
२७ सुव्रतम् क्षेत्रे द्वादशधा भक्ते कर्णं त्रिपदं विस्तरम् ॥४१॥
द्विपदा चतुष्कीत्रीण सर्वभद्रेषु कीर्तिता ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वादशे मध्यदेशे तु षटत्रिंशं दबाह्यतोधरा ॥४२॥
सुव्रतं नाममेवोक्तं मण्डपं सर्वकामदम् ।

२८ शङ्खनाभम् चतुर्षाष्ट पदे क्षेत्रे द्विपदं कर्ण विस्तरम् ॥४३॥
भद्रभाग चतुष्केन बाहुल्यं निर्गतं तथा ।
(अर्ध) सङख्योमिती चोर्ध्व विंश स्तम्भधरैर्युतम् ॥४४॥
शङ्खनाभं प्रकर्तव्यं नारायणो अतिप्रियम् ।

२९ सौभाग्यम् (विस्तार ?) भाजिते क्षेत्रे द्विपदं कर्ण विस्तरम् ॥३५॥
भद्रभागे चतुष्केन हीनं च निर्गमंसम ।
मध्ये तु अष्टभिर्भागैः त्रिंशचाष्टो तदन्तरे ॥४६॥
चत्वारिंशचतुर्युक्ता बाह्यतररा प्रकीर्तिता ।
(अशितिः) स्तम्भकैर्युक्तः मध्ये रङ्गोपशोभितः ॥४७॥
सौभाग्यं च समाख्यातं मण्डपं मकरालयम् ।

३० कुन्दम् भूभागैः षोडशैर्भक्तैः कर्णाद्विपद विंशति ॥४८॥
त्रिपदा निर्गता सर्वे भद्रं द्विपद विस्तरम् ।
निर्गतं च त्रिभागेन मध्ये षोडशभिर्धरै ॥४९॥
भद्रान्तरे तथा चाष्टौ षटसप्तति स्तम्भकैः ।
विंशतिश्च सदो सौम्यं कर्तव्यं कुन्द सम्भवम् ॥५०॥

३१ सूत्रम् चतुरश्र सप्तधा क्षेत्रे सर्वपदि चतुष्किका ।
सङख्यया चतुःषष्टी तु चतुरश्र समाश्रमा ॥५१॥
चतुसिति धरैर्युक्तः स सूत्रश्चेति कीर्तितः ।
सूत्रस्तम्भ चतुःषष्टि वाङ्था वा चतुशिती च ॥५२॥
क्षेत्रे त्रिमण्डले प्राज्ञः अष्टमूसांपात संवृत्तम् ।
त्रिकोण विषमेवोक्तं चतुर्विंशधरैर्युतम् ॥५३॥
वृत्तं तु कारयेत् सर्वं पूर्णचन्द्रं तु मण्डपम् ।

३३ अष्टकोणम् अष्टकोणे कृते क्षेत्रे मध्यकोणानि ज्ञापयेत् ॥५४॥
चतुष्की तत्पदे कार्याः चतुरश्राश्चेतिकीर्तिता ।
अष्टकोणं भवेत्प्राज्ञः विंश स्तम्भ समावृत्तः ॥५५॥
सर्वे करोटके कार्या तद्विलतौ क्षिप्त लंबिका ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संवरणोदयमूर्ध्वे तु सुत्र संपात अेव च ॥५६॥
केचिध्वेदिकाहीना च गवाक्षा स्तम्भ (जालकै) सखावृत्तः
भद्रालिन्दको केचित् सव्यते सिक्षयतं षट्विधः क्रमात् ॥५७॥
प्रमाणो वेदिका कर्णौ केचित्स्तम्भं च विस्तरात् ।
केचित् भिति प्रमाणेन विस्तारं मण्डपस्य तु ॥५८॥

इतिश्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे प्राग्रीवादि मंडयाधिकार क्रमांक अ–७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

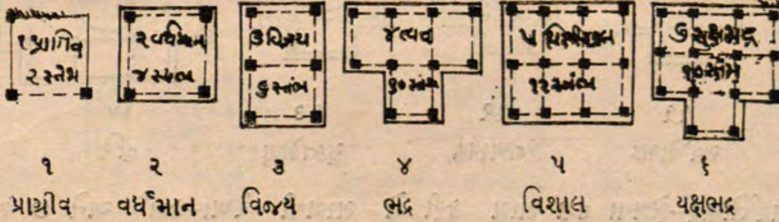
श्री विश्वकर्मा कृते वास्तुविद्यायां प्राग्रीवादि मंडषाधिषाट क्रमांक ७

વિશ્વકર્મા કહે છે. હવે હું પ્રાસાદના આગળ મંડપનુ માન કહું છું ૧ પ્રાસાદના માન જેટલો ૨ તેથી દોઢો. ૩ પ્રાસાદથી બમણો એમ જેષ્ઠ મધ્ય અને કનિષ્ઠ પ્રકારના અનુક્રમે પદના સ્તંભના માન પ્રમાણે કરવા. પ્રાગ્રીવાદિ ૩૩ તેત્રીસ મંડપોના નામ કહે છે,

૧. પ્રાગ્રીવ, ૨. વર્ધમાન, ૩. વિજય, ૪. ભદ્ર, ૫. વિશાલ. ૬. યજ્ઞભદ્ર, ૭. સુશ્લિષ્ઠ, ૮. મૃત્યુમર્દન. ૯. ભાગ્ય, ૧૦. બુદ્ધિસંકીર્ણ, ૧૧. સર્વભદ્ર, ૧૨. જયાવહ ૧૩. મુક્તકોણુ, ૧૪. હરિ, ૧૫. માનભદ્ર, ૧૬. સુવ્રત, ૧૭. પુષ્પભદ્ર, ૧૮. સુભદ્ર, ૧૯. છત્ર, ૨૦. પદ્મ, ૨૧. શ્રીવત્સ, ૨૨. ધનાલય, ૨૩. પુષ્પક, ૨૪. પુંડરિક, ૨૫. કૌશલ્ય, ૨૬. સુરપ્રિય, ૨૭. સુંવૃત, ૨૮. શંખનાભ, ૨૯. સૌભાગ્ય, ૩૦. કુંદન, ૩૧. સુસૂત્ર, ૩૨. પૂર્ણચંદ્ર, ૩૩. અષ્ટકોણ.

એ રીતે પ્રાગ્રીવાદિ તેત્રીસ મંડપોનાં નામો જાણવા હવે તેનાં સ્વરૂપ કહું છું.

પ્રાગ્રીવાદિ મંડપ

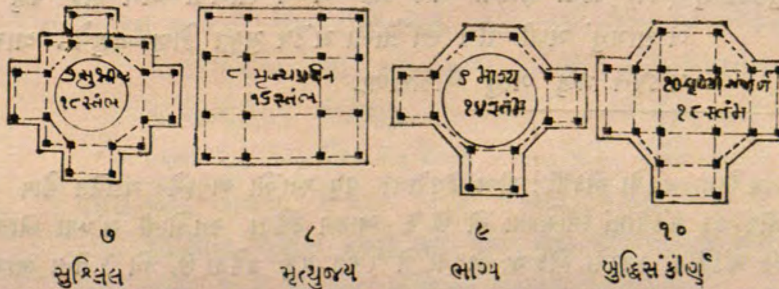

૧ પ્રાગ્રીવ, ૨ વર્ધમાન, ૩ વિજય, ૪ ભદ્ર, ૫ વિશાલ, ૬ યક્ષભદ્ર

૧. પ્રાગ્રીવ મંડપ પ્રાસાદના વિસ્તાર જેટલો આગળ બે સ્તંભો, ચોકી.

૨. વર્ધમાન– પ્રાસાદના આગળ ચાર સ્તંભોની એકપદની ચોકી.

૩. વિજય–ચોરસક્ષેત્રના આગળ ચોકી કરી આગળ બે સ્તંભો મૂકી છ સ્તંભનો વિજય મંડપ જાણવો.

૭ સુશ્લિષ્ઠ, ૮ મૃત્યુજય, ૯ ભાગ્ય, ૧૦ બુદ્ધિસંકીર્ણ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૪. ભદ્ર–એક પંક્તિમાં ગણુપદો કરી આગળ એક ચોકી કરવાથી દશ સ્તંભોનો ભદ્ર મંડપ જાણવો.

૫. વિશાલ–ચોરસ ભાગમાં છ પદ કરી બાર સ્તંભોનો વિશાલ મંડપ જાણવો.

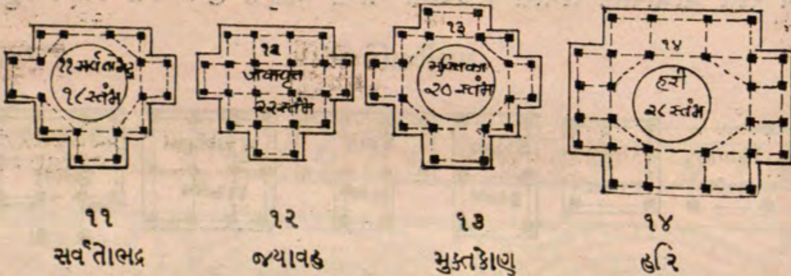
૬. યજ્ઞભદ્ર–ચોરસક્ષેત્રના છ પદ આગળ એક ચોકી કરતા ચૌદ સ્તંભોનો યજ્ઞભદ્ર મંડપ જાણવો.

૭. સુશ્લિષ્ટ–વિશાળ (બાર) સ્તંભોના મંડપને ત્રણ બાજુ ભદ્રે (ચોકીઓ) કરવાથી અઢાર સ્તંભોના સુશ્લિષ્ઠ મંડપ જાણવો.

૮. મૃત્યુમર્દન–આઠ આઠ પદના ક્ષેત્રમાં (મધ્યનું બે પદ) મધ્યની (૪ પદની) ચોકી કરી કુલ સોળ સ્તંભોના મંડપને મૃત્યુમર્દન જાણવો.

૯. ભાગ્યમંડપ– અષ્ટાશ્રનુ ક્ષેત્ર કરી (ત્રણુ બાજુ ચોકીયા કરતાં) ચૌદ સ્તંભોનો ભાગ્ય નામે મંડપ જાણવો.

૧૦. બુદ્ધિસંકીર્ણ–ઉપર કહેલા અષ્ટાશ્વના ભાગ્યમંડપના સ્વરૂપમાં વચ્ચે ચાર સ્તંભો મૂકવાથી અઢાર સ્તંભોનો બુદ્ધિ સંકીર્ણ મંડપ થાય.

૧૧ સર્વતોભદ્ર | ૧૨ જયાવહ | ૧૩ મુક્તકોણ | ૧૪ હરિ

૧૧. સર્વતોભદ્ર–ક્ષેત્રના દશ ભાગ કરી બે ભાગની રેખા–કર્ણ અને છ ભાગનું ભદ્ર. ત્રણ ભાગ બાજુમાં નીકળતું એવો અઢાર સ્તંભોને સર્વતોભદ્ર નામે મંડપ જાણવો.

૧૨. જયાવહ–ઉપરના સર્વતોભદ્ર મંડપના સ્વરૂપમાં વચ્ચે ચાર સ્તંભો મૂકવાથી બાવીસ સ્તંભોનો જયાવહમંડપ જાણવો.

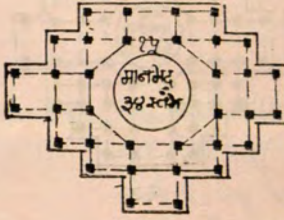
૧૩. મુક્તકોણ–(તેર) પદના ક્ષેત્રમાં આઠ કર્ણ બબ્બે ભાગની અને ભદ્ર પણ તેટલું જ બે ભાગનું મળી વીસ સ્તંભોનો મંડપ મુક્ત કોણ જાણવો. બાર સ્તંભના મંડપને ત્રણ બાજુ ચોકીવાળા.

ફુટનોટ

અન્યગ્રંથોના મંડપો એકથી બીજા ઉત્તરોત્તર વધુ સ્તંભો અનુક્રમે ચઢાવેલ હોય છે. જ્યારે અહીં પ્રાચીન ૩૩ મંડપોમાં વિચિત્રતા એ છે કે આગળ કહેલા સ્તંભોની સંખ્યા ઓછી કહી છે. વળી કેટલાંક મંડપોનાં સ્વરૂપો એક જ જાતના બે વખત પણ કહેલા છે. જો કે તેના ભાગ વિભાગમાં ભિન્નતાં છે.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૧૪. હરિમંડપ-બાર સ્તંભોના મંડપને ત્રણે બાજુ ત્રણ ત્રણ પદના ચોકીયાળા કરવાથી અષ્ઠાવીશ સ્તંભોનો મંડપ હરિ નામે જાણવો.

૧૫
માનભદ્ર

૧૬
સુવૃત

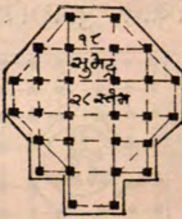

૧૭
પુષ્પભદ્ર

૧૫. માનભદ્રમ્-મધ્યના બાર સ્તંભના મધ્યના આઠ સ્તંભો ફરતું ચારે તરફ ત્રણ ત્રણ પદો વધારી ત્રણ બાજુ એકેક ચોકીયાળું કરવું, ત્યારે ચોવીસ સ્તંભોનો માનભદ્ર મંડપ જાણવો.

૧૬. સુવૃતમ્-બાર સ્તંભોની અષ્ઠાશ કરવી. કર્ણ બે ભાગ બે, ભાગ ભદ્ર, બે ભાગ અનુગ સહી પદો કરવા બાર સ્તંભોના ચારે તરફ ત્રણ ત્રણ પદો કરી ૨૮ અઠ્ઠાવીસ સ્તંભોનો સુવૃત મંડપ જાણવો.

૧૭. પુષ્પભદ્રમ્-સુવૃતને ખૂણે એક ચોકીયાળુ કરવા. બાહ્ય ભાગમાં ફરતો ચોકીયાળા કરવાથી ૩૨ બત્રીસ સ્તંભોનો પુષ્પભદ્ર મંડપ જાણવો.

૧૮
સુભદ્ર

૧૯
છત્રભ

૨૦
પદ્મમ

૧૮. સુભદ્ર-મધ્યે નવપદના આગળ ત્રણ ચોકીયાળા અને ફરતા મધ્યે એકેક ચોકી કરી અઠ્ઠાવીસ સ્તંભોનો સુભદ્રમંડપ જાણવો.

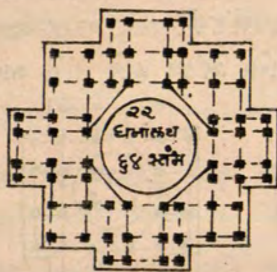
૧૯. છત્રમ્-દશ ભાગનું ક્ષેત્ર. (ત્રણ ચાર ભ્રમ) કર્ણ રેખા બે ભાગની અનુગ એક ભાગ અને ભદ્ર ચાર ભાગ મળી દશ ભાગ ચાર ભાગના ભદ્રનો નીકાલો બે ભાગ બાર સ્તંભના અષ્ઠ સ્તંભો ફરતા ચારે તરફ ત્રણ ત્રણ પદો કરતા ૨૮ અઠ્ઠાવીશ સ્તંભોનો છત્રમ્ મંડપ પ્રીતિ વધારે છે.

૨૦. પદ્મમ્-ચૌદ ક્ષેત્રના ૬ ભાગ ભદ્ર, બે ભાગ નીકાલો રેખા બે ભાગની. બાર સ્તંભોના અષ્ઠાશ ફરતી પદો પાંચ પાંચ કરી આગળ એક પદનું ચોકીયાળું કરતાં ચોત્રીસ સ્તંભોના પદ્મમમંડપ જાણવો.

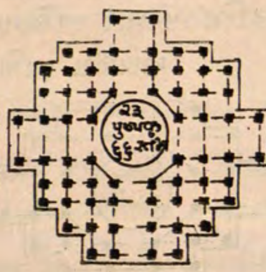

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૨૧
શ્રીવત્સ

૨૨
ધનાલય

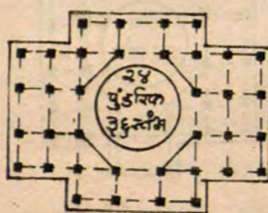

૨૩
પુષ્પક

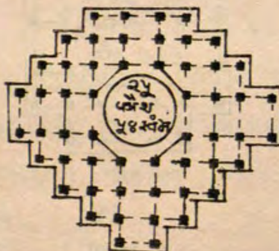
૨૧. શ્રીવત્સ–ચોરસ ક્ષેત્રના દશ ભાગ કરવા. ત્રણ ભાગનું ભદ્ર, દોઢ ભાગનો અનુગ અને બે ભાગની રેખા એવો ત્રીસ સ્તંભોનો શ્રીવત્સ મંડપના શુભ લક્ષણ જાણવા ૩૦.

૨૨. ધનાલય–ચૌદ ભાગના ક્ષેત્રમાં બે ભાગનું ભદ્ર તેની બાજુ એકેક ભાગની નંદી, બે ભાગનો અનુગ અને બે ભાગની રેખા મળી બાર ભાગ બાજુના ચોકીયાળ ભદ્રનો નીકાલો એકેક ભાગનો મળી ચૌદ ભાગ મળી ૬૪ ચોસઠ સ્તંભોનો ધનાલયમંડપ જાણવો.

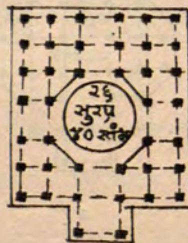
૨૩. પુષ્પક–સોળ ભાગના ક્ષેત્રના બે ભાગની કર્ણ રેખા શાલા ભદ્ર ચાર ભાગનું તે બે ભાગ નીકળતું મધ્યે અષ્ટાંશને ફરતા બબે પદોનો ભ્રમ કરી ચારે તરફ ચોકીયાળા કરવાથી (૨૪×૩૨) ૬૬ સ્તંભોનો પુષ્પકમંડપ જાણવો.

૨૪
પુંડરિક

૨૫
કૌશલ્ય

૨૬
સુરપ્રિય

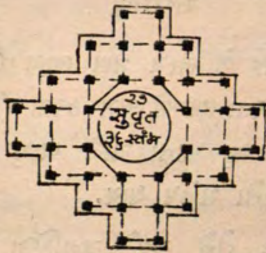
૨૪ પુંડરિકમ્–ક્ષેત્રના દશ ભાગ કરવા બે પદના બાર કર્ણ કરવા ચારે દીશામાં ભદ્રહીન કરવું મધ્યના અસ્ટ સ્તંભો અઠાંસના કરવા. તેની ચારે તરફ ત્રણ પદના ચોકીયાળા કરવા બે બાજુ ત્રણ ત્રણ વધુ ચોકીયાળા કરવાથી ૩૬ છત્રીસ સ્તંભોનો પુંડરિકમ્મંડપ જાણવો.

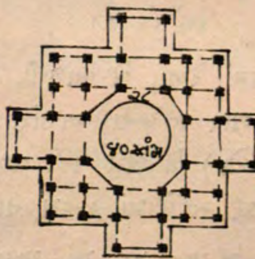
૨૫ કૌશલ્યમ્–(પચ્ચીસપદ)નો કોષ્ટકનો કરવો. બે ભાગની રેખા–કર્ણ, બે ભાગનો અનુગ, બે ભાગનું ભદ્ર, નીકાળો બે ભાગનો, મધ્યના બાર સ્તંભોની અષ્ટાંશને ફરતા પાંચ પાંચ પદો કરી, ત્રણ ત્રણ પદનો બીજો ભ્રમ કરી

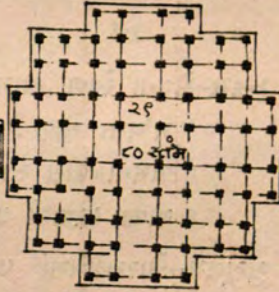
Indira Gandhi National Centre for the Arts

ત્રણ બાજુ ચોકીયાળા કરવાથી કૌશલ્યમ્ નામે ૫૪ ચોપન સ્તંભનો મંડપ જાણવો. તે સુખને આપનાર છે.

૨૬. સુરપ્રિય–સોળ પદના ક્ષેત્રના કર્ણ ત્રણ ત્રણ છ ભાગના બે અને ભદ્ર ચાર ભાગનું ત્રણ ભાગે નીકળતું મધ્યના અષ્ટાંશને પાંચ પાંચ પદના ભ્રમ કરી આગળ એક ચોકીયાળું કરવું, ત્યારે ૪૦ સ્તંભનો મંડપ દેવોને પ્રિય જાણવો. મંડપની ત્રણ ત્રણ પદની ભીતિકા કરવી ઓગણીસ પદો કરવી.

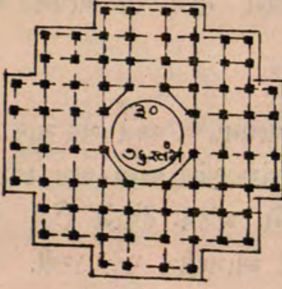
૨૭ સુવ્રત — ૨૮ શંખનાભ — ૨૯ સૌભાગ્ય

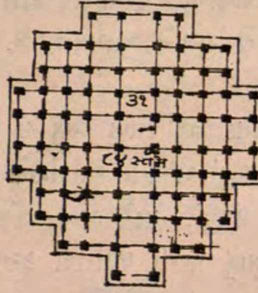
૨૭. સુવૃતમ્–ક્ષેત્રના બાર ભાગ કરી ત્રણ ત્રણ ભાગનો કર્ણરેખા અને ભદ્ર છ ભાગ–મધ્યના બાર સ્તંભોના અષ્ટાંસધને ફરતા ત્રણ ત્રણ પદના ભદ્ર કરી ચારે દિશામાં ચાર ચોકીયાળા કરવા. તેવા છત્રીસ સ્તંભોનો સુવૃતમ્ મંડપ સર્વ કામનાને આપનાર જાણવો.

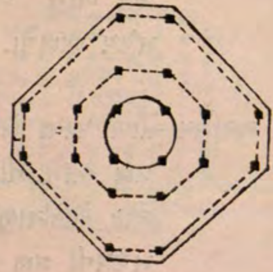
૨૮. શંખનાભમ્–ચોસઠ પદના ક્ષેત્રમાં બે ભાગની રેખાકર્ણ, ભદ્ર ચાર ભાગનું–પહોળાઈ પ્રમાણેની નિર્ગમ રાખવું બાર સ્તંભની અષ્ટાંશને ફરતો એક ભ્રમ પાંચ પદનો કરી ચારે તરફ એકેક ચોકીયાળું કરવાથી ૪૦ ચાલીસ સ્તંભોનો શંખનાભ નામનો મંડપ થાય.

૨૯. સૌભાગ્યમ્–સાત × સાતના ૪૯ પદના ક્ષેત્રમાં બે પદ કર્ણ, ચાર ભાગ ભદ્ર, પદોનો નીકાલો ન કરવો, મધ્યના બાર સ્તંભોના અષ્ટાંશ ફરતા બબ્બે આગળ ભ્રમ કરવો અને ત્રણ બાજુ ત્રણ ત્રણ પદના ભદ્ર કરવા અને ભદ્રનો છ પદનું ભદ્ર કરવું એટલે કુલ એંસી સ્તંભોનો સૌભાગ્ય મંડપ જાણવો.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૩૦ કુન્દ   ૩૨ પૂર્ણચંદ્ર સૂત્ર   ૩૩ અષ્ટકોણ

૩૦. કુન્દમ્–ક્ષેત્રના સોળ ભાગમાં રેખા, બે ભાગની, ભદ્ર બે ભાગ ત્રણ ભાગ નીકળતું મધ્યના સોળ ? બાર સ્તંભના અષ્ટાંશ ફરતા બબ્બે ભ્રમ કરવા (પહેલા ભ્રમના વીસ સ્તંભો) બે ભ્રમ પછી ત્રણ ત્રણ પદના ચારે બાજુ ચોકી-યાળા કરવાથી ૭૬ સ્તંભોમાં કુન્દમ્ નામનો મંડપ થાય.

૩૧. સુસૂત્રમ્–ચોરસક્ષેત્રમાં ૭ × ૭ = ૪૯ પદ પાડવા. તેને સર્વ ચતુષ્કિકા કરવી. (મધ્યમાં અઠાશન કરવી) ત્રણ તરફ ત્રણ ત્રણ પદોની ચતુષ્ટિકા કરવી અને આગળ પાંચ ચતુષ્ટિકા કરી વળી એક ચોકી આગળ કરવાથી ૬૪ પદો થશે અને ચોરાશી સ્તંભો થશે ત્યારે સુસુત્રમ્ નામે મંડપ જાણવો.

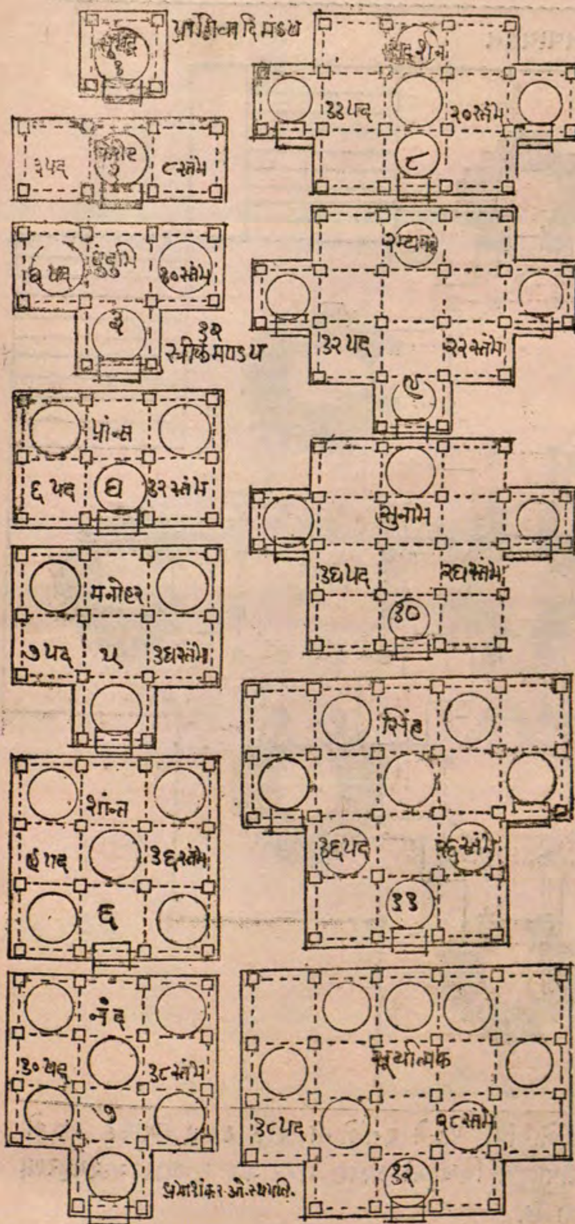
૩૨. પૂર્ણચંદ્ર–અષ્ટાંશના ક્ષેત્રના ત્રણ મંડળ ભ્રમ કરવા ત્રણ અટાંશના ૨૪ ચોવીસ સ્તંભોનો પૂર્ણચંદ્રમંડપ જાણવો.

૩૩. અષ્ટકોણ–અષ્ઠકોણનું ક્ષેત્ર કરી મધ્યમાં બાર સ્તંભોનો ચોરસમંડપ કરવા. તેની મધ્યમાં ચાર સ્તંભોની ચોકી કરવી ત્યારે ફરતા કુલ વીસ સ્તંભનો અષ્ટ-કોણમંડપ જાણવો.

આ તેત્રીસ મંડપોની છતમાં કરોટક, વિતાન, ક્ષીપ્ત–ઉક્ષીપ્ત કે સમતલ છતો જ્યાં જે આવે તેવી કરવી. તે ઉપર સંવર્ણ કરવી. સ્તંભોના ગાળામાં વેદિકા કક્ષાસન–જાળીઓ કરવી. સંવર્ણાના ભદ્રમાં ગવાક્ષ કરવા અલિંદના ભદ્રમાં સિદ્ધાયને (   ) છ પ્રકારના કરવા. ખૂણા પરના સ્તંભોના ગાળામાં વેદિકા કક્ષાસન કરવા. તે સ્તંભો પદના વિસ્તારના પ્રમાણમાં જાડા કરવા ને કેટલાકને બાહ્ય ભાગે ભીતિ મંડપના વિસ્તાર પ્રમાણે કરવી.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મા કૃતાયાં વાસ્તુવિદ્યાયાં પ્રાગ્રીવાદિ મંડપાધિકારનો પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદનો ભાષાનુવાદ क्रमांक ७

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પ્રાગ્રીવાદિ ૩૩ મંડપો

પ્રાગીવાદિ ૧૨ મંડપ

ક્રમ	નામ	પદ	સ્તંભ
૧	સુભદ્ર	૧	૪
૨	કિરિટ	૩	૮
૩	દુદુંભી	૪	૧૦
૪	પ્રાંત	૬	૧૨
૫	ગનોહર	૭	૧૪
૬	શાંત	૯	૧૬
૭	નંદાઢ્ય	૧૦	૧૮
૮	સુદર્શન	૧૧	૨૦
૯	રમ્યક	૧૨	૨૨
૧૦	સુનાભ	૧૪	૨૪
૧૧	સિંહ	૧૬	૨૬
૧૨	સૂર્યાત્મક	૧૮	૨૮

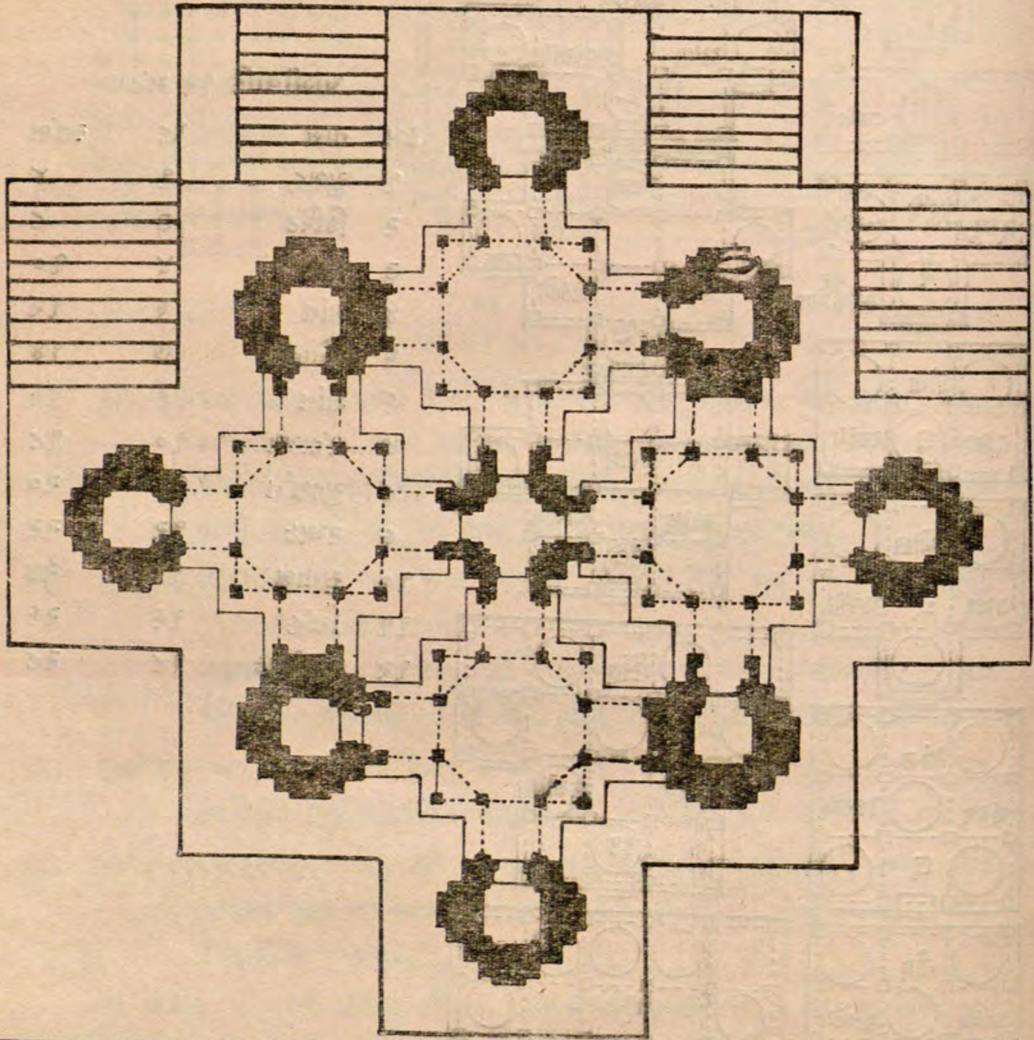
ફુટનોટ :

પ્રાગ્રીવાદિ ૩૩ મંડપો

અહીં આપેલા મંડપોનો સ્તંભ વૃદ્ધિ ક્રમનથી નથી એ આશ્ચર્ય છે. આ સિવાય પ્રાસાદના બીજા
(૧) બાર મંડપો પ્રાગ્રીવાદિ ચારથી અઠ્ઠાવીસ ૨૮ સ્તંભો સુધીના કહ્યા છે.
(૨) મેવાદિ પચ્ચીશ મંડપો, ૬૪ સ્તંભોથી ૧૧૨ સ્તંભો સુધીના પાંચ ભૂમિ ઉદયના કહ્યા છે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

નવાયતન

(૩) પુષ્પકાદિ ૨૭ મંડપો બાર સ્તંભોમાંથી બબ્બે સ્તંભોની વૃદ્ધિ કરતા ચોસઠ સ્તંભો સુધીના ૨૭ મંડપો કહ્યા છે. તે ક્ષીરાર્ણવ દીપાર્ણવ વિશ્વકર્મા પ્રકાશ સમરાંગણ સૂત્રધાર મત્સ્યપુરાણ ગ્રંથોમાં આ સતાવીસ મંડપોના પાઠ આપેલા છે.

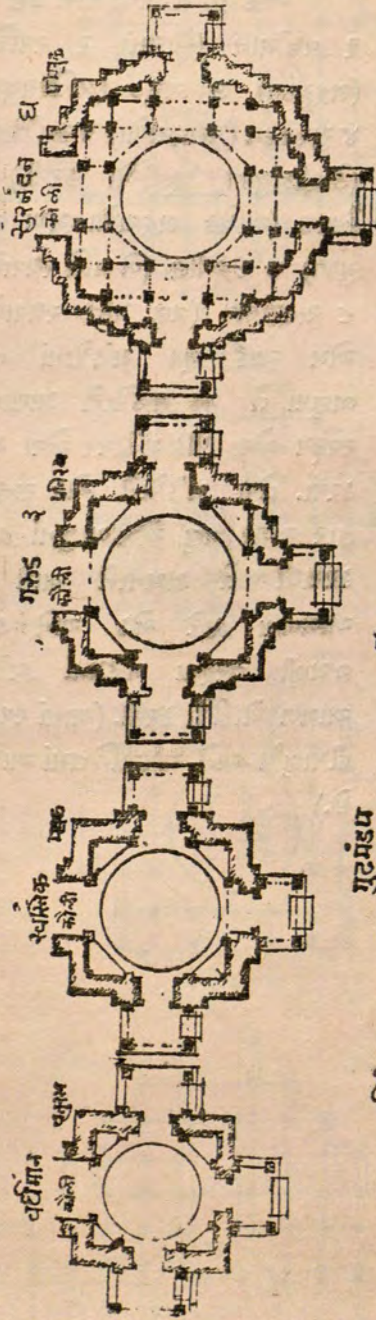
(૪) આઠ પ્રકારના ગૂઢ મંડપો કહ્યા છે. ગૂઢ મંડપોને ફરતી ભીતિ પ્રાસાદના થરવાળા વાળી કરવાનું કહ્યું છે.

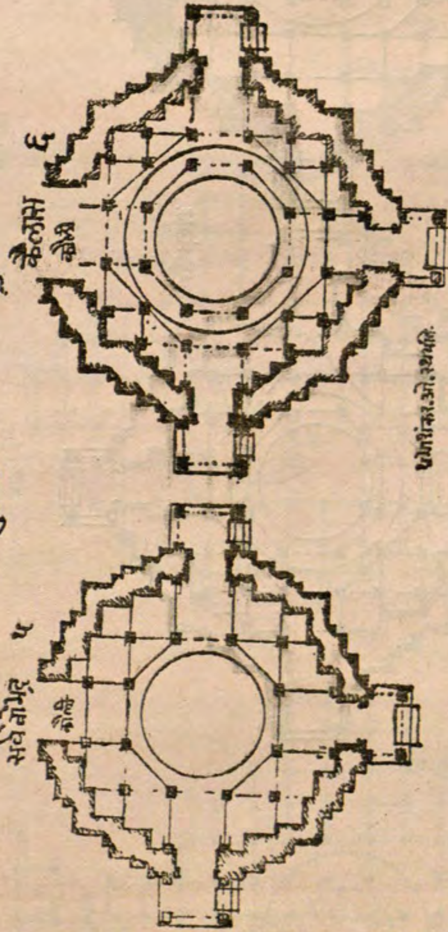
(૫) મહામંડપો ૭ ૧. શિવનાદ, ૨. હરિનાદ ૩. બ્રહ્મનાદ ૪. રવિનાદ ૫. સિંહનાદ ૬. મેઘનાદ એમ ૭ મહામંડપો પ્રાસાદને યોગ્ય કહ્યા છે.

ભોજદેવરચિત સમરાંગણ સૂત્રધારના અધ્યાયમાં કાષ્ટના મંડપોના રાજભોગાદિ માટે ઘણા કહેલા છે. "**માનસાર**" ગ્રંથમાં પાષાણ અને કાષ્ટના મંડપો જુદા જુદા પ્રયોગાર્થ લંબાણથી કહ્યા છે. દેવાલય આગળ, નગર આગળ, પુણ્યક્ષેત્ર, તીર્થક્ષેત્ર, જળાશ્રયે, સમુદ્રતીરે, દેવરામમંડપો, નૃત્યગીત મંડપો, યાત્રામાર્ગમંડપો, યજ્ઞયાગાદિ કાર્યાર્થા મંડપ, સુખાન્વિત મંડપો, સ્નાનમંડપો, તપસ્વી મઠે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

વર્ધમાનાદિ (ગૂઢમંડપ ૮)

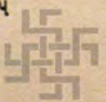

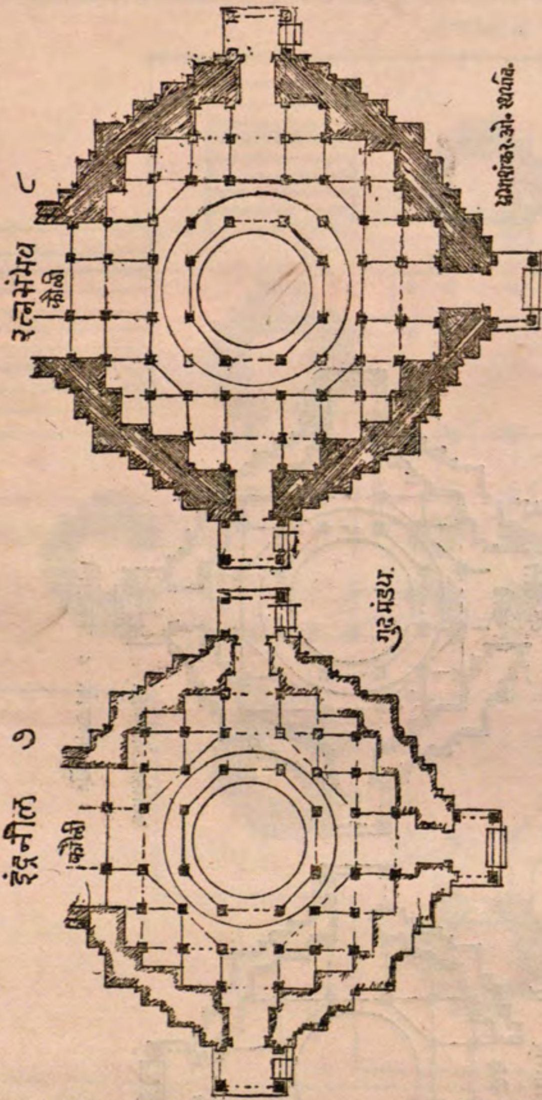

મેડેમ રાજ્યાભિશેક મંડપ, આયુર્વમંડપ, ભૂપઅભ્યાસાર્થ મંડપ, નૃપભોજનાલય મંડપ, મલ્લ મેષ યુદ્ધાર્થ મંડપ, નાટકાદિ મંડપ ઉપનાન મંડપ, યુવરાજ લોક લીલાર્થમંડપ આદિ મંડપો કહ્યા છે.

પ્રાસાદના બહાર ગૂઢમંડપ આગળ ત્રીકમંડપ કક્ષાસનવાળો કરવો. તેનાથી આગળ નૃત્યમંડપ ૧. ગૂઢ ૨. ત્રીક તથા ૩. નૃત્ય એમ ત્રણ મંડપો દેવાલય આગળ કરવાના કહ્યા છે.

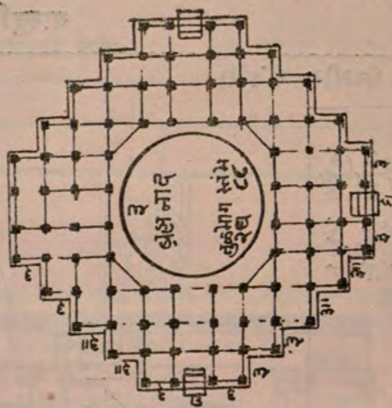
ઓરીસા-ઉડીયા-પ્રદેશના મોટા દેવમંદિરોમાં એક વિશેષ મંડપ ભોગમંડપ કરેલા છે.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

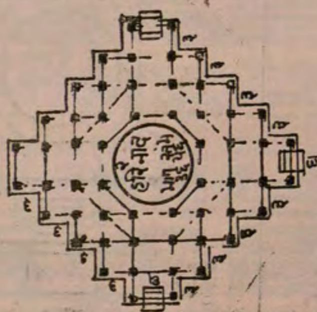
આઠ ગૂઢ મંડપનાં નામ કહે છે. ૧ વર્ધમાન (ચોરસ) ૨ સ્વસ્તિક (ભદ્રયુક્ત) ૩ ગરુડ (પ્રતિરથયુક્ત) ૪ સુરનંદન (પ્રભદ્રવાળો) ૫ સર્વતોભદ્ર (કોણીકાયુક્ત ખૂણીઓ કરવી.) ૬ કૈલાસ (અધિક ભદ્રવાળો=મુખ ભદ્ર-યુક્ત) ૭ ઇંદ્રનીલ (બે પ્રતિ રથવાળો) ૮ રત્નસંભવ (ત્રણ પ્રતિ રથવાળો) એમ આઠ ગૂઢ મંડપોનાં નામ જાણવા તે ગૂઢ મંડપોને પ્રાસાદના સ્વરૂપ જેવા પીઠ મંડોવર જેવા થરો કરવા. તેવા મંડપોને એક સન્મુખ દ્વાર અગર ત્રણ એમ બાજુનાં દ્વારો કરવાથી તે કામનાને આપે છે. આગળના દ્વારે એક અને ડાબી જમણી તરફના મંડપનાં દ્વારોએ આગળ ચોકીયો કરવી. (આનાં સ્વરૂપો દીપાર્ણવ અને અપરાજિતમાં આપેલાં છે.)

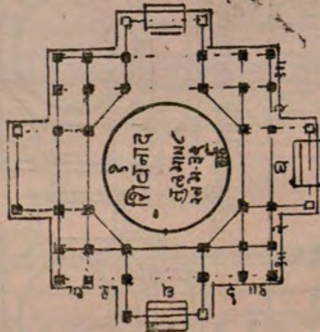

Indira Gandhi National Centre for the Arts

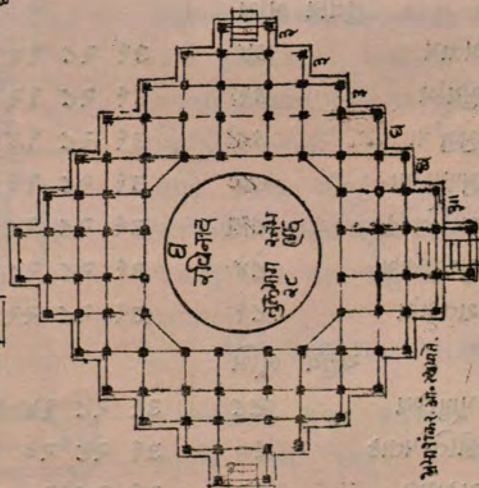

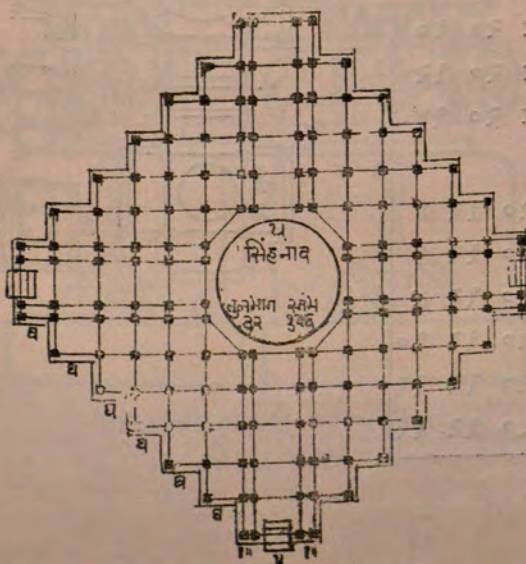
હવે શિવનાદાદિ છ મંડપોનાં નામ અને માન વૃક્ષરાજમાં કહેલા છે. ૧ શિવનાદ ૨ હરિનાદ ૩ બ્રહ્મનાદ ૪ રવિનાદ ૫ સિંહનાદ ૬ છઠ્ઠો મેઘનાદ એ સર્વ દેવાંને તેનાં નામ પ્રમાણે મંડપ કરવા—તેના મધ્યમાં અઠાંશના આઠ સ્તંભોને ગડદી=ઠેકી ચડાવીને ફરતાં તોરણો કરવાં રથયુક્ત પ્રાસાદને વેદિકાવાળા મંડપો કરવા० ॥ २० ॥

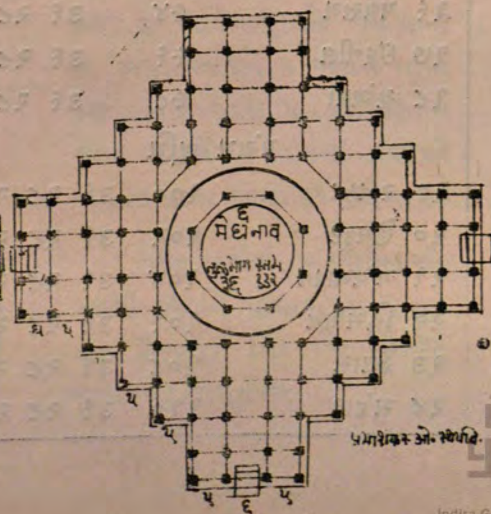
इतिमहामंडपा

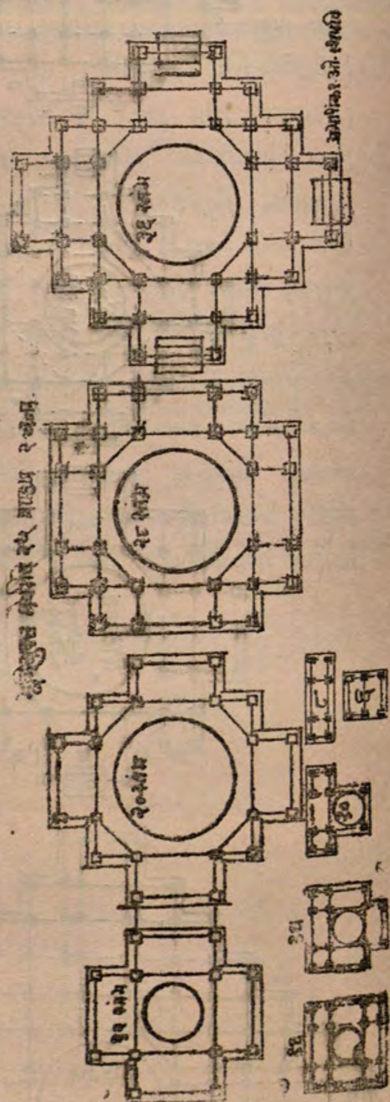

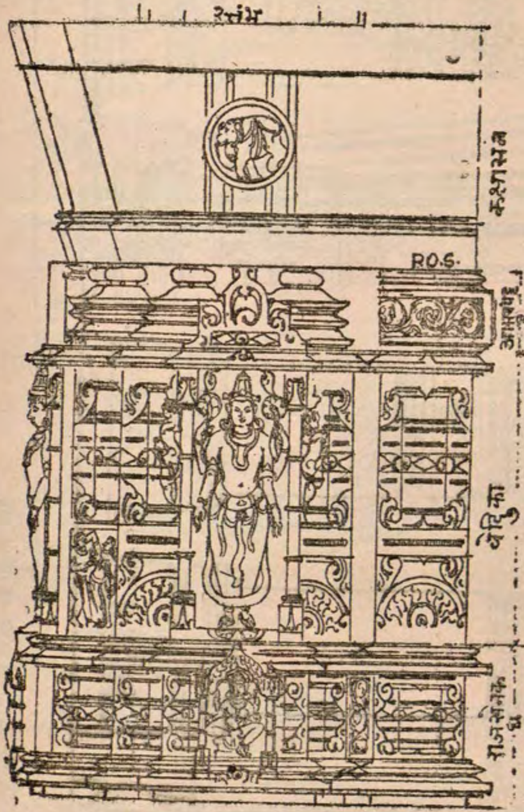
Indira Gandhi National Centre for the Arts

મેર્વાદી પંચભૂમિના પચ્ચીસ મંડપો

ક્રમાંક	મંડપોનાં નામ	સ્તંભ સંખ્યા	ભૂમિ	પ્રથમ ભૂમિ	દ્વિતીય ભૂમિ	તૃતીય ભૂમિ	ચતુર્થ ભૂમિ	પંચમ ભૂમિ
૧	ત્ર્યેલોક્ય વિજય	૬૪	પ્રથમ	૩૬	૨૮			
	દ્વિતીય ભૂમિ							
૨	લક્ષ્મીવિલાસ	૬૬		૩૬	૩૦			
૩	પદ્મ સંભવ	૬૮		૩૬	૩૨			
૪	વિમાન	૭૦		૩૬	૩૪			
૫	તેજવર્ધન	૭૨		૩૬	૩૬			
	તૃતીય ભૂમિ							
૬	પ્રતાપ	૭૪		૩૬	૨૮	૧૦		
૭	સુર્યાંગ	૭૬		૩૬	૨૮	૧૨		
૮	ભુર્ભુવા	૭૮		૩૬	૨૮	૧૪		
૯	પુણ્યાત્મા	૮૦		૩૬	૨૮	૧૬		
૧૦	શાન્તિદેહ	૮૨		૩૬	૨૮	૧૮		
૧૧	સુરવલ્લભ	૮૪		૩૬	૨૮	૨૦		
૧૨	શતશૃંગ	૮૬		૩૬	૨૮	૨૨		
	ચતુર્થ ભૂમિ							
૧૩	પૂર્ણાખ્ય	૮૮		૩૬	૨૮	૧૪	૧૦	
૧૪	કીર્તિપતાક	૯૦		૩૬	૨૮	૨૦	૬	
૧૫	મહાપદ્મ	૯૨		૩૬	૨૮	૨૦	૮	
૧૬	પદ્મરાગ	૯૪		૩૬	૨૮	૨૦	૧૦	
૧૭	ઇંદ્રનીલ	૯૬		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	
૧૮	શૃંગયા	૯૮		૩૬	૨૮	૨૦	૧૪	
	પંચમ ભૂમિ							
૧૯	રત્નકૂટ	૧૦૦		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૪
૨૦	હેમકૂટ	૧૦૨		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૬
૨૧	ગંધમાદન	૧૦૪		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૮
૨૨	હિમવાન	૧૦૬		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૦
૨૩	કૈલાસ	૧૦૮		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૨
૨૪	મંદાર	૧૧૦		૩૬	૨૮	૨૦	૧૨	૧૬

Indira Gandhi National Centre for the Arts

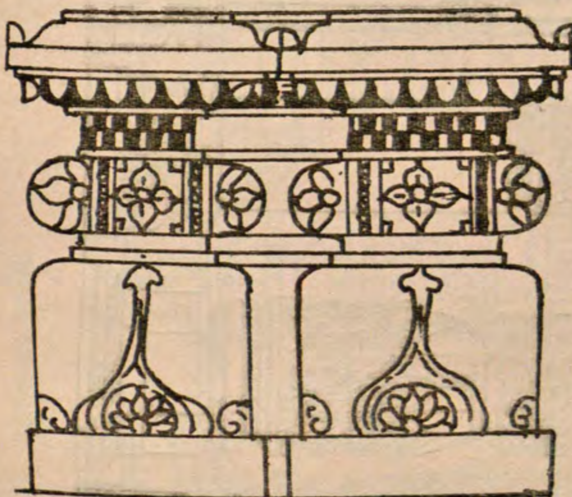
પીઠ પર કક્ષાસન

પ્રાસાદના સ્તંભનું માન પ્રમાણ કહે છે. એક ગજના પ્રાસાદને ચાર ઈંચ જાડો સ્તંભ કરવો. બે હાથ પ્રાસાદને સાત આંગુલનો, ત્રણ હાથના પ્રાસાદને નવ આંગુલ જાડો સ્તંભ કરવો. ચાર હાથના પ્રાસાદને બાર આંગળ જાડો સ્તંભ. પાંચ હાથથી બાર હાથ સુધીના દોઢ દોઢ આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બારથી બત્રીસ ગજના પ્રાસાદોને પ્રત્યેક ગજે એકેક આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બત્રીસથી પચાસ ગજના પ્રાસાદને પ્રત્યેક ગજે બુદ્ધિમાન શિલ્પીએ અર્ધા અર્ધા આંગુલની વૃદ્ધિ કરવી. બીજું સ્થૂલ પ્રમાણ સ્તંભની ઊંચાઈના ચતુર્થાંશ જાડાઈનું પ્રમાણ સ્થૂલ માન કહ્યું છે. ૩૦

ઇતિ સ્તંભ માન પ્રમાણ

રુચકાદિ પંચ સ્તંભના નામ પ્રમાણે અને સ્વરૂપ ૧ ચોરસ સ્તંભને ચતુરસ્ત્ર ૨ ભદ્રવાળા સ્તંભો ભદ્ર ૩ પ્રતિભદ્રયુક્તને વર્ધમાન, ૪ અષ્ટાશ્રસ્તંભને ૫ અષ્ટાશ્ર નામ; કક્ષાસનયુક્ત સ્તંભ ૫ સ્વસ્તિકનામ એમ પંચવિધ. સ્તંભના સ્વરૂપને નામ પ્રાસાદના ભૂષણા રૂપ જાણવા. ૨૫

વાસ્તુશાસ્ત્રના મંડપાધિકારનો પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ ભાષાનુવાદ વાસ્તુવિદ્યા.

પ્રાસાદની જગતી પર મંડપના પીઠનો પ્રકાર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પૃથક્ પૃથક્ પ્રાદેશિક શૈલીના રૂપ નકશીના સુંદર સ્તંભો

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ગુફાઓના સ્તંભો

જુદી જુદી શૈલીના સ્તંભો

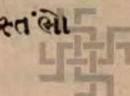
ગુફા સ્તંભ

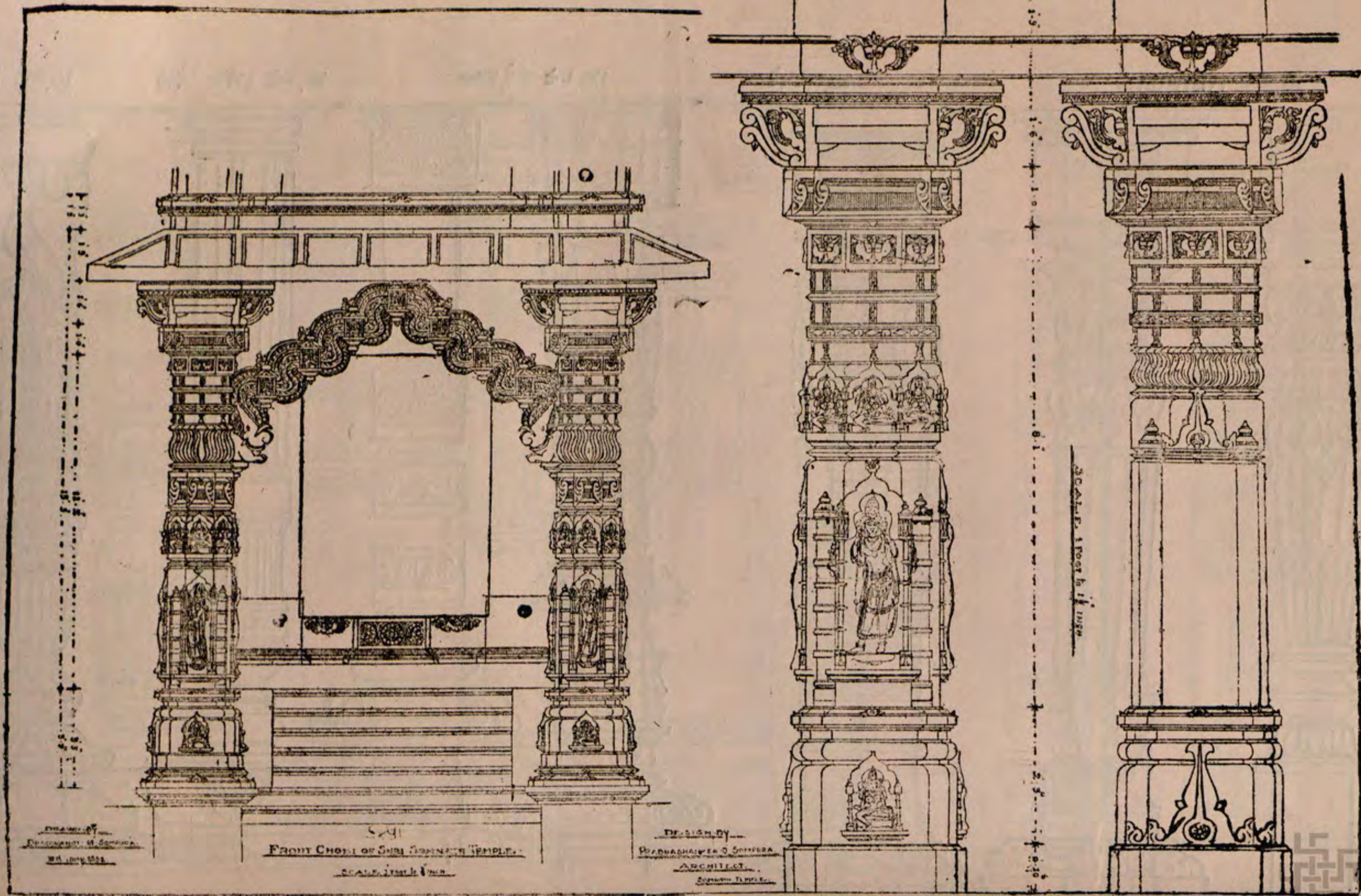
ગુફા સાદો સ્તંભ

અલંકૃત સ્તંભો

રૂપસ્તંભ

શીરોહીઘટા સ્તંભો

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

રૂપવાળા સ્તંભો અને તોરણ અને દ્વાર

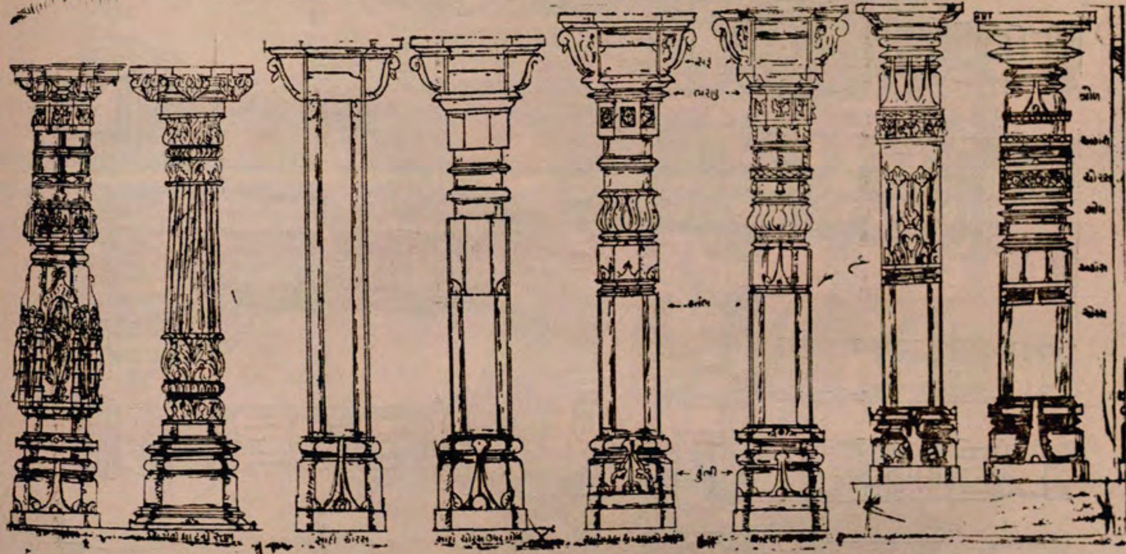
રૂપ સ્તંભ

ઘાટવાળો સ્તંભ

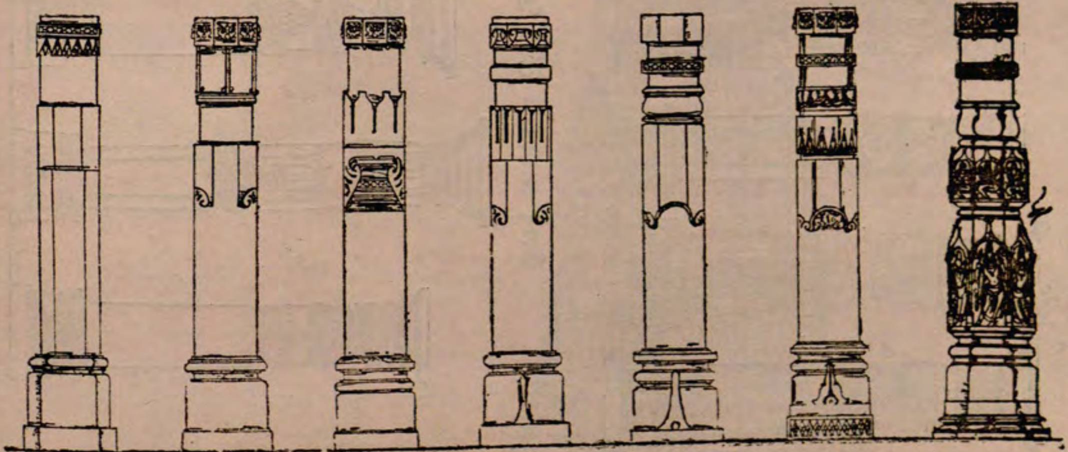
Indira Gandhi National Centre for the Arts

રૂપ શીરોહી ઘા।

સાદા ઘાટવાળા અને નકશીવાળા સ્તંભો

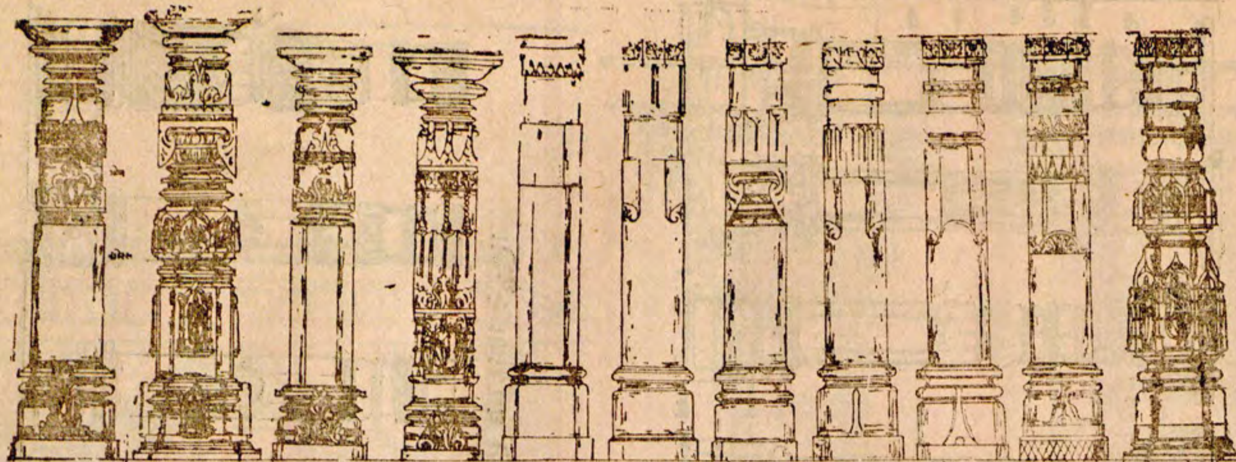
ઉત્તર ભારતના સ્થાપત્ય રૂપ નકશીને ઘાટવાળા સ્થંભો

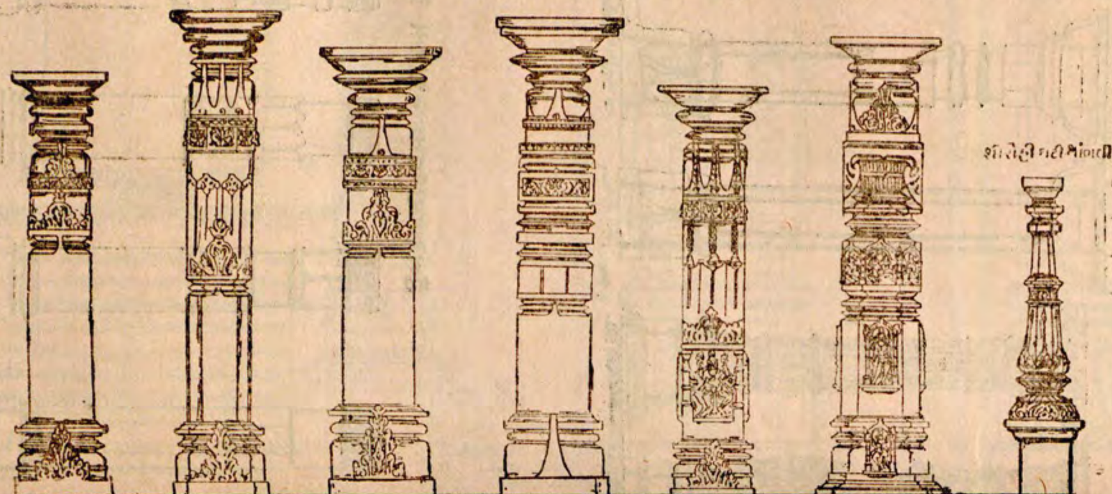
સાદા સ્તંભ

રૂપસ્તંભ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ઉત્તર ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોના સ્તંભો રૂપ નકશીને ઘાટવાળા સ્તંભો

આંધ્ર-કર્ણાટક-દ્રવિડ પ્રદેશના જુદા જુદા સ્તંભો

શારોદ્ધા ધારી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ઘટપલ્લવયુક્ત રૂપ સ્તંભ ઉપર ગડદી
(ઠેકી) ભરણુ સરૂ અને હીંડોલક તોરણુ

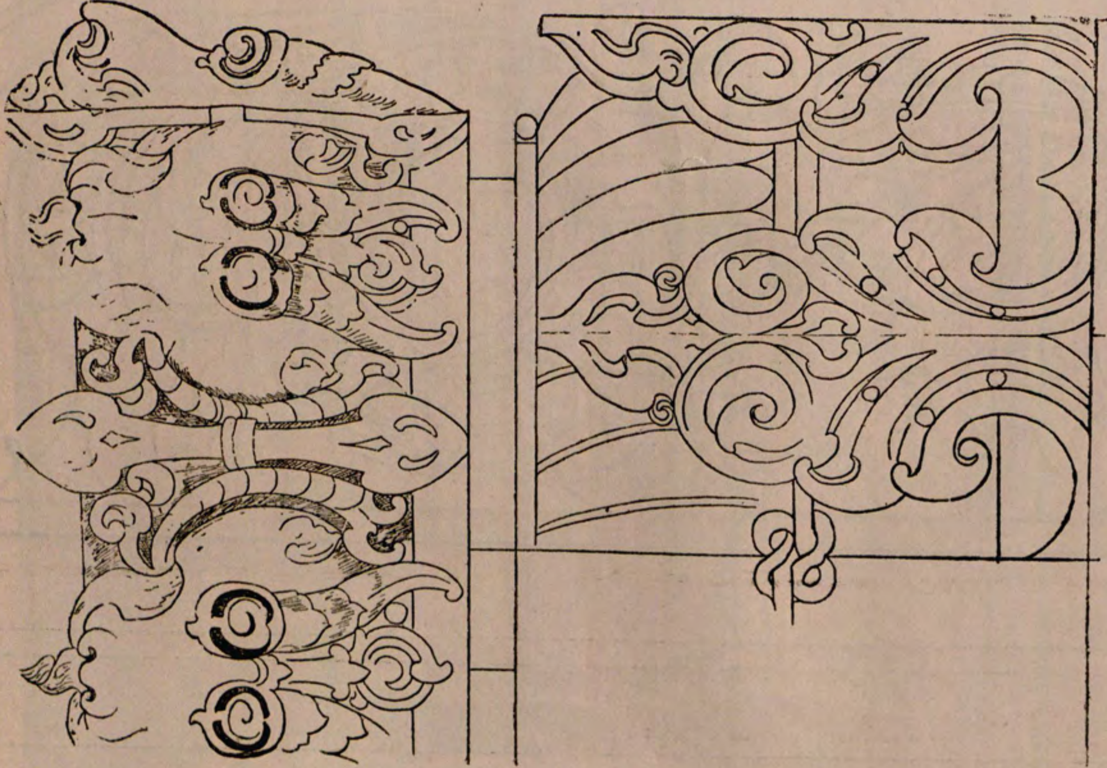

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સ્તંભના ઘટ પલ્લભ-વેલ અને દેવાંગના અંશ

સ્તંભનો ઘટ પલ્લભ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અષ્ટાંશ સ્તંભના પલ્લવ અને સ્તંભ પરના ગ્રાસમુખ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

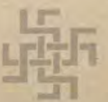
સરાના લાંબા પક્ષમાં ગ્રાસ અને વેલપત્ર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

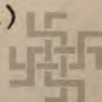
માઉન્ટ આબુના મંડપના સ્તંભ અને હીંડોલક તોરણ

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

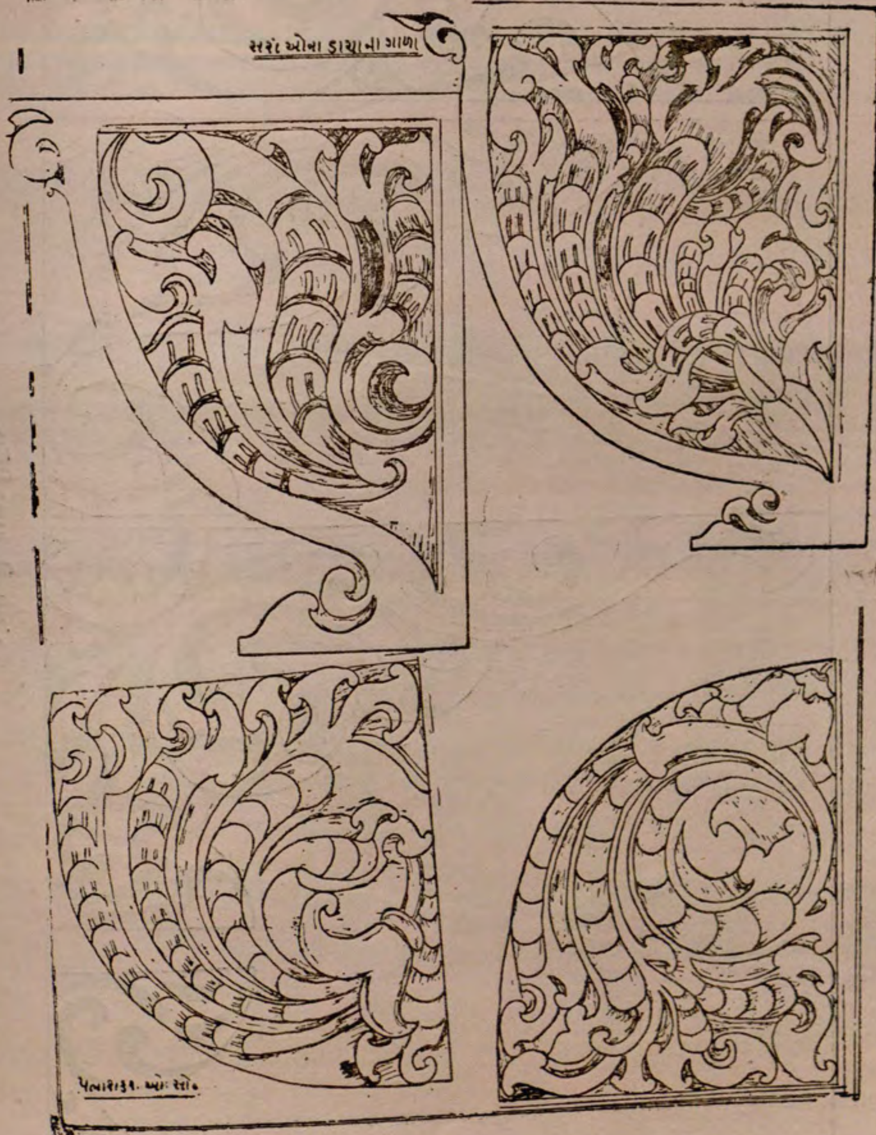
ગવાક્ષ માઉન્ટ આબુ

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

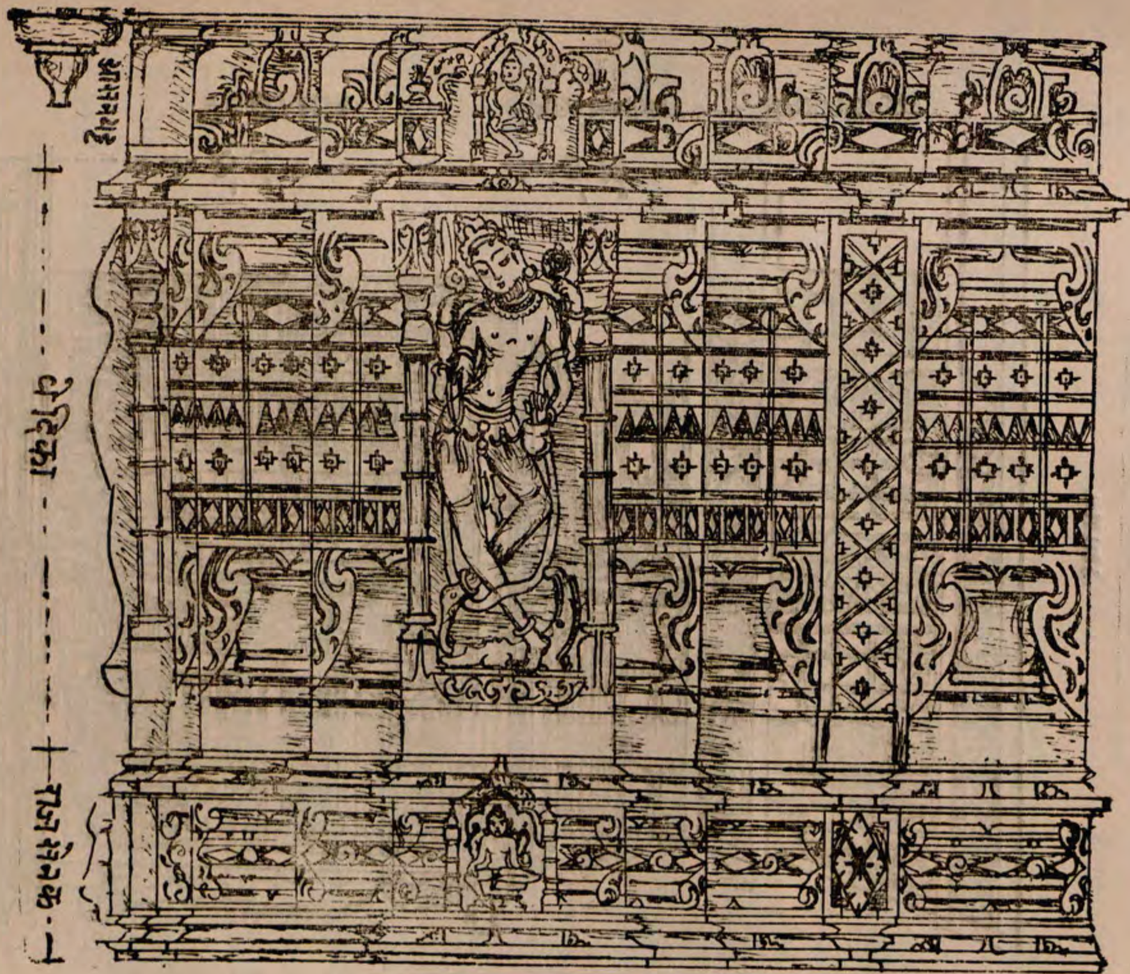
સરાના પક્ષ અલંકૃત વેલપત્ર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

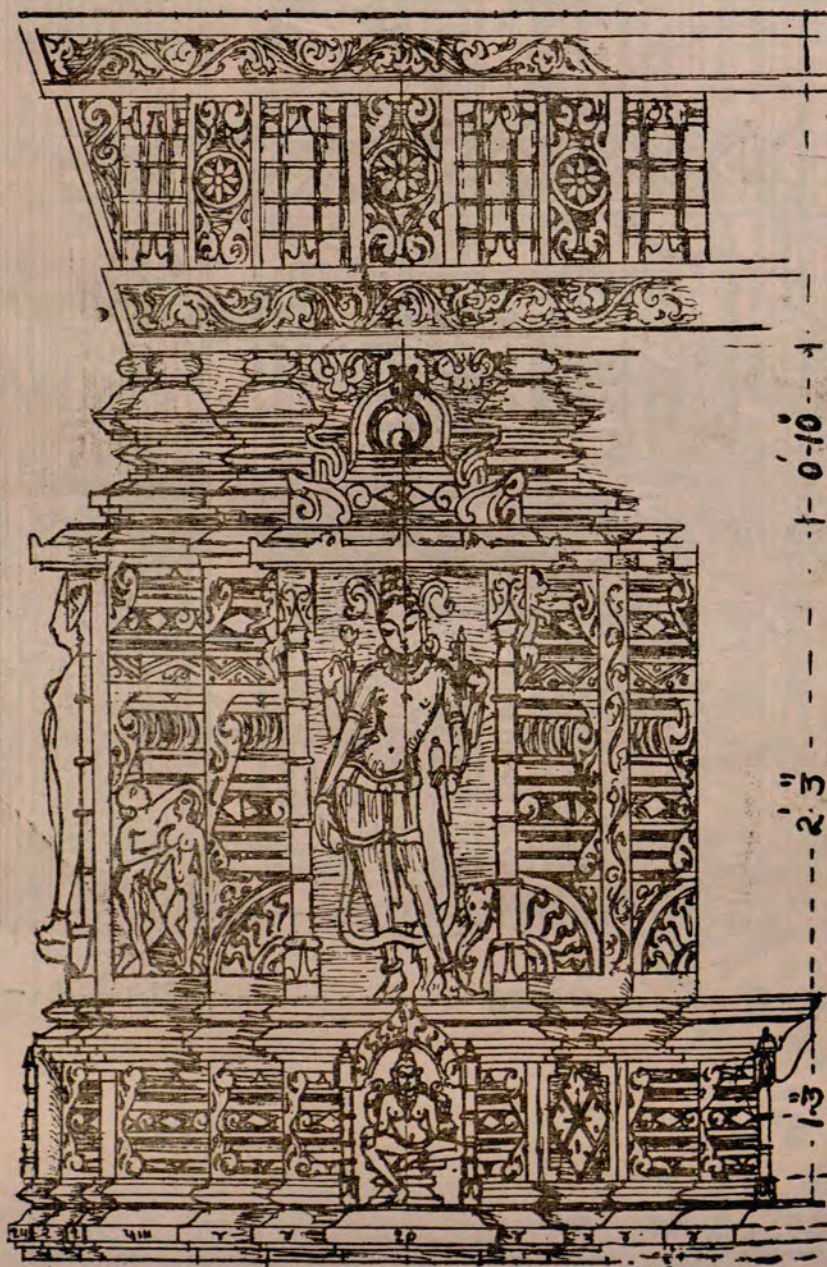
કુંભાની દાતરડીઓ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

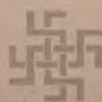
કક્ષાસન પશ્ચિમ ભારત શૈલી

કક્ષાસન

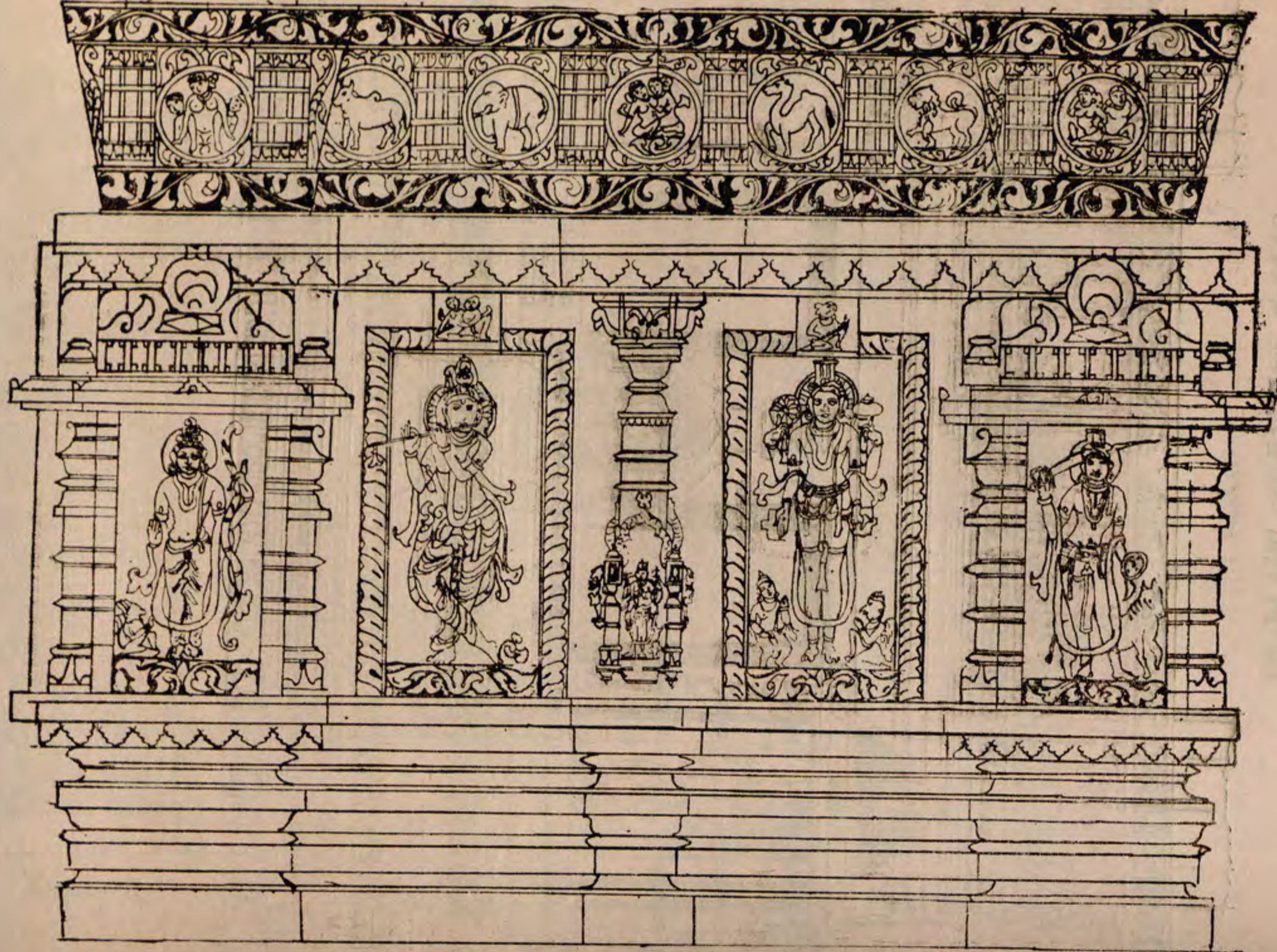

Indira Gandhi National Centre for the Arts

કક્ષાસન શૈલી ગ્વાલિયર કીલ્લા મધ્યપ્રદેશ

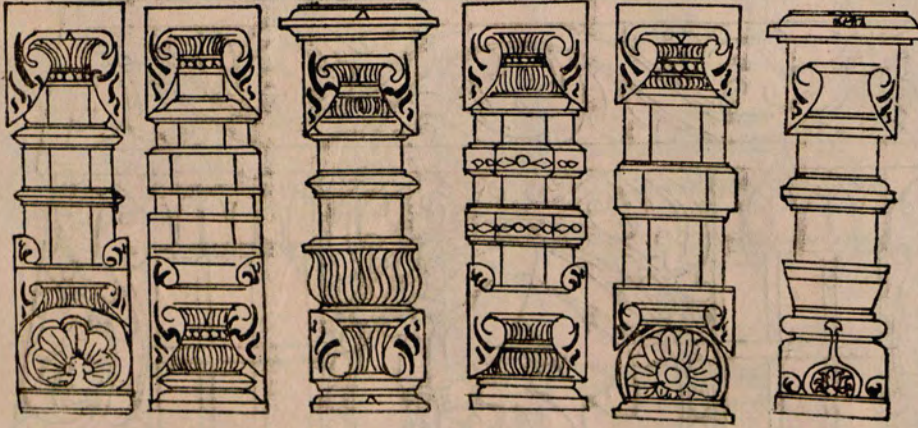

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કક્ષાસન શૈલી ગ્વાલિયર કીલ્લા મધ્યપ્રદેશ

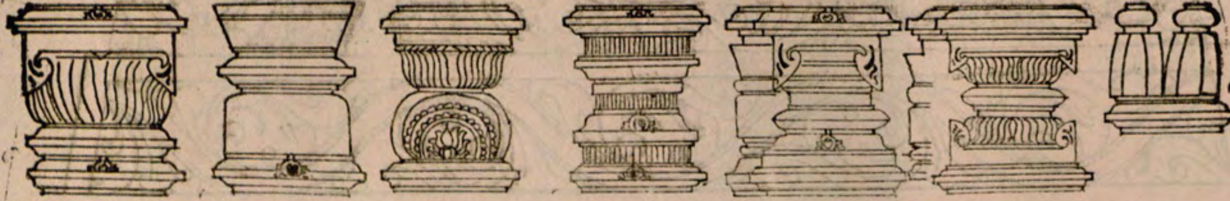

Indira Gandhi National Centre for the Arts

વેદિકાના ૬ છંદ

રાજસેનકના છ છંદ

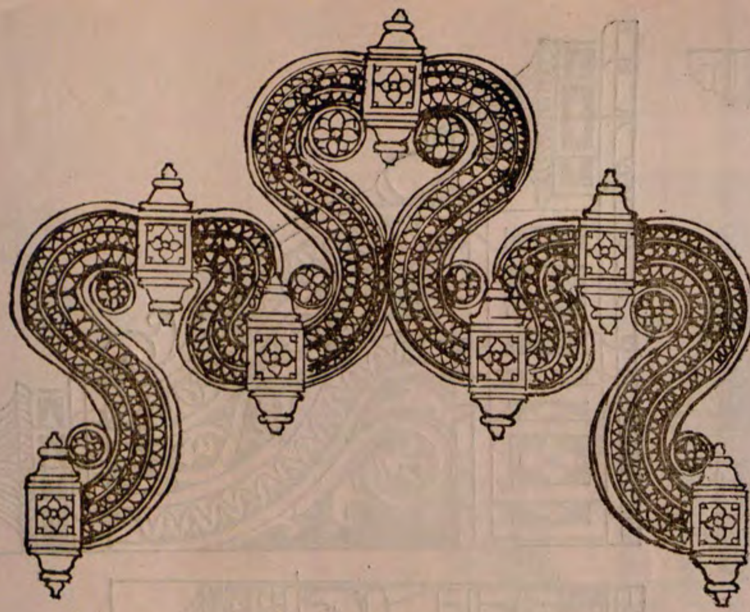
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કક્ષાસન-લીલાસન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

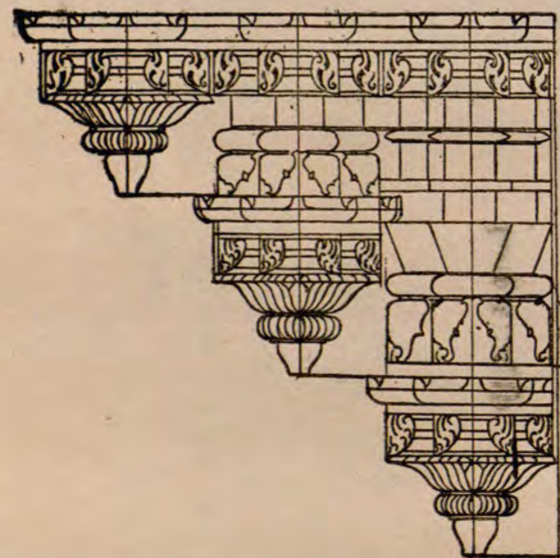
ઘટપલ્લવયુક્ત સ્તંભ મદલ અને હીંડાલક તોરણ

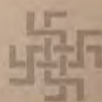
હીંડાલક તોરણ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

મદ્દોના જુદા જુદા પ્રકારો

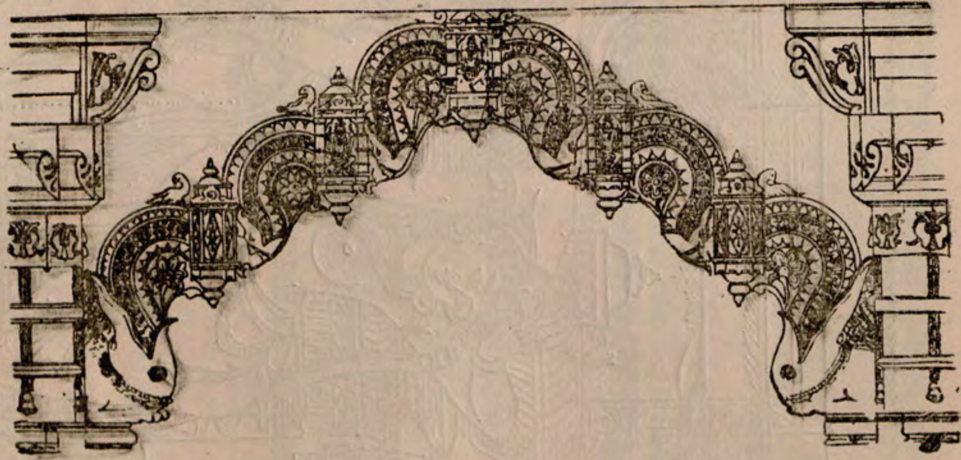

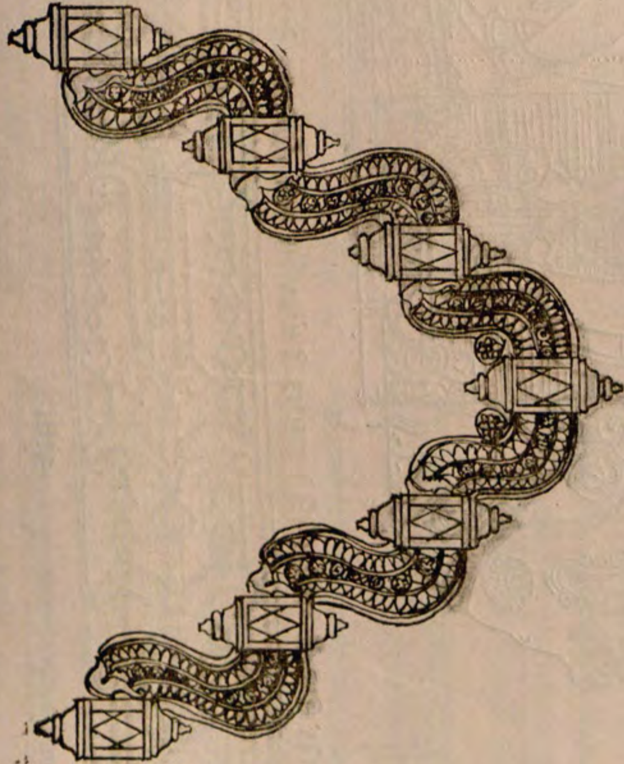

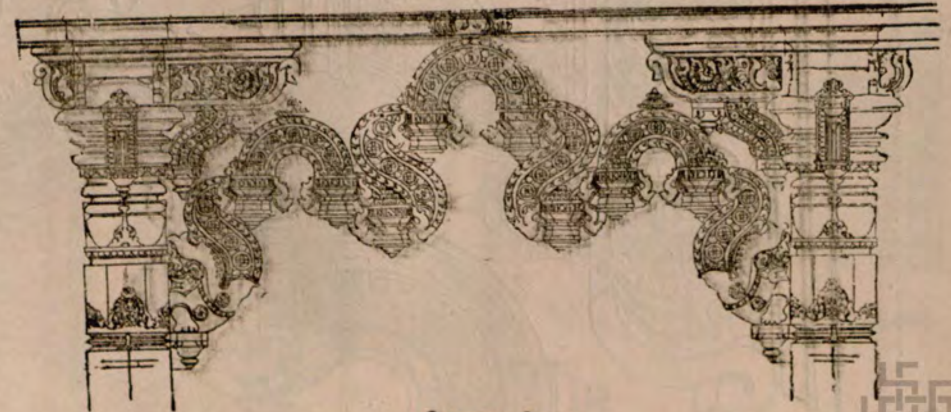
Indira Gandhi National Centre for the Arts

છલિકા તોરણ

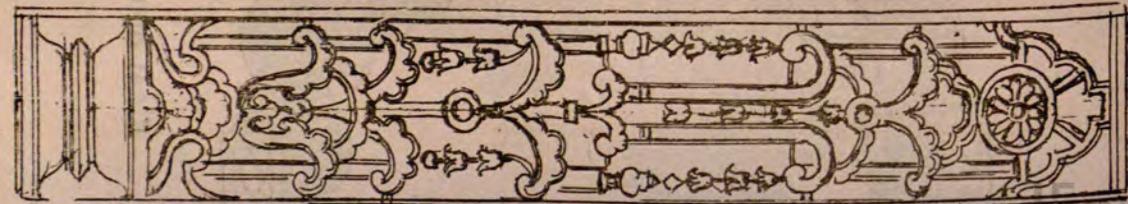
છલિકા તોરણ

હીંડોલક તોરણ

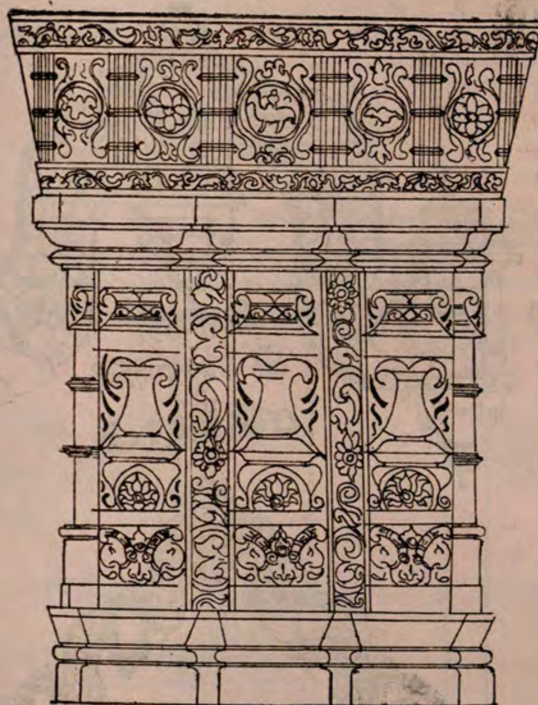
Indira Gandhi National Centre for the Arts

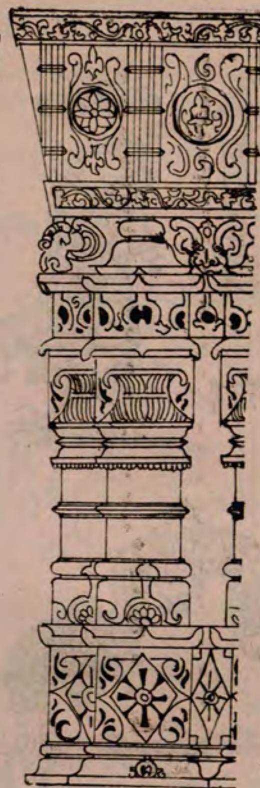
સ્તંભનો ઉપરની ગડદી (ઠેકી) અપ્સરૂ દેવાંગનાઓ અને હીંન્ડોલક તોરણ

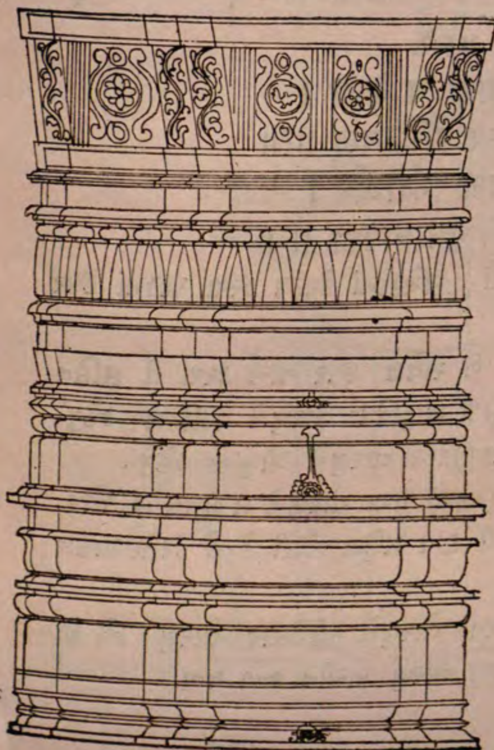

જાળી

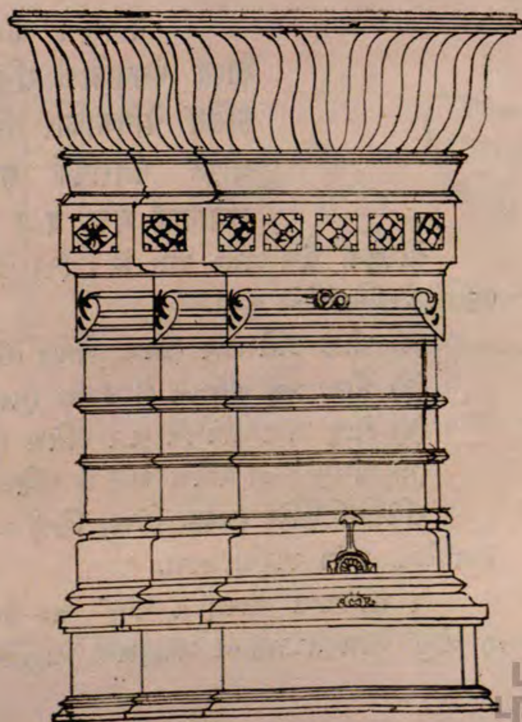
સાબરકાંઠા પોશીનાના મંદિરના કક્ષાસન

કક્ષાસન

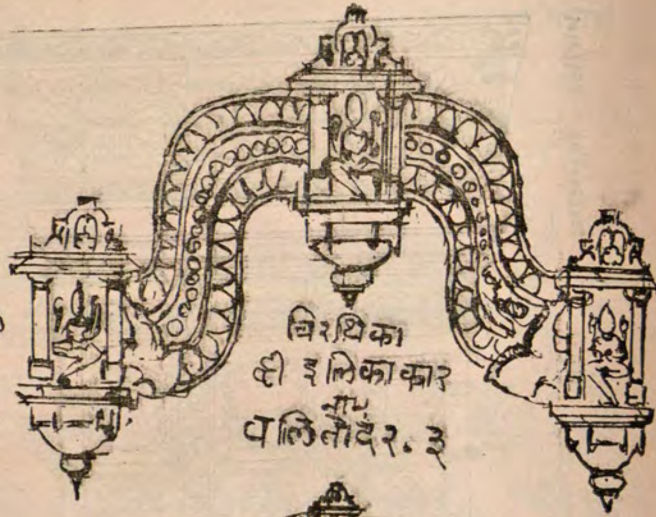

પોલો સારણેશ્વર કક્ષાસન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

તોરણના પાંચ પ્રકારો

तोरणं पंचधाप्रोक्तं रथिकायां च देवता ।
ललितं चेतिकाकारं त्रिरथ वलितोदरत् ॥१॥
श्रीपुंज पंचरथिकं सप्तमा नंदीवर्धन ।
रथिकायां भवेद ब्रह्मा विष्णुश्चरचंडिका ॥२॥

તોરણના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે : (૧) તેમાં રથિકામાં દેવરૂપ કરવા પદકમાં ઉપર ઉદ્દગમ દોઢીયો નીચે લુંબી.

(૨) બીજી ઇલિકાકાર (ઇયળ જેવા) તેને બે રથિકા ઉપર નીચે કરવા તે લલિત

(૩) ત્રીજી ત્રણ રથિકાને બે ઇલીકા (મદળ)ની આકૃતિના તોરણને વલીતોદર કહેવું.

(૪) ચોથું પંચ રથિકાને ચાર ઇલિકા (મદળ)વાળા તોરણને શ્રીપુંજ કહેવું.

(૫) પાંચમું સાત રથિકા અને છ ઇલિકા (મદળ) વાળા તોરણને નંદીવર્ધન કહેવું.

રથિકામાં ત્રિદેવ (બ્રહ્મા. વિષ્ણુ, શિવ) ચંડી જીન ગણેશ-ગૌરી કે જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેમાં પર્યાય સ્વરૂપો કરવા.

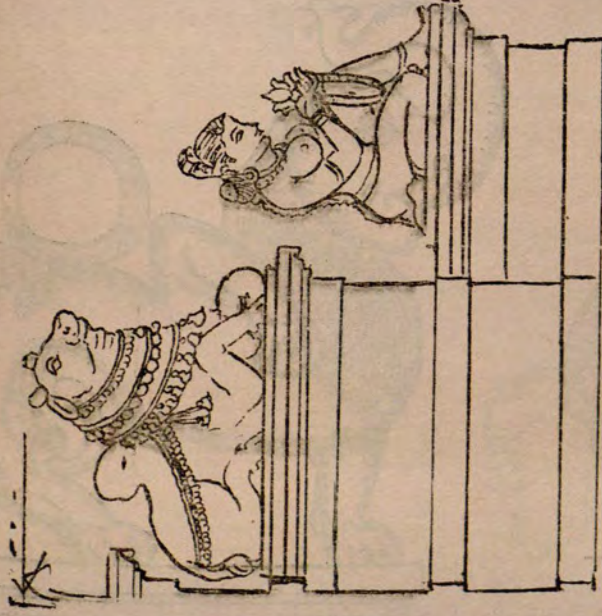
૧ મદળવાળા તોરણ ૨ બીજું ચડ-ઊતરતા તોરણને હીંડોલક તોરણ કહે છે. ૩ ત્રીજું ગોળવૃત કમાનને ગવાલુકાની આકૃતિવાળા તોરણ પ્રાચીન કાળ થતા.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પગથીયાની હાથણીના સ્વરૂપો

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પગથીઆની હાથણી પર વૃષભહસ્તી યુગ્મરૂપ

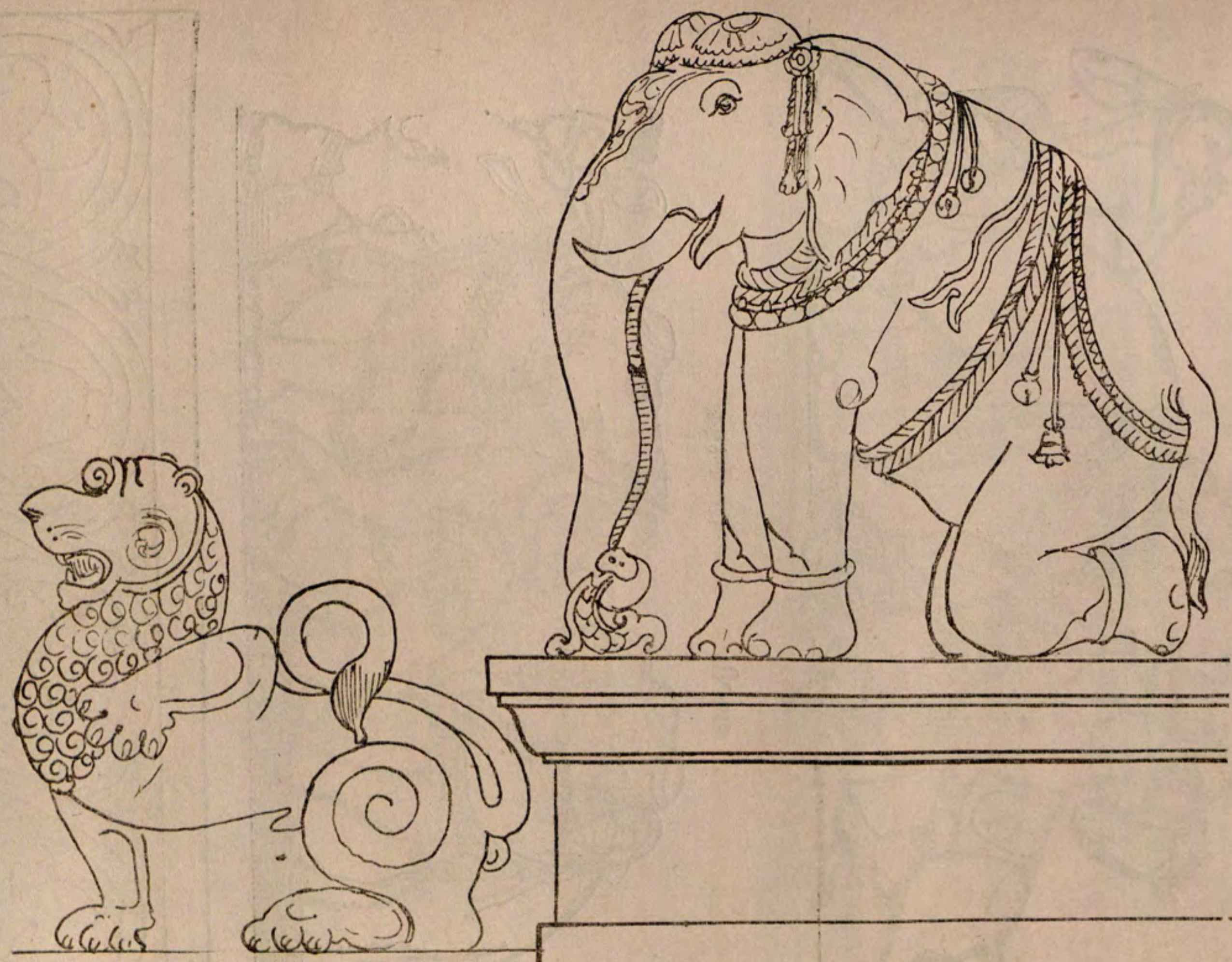

વ્યાઘ્ર

કે સ રી સિં હ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પગથીઆની હાથણી પરના સિંહ હસ્તીરૂપ

ગજપીઠ ગજ અશ્વયુદ્ધ

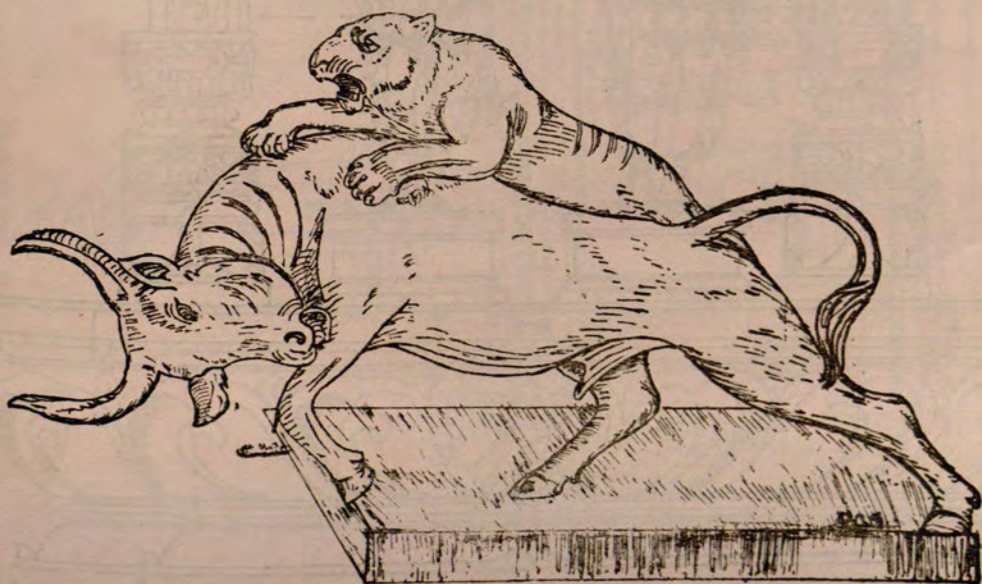
ગજપીઠ ગજ ઉષ્ટ્રયુદ્ધ

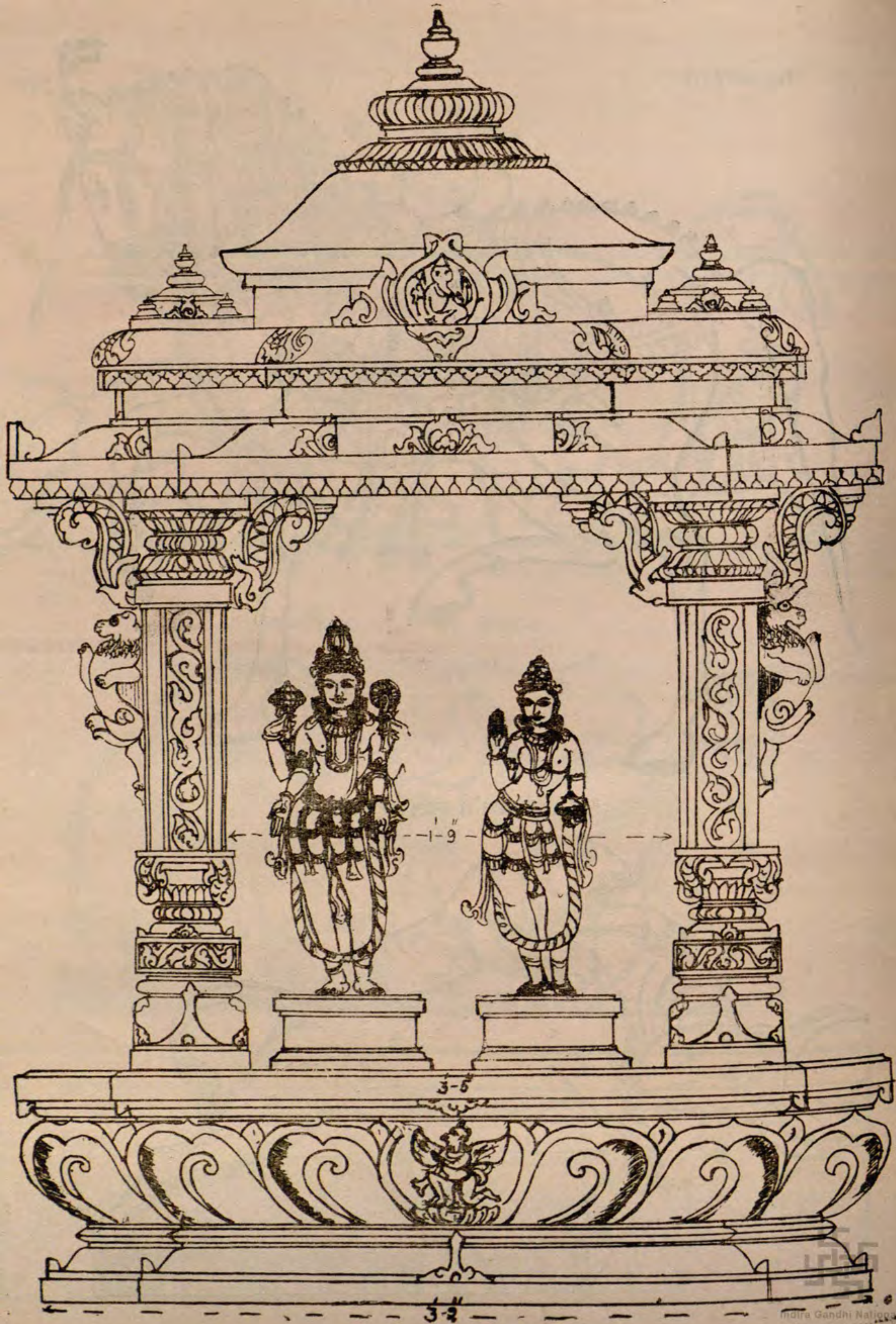
Indira Gandhi National Centre for the Arts

અશ્વમેધ યજ્ઞનો અલંકૃત અશ્વ

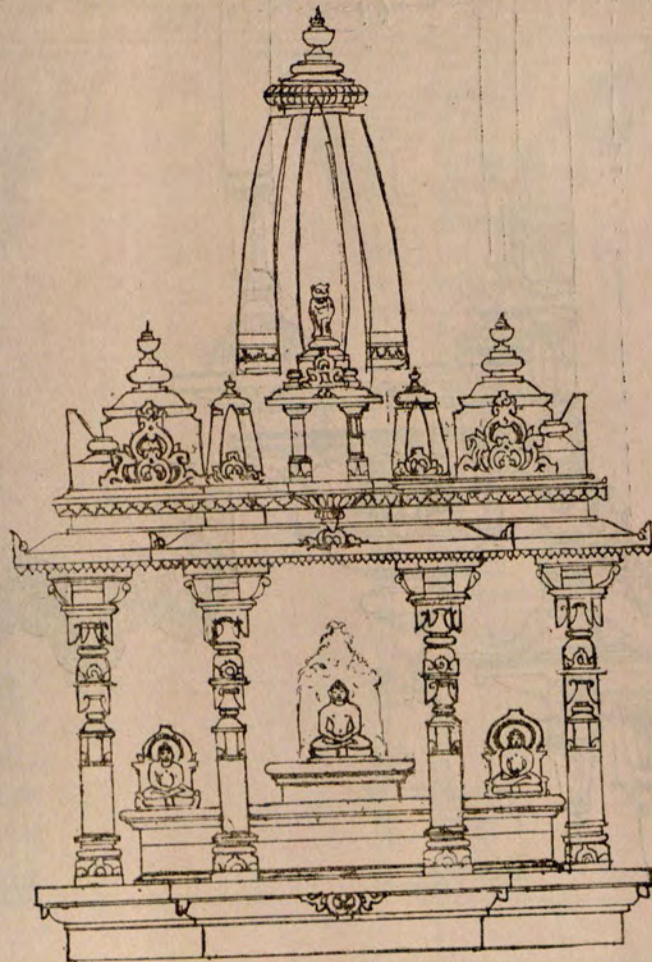
વૃષભવ્યાઘ્ર યુદ્ધ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi Nationa
Centre for the Arts

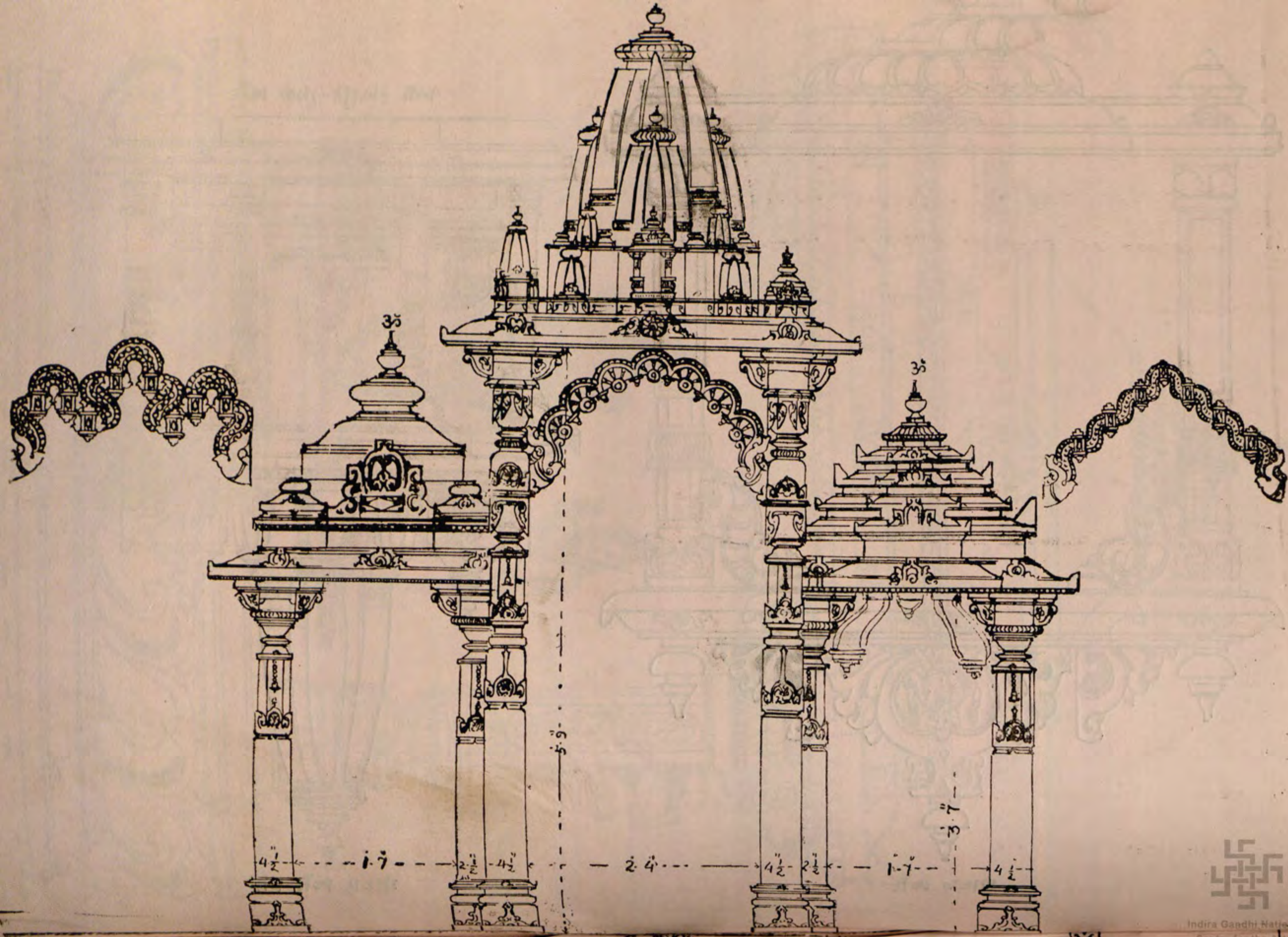
ગૃહ પૂજા ગવાક્ષ

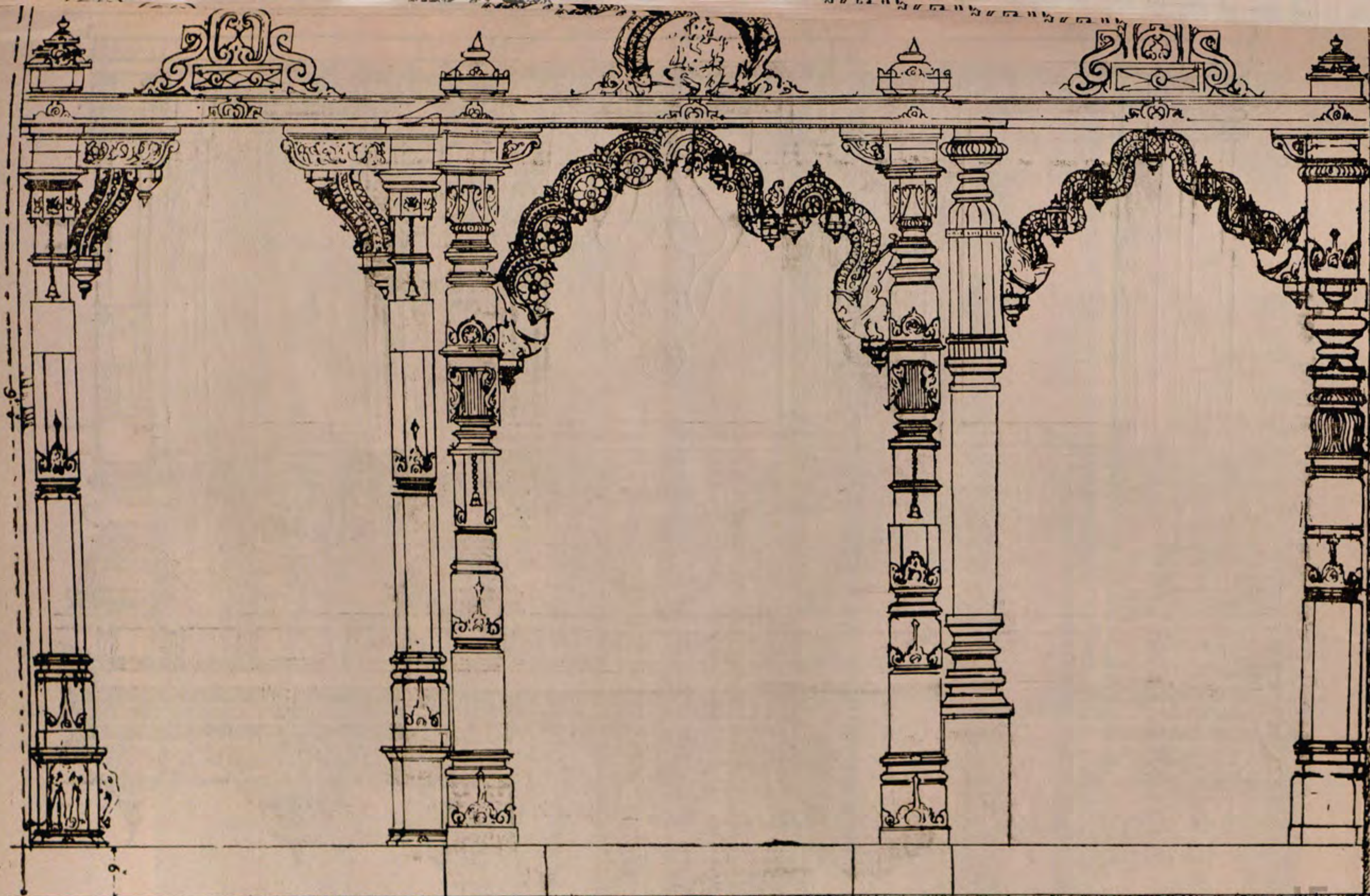
પૂજા છત્રી-શીખર યુક્ત

પૂજા ગવાક્ષ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગૃહમંદિરના પ્રાસાદના પૃથક પૃથક પ્રવેશદ્વારો

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

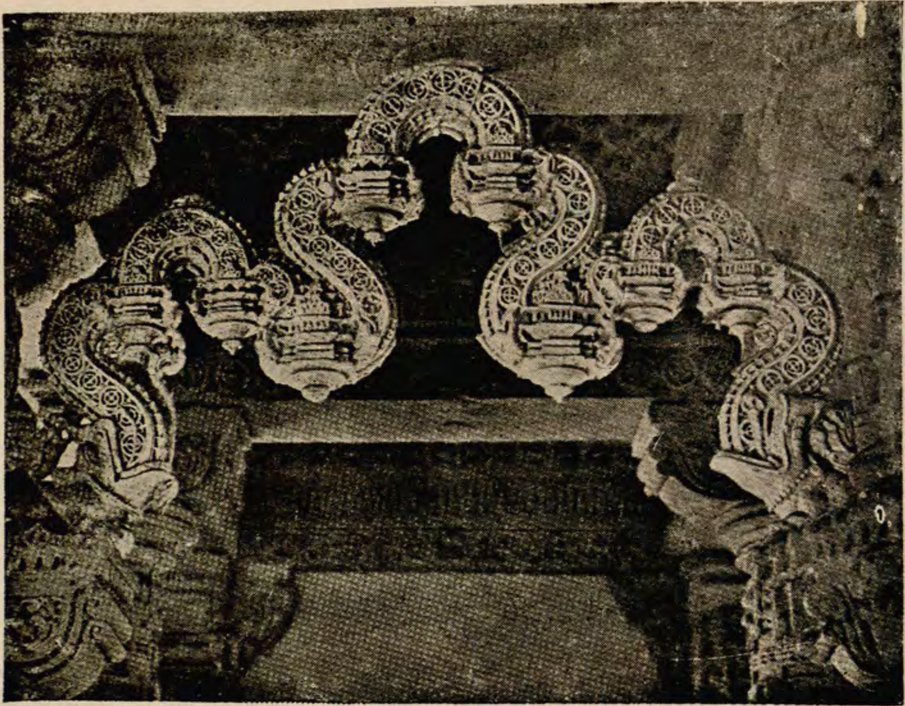
ગણેશપુરી (મુંબઈ થાણા જીલ્લા) મંદિરનું દર્શન

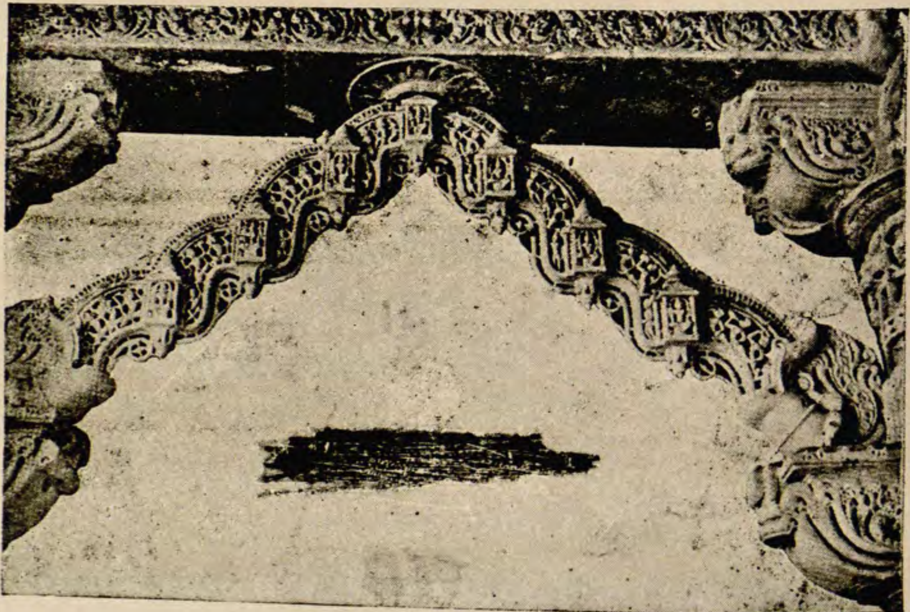
દુર્ગ—કીલ્લાના પ્રવેશ દ્વારનું પક્ષદર્શન (ડભોઇ)

(પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

હીંડોલક તોરણ

મદલ તોરણ

(પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां वास्तुशास्त्रे क्रमांक अ-९

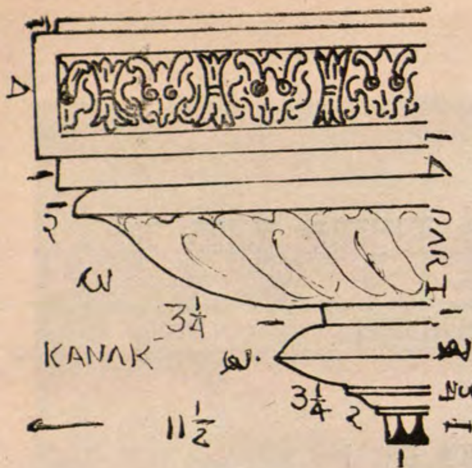
करोटक लक्षणाध्याय

अतोर्ध्वं मण्डपं वक्ष्ये अंतरः क्रियते यथा ।
मण्डपस्य प्रमाणं स्यात् ज्ञातव्यं सूत्र साधितम् ॥१॥
चतुरश्र कृते क्षेत्रे गर्भसूत्रं तु पातयेत् ।
व्यासार्धं तु ततो ग्राह्यं द्विषड्भागं तत्र भागयेत् ॥२॥
गर्भार्धपंचभागाय दशभागैक अस्य ।
अष्टास्त्रः सिध्यते ह्येवं नात्रकार्या विचारणा ।
पूर्वोक्त भागमानेन सार्धस्य पट्ट विस्तरम् ॥३॥
तन्त्रकेन समायुक्तं ज्ञातव्यं शिल्पिना त्वया ।
अतोर्ध्वं भ्रामयेद्वत्स ! सूत्रं तु भ्रमसाधितम् ॥४॥
पट्टयोरुभयोर्मध्ये विस्तारं च प्रलक्षयेत् ।
विस्तारार्धेन तत्रैव कर्तव्यं च ततोच्छ्रयम् ॥५॥
उच्छ्रयेण शतं कूर्यात् अष्टादश विनिश्चितम् ।

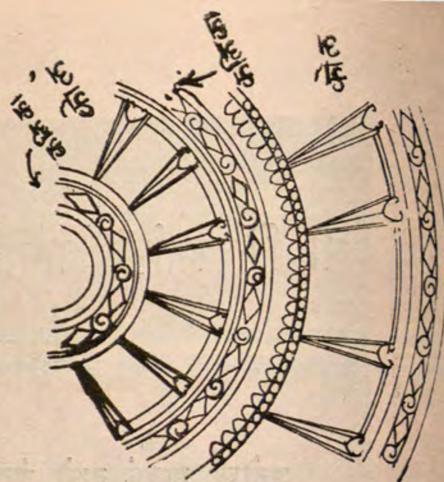
कर्णदर्दरिका

अतो दर्दरिकां वक्ष्ये भागाश्चैव चतुर्दश ॥६॥
कामरूपं च भागेन भागं पादोन चिप्पिका ।
कर्णकं तु द्विभिर्भागैः भागैकं पदिकान्तरम् ॥७॥
त्रिभि स्कन्धं च कर्तव्यं भागैकं पट्टिकाद्वयम् ।
चतुर्भागा स्ततश्चोर्ध्वे ग्रासपट्टीश्च शोभना ॥८॥
पादोनकर्णमुत्सेधं (अर्धं ?) चान्तरपत्रकम् ।
चतुर्दशैस्तु कर्तव्या भागै दर्दरिका शुभा ॥९॥
निर्गमं ततो वक्ष्ये दर्दरिका सुशोभनम् ।
भागैकं कामरूपं च चिप्पिका द्वय निर्गता ॥१०॥
सपादैस्तु त्रिभिर्भागै कर्णं तु तत्र कारयेत् ।

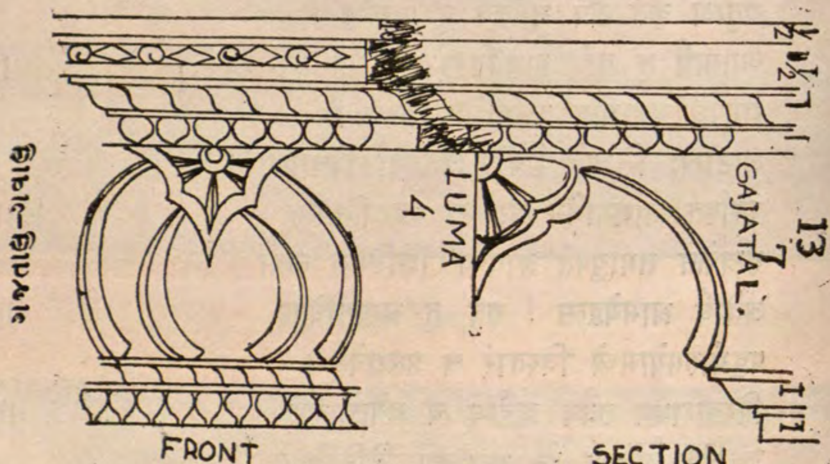

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

કણુદ્દ્રિકા

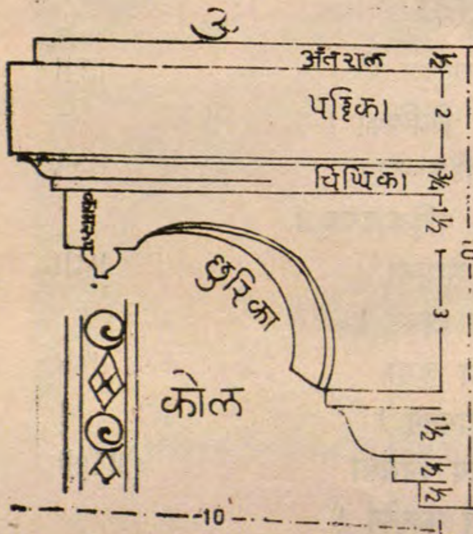

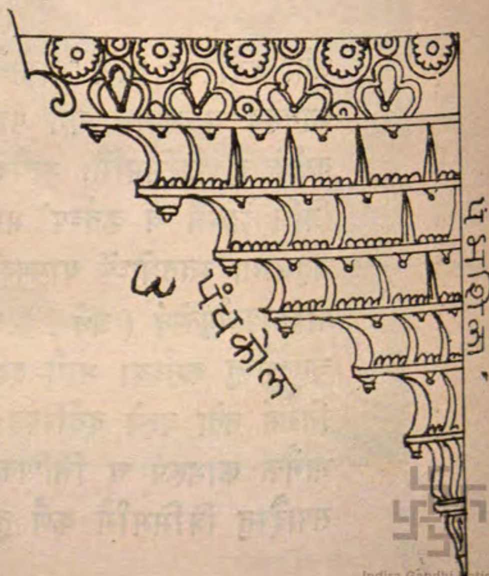
કોલ

કોલ

પદ્મશિલા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्कन्धश्चैव ततः कार्यः सपादत्रयनिर्गतः ॥११॥
द्वौ भागौ निर्गमेणैव कर्तव्यं पट्टिका द्वयम् ।
सार्धेकादशभागे [तु] निर्गमेणैव कारयेत् ॥१२॥
अेवं दर्दरिका कार्या उदये निर्गमेन च ।

रुपकंठ

रूपकण्ठं ततो वक्ष्ये भागं चैव तु द्वादशे ॥१३॥
कामरूपं च भागेन सार्धभागेन चिप्पिका ।
भागार्धं च ध्रुवं कार्यं पञ्चसार्धश्चरूपकम् ॥१४॥
[छुरकं] चार्ध भागेन पादोना चैव चिप्पिका ।
पादेन घसिका कार्या पादूने चोर्ध्वचिप्पिका ॥१५॥
कर्णं च भागपादोन अर्धेनान्तरपत्रकम् ।
तस्योर्ध्वे द्वादशोत्सेधं रूपकण्ठं सुशोभनम् ॥१६॥
निर्गमं चैव वक्ष्यामि त्रिभिर्भागैस्तु कारयेत् ।
विद्याधरान् ततो कूर्यात् षोडशैव तु सङ्ख्यकान् ॥१७॥
रूपकण्ठोच्छ्रिता कार्या निर्गमान् तत्प्रमाणतः ।
विस्तृता तत्प्रमाणेन मूले चैव तु कोर्तिताः ॥१८॥
विद्याधराणामूर्ध्वेन कामदेवं सुशोभनम् ।
प्रावृत्तं नायिकाभिश्च सुरुपैः सुमनोरमैः ॥१९॥
इशान्याभिमुखं कार्यं धनुर्हस्तं पुष्पबाणकम् ।
अेवं विधं प्रकर्तव्यं सर्वदोषापहारकम् ॥२०॥
षड्दर्शनेषु प्रासादेषु अग्रेश्चैव तु कारयेत् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु सगच्छेन्नरकं ध्रुवम् ॥२१॥
शिल्पिनो निष्कुलं यान्ति राष्ट्रभङ्गभयंभवेत् ।
म्रियते यजमानस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥२२॥

गजतालु

भागोस्त्रयेदशैश्चैव कुर्याश्च गजतालुका ।
उच्छ्रयेण ततः कुर्यात् यथा भवति शोभनम् ॥२३॥
भागैकं कामरुपं च भगं कुर्याच्च चिप्पिकाम् ।
लुमावै सप्तभिः कुर्यात् भागंकै कामरूपकम् ॥२४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भागैकं चिप्पिका कार्या कर्णसार्ध समुच्छ्रितम् ।
भागार्धं चान्तरपत्रं कर्तव्यं नात्रसंशयः ॥२५॥
अेवं त्रयोदशभागैः उच्छ्रयेण तु कारयेत् ।
निर्गमं चास्य वक्ष्यामि यथावदतु पूर्वतः ॥२६॥
भागार्धं कामरूपस्तु चिप्पिकाद्वयनिर्गता ।
त्रिभिश्च गजतालुका चतुर्भिस्तु लूमास्मृता ॥२७॥
चिप्पिका पृष्टिसूत्रेण खल्वणा तत्र कारयेत् ।
द्विभिर्माणिबन्धस्तु चिप्पिका द्वयनिर्गता ॥२८॥
अेवं त्रयोदशैः सार्धं निर्गमं गजतालुके ।

द्वितीय गजतालु

जगतालु द्वितीया च भागैश्चैव तु द्वादशैः ॥२९॥
उच्छ्रयेण ततः कुर्यात् निर्गमः सार्ध द्वादशः ।
भागैरेकादशैश्चैव उच्छ्रयेण गजतालुका ॥३०॥
सार्धं अेकादशाभागा निर्गमेण तु कारयेत् ।
तृतीयां कारयेत् प्राज्ञः सर्वकामफलप्रदाम् ॥३१॥

कोल

गजतालुकोर्ध्व कर्तव्यं कोलं चैव सुशोभनम् ।
पुष्पकण्ठं समायुक्तं छुरकैस्तु समावृत्तः ॥३२॥
भागादर्धं च ध्रुवं कुर्यात् द्वितीय ह्येवमेव च ।
पुष्पकण्ठं च सार्धन छुरिका भाग त्रयेण तु ॥३३॥
कामरूप सपादेन चिप्पिका भाग पादुन
पट्टिका द्वयभागेन अर्धयांन्तरपत्रिका ॥३४॥
कोलं च दशभिर्भागै उच्छये निर्गमे तथा
(चिप्पिका भागपादोन लुमापादाष्टका स्मृता ॥३५॥
पिंड कार्योतु भागेन एवं कोल समुच्छय)
सार्ध त्रिक एवं कार्य कोलकं तस्य मध्यतः ॥३६॥
ध्रुवकेण समायुक्ता चिप्पिकाभिर्वि निर्गता ।
सार्धद्वि निर्गतं कार्य टेकरं (कोल) तत्र शोभनम् ॥३७॥
सिद्धिस्तु पद्मपत्राणि शेषा लूमाः समालिखेत्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्विभार्गनिर्गमण च प्रथमा वलिका तत्र त्रिभिर्भागैस्तु निर्गता ॥३८॥
उच्छ्रिता च द्विभागेन पद्मकेसर संयुता ।
द्वितीया तत्समा कार्या (निर्गमोच्छ्रये यथा ?) ॥३९॥
त्रिभिश्चैव तृतीयं च निर्गमेणैव कारयेत् ।
उच्छ्रिताच द्विभागेन न न्यूना न चाधिका ॥४०॥
चतुर्थी च तथा कार्या सार्धद्विभाग निर्गता ।
प्रथमं षोडशैः कोलै द्वितीयं द्वादशैः स्थितम् ॥४१॥
अष्टकोलं तृतीयं च चतुः कोलं चतुर्थकम् ।
द्विकोलं पञ्चमं प्रोक्तं सर्वशोभासमन्वितम् ॥४२॥
उदयं निर्गमेणैव दशभागानि च कारयेत् ।
थरैः पञ्चभि च (कार्या) ख्याता भागानि उदयेन तु ॥४३॥
अष्टांविंशति शतार्धे भागानुत्र संख्यता ।
यथामेधागता श्चैव आषाढे य महिपति ॥४४॥
तथा मेधाश्च मंडपाप्रोक्त आकाशं दशते पुनः
निलवृक्षे समुत्पन्ना देवता मपिता दुर्लभ ॥४५॥

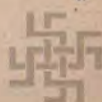
भाग ५० निर्गम भाग ५८ एकचकरिद्रई भाग ११८ निर्गम भाग ११० उच्छय
इति श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे करोटक लक्षण नाम क्रमांक अ ९

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

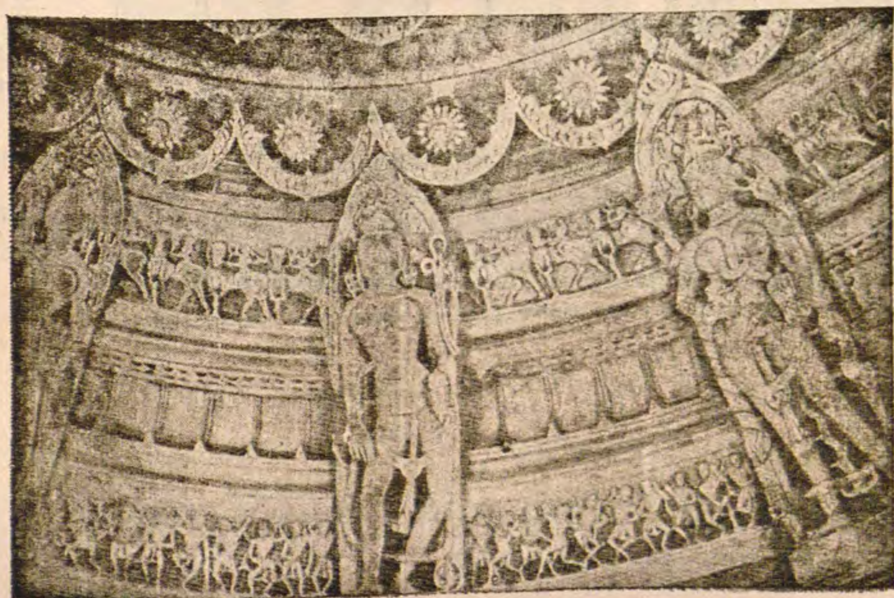
ગજતાલુ ઉપર કર્ણદર્દરિકા

ક્ષિપ્ત ઉક્ષિપ્ત સભા મંદારક વિતાન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સમ ઉક્ષિપ્ત મંદારક વિતાન

સભા પદ્મ મંદારક વિતાન

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સભા મંદારક કરોટક સેકશન

પદ્મશિલા

કોલ

ગવાલુ

કોલ

ગવાલુ

કોલ

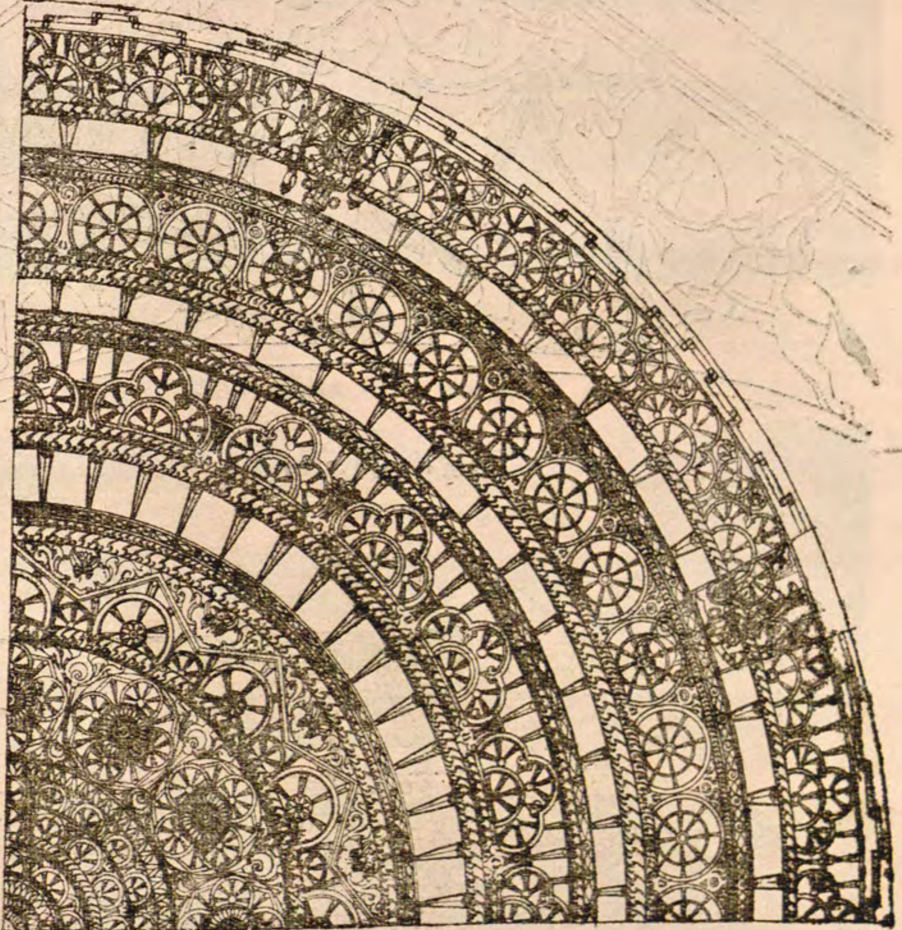
ગવાલુ

રૂપકંઠ

કર્ણ દર્દરિક

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National Centre for the Arts

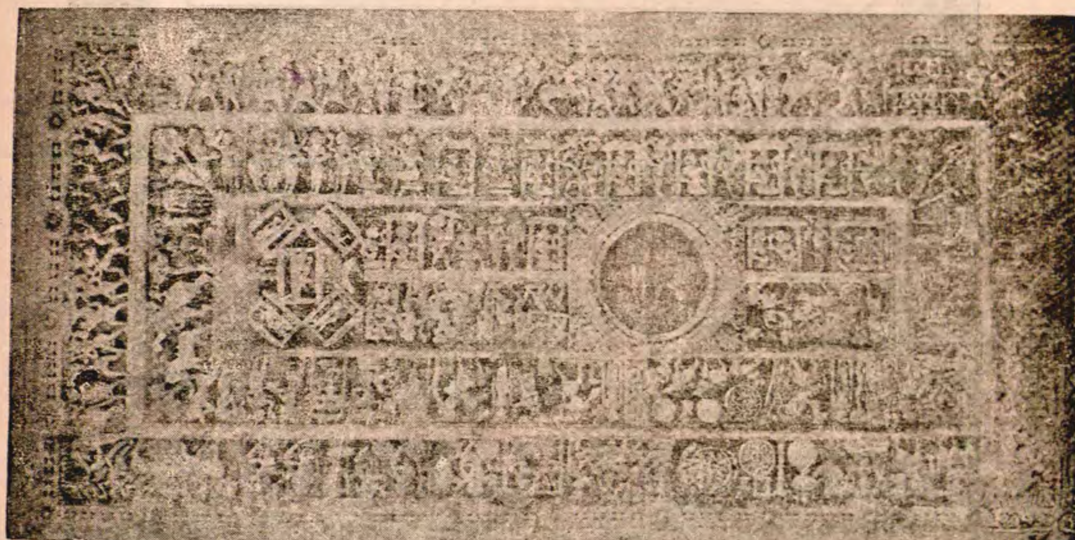
વિકર્ણની છત સમતલ

पद्मशिला
४॥ कोल
५ कोल
६ गजतालु
६॥ गजतालु
६ रूपकंठ
३३ भाग उदय
वितान विस्तार भाग ६६
प्रभाशंकर ओ. स्थपति

સભા નાભિ મંદારક કરોટક

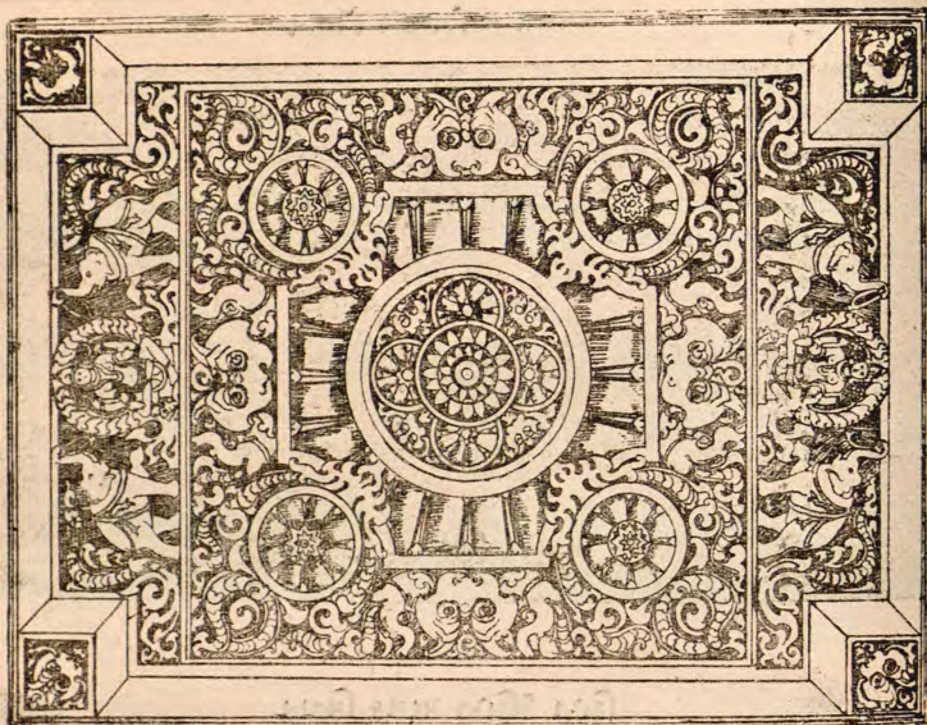
Indira Gandhi National Centre for the Arts

સમતલ નાભિચ્છંદ વિતાન

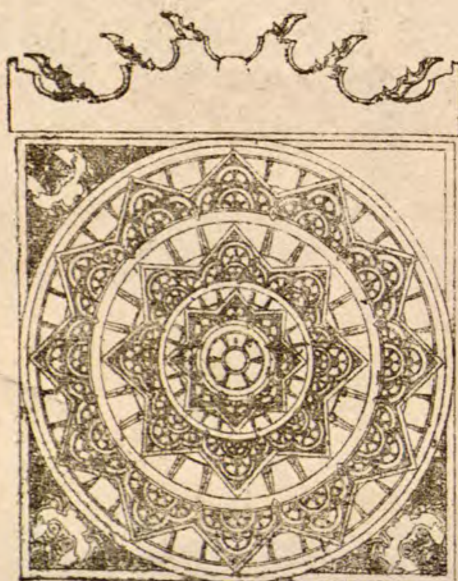

ક્ષિપ્ત ઉક્ષિપ્ત પદ્મક વિતાન

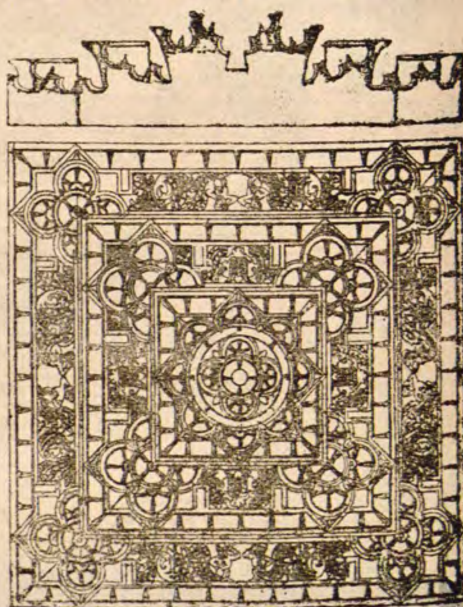
Indira Gandhi National Centre for the Arts

સમક્ષિપ્ત વિતાન

સભા મંદારક નાભિચ્છંદ

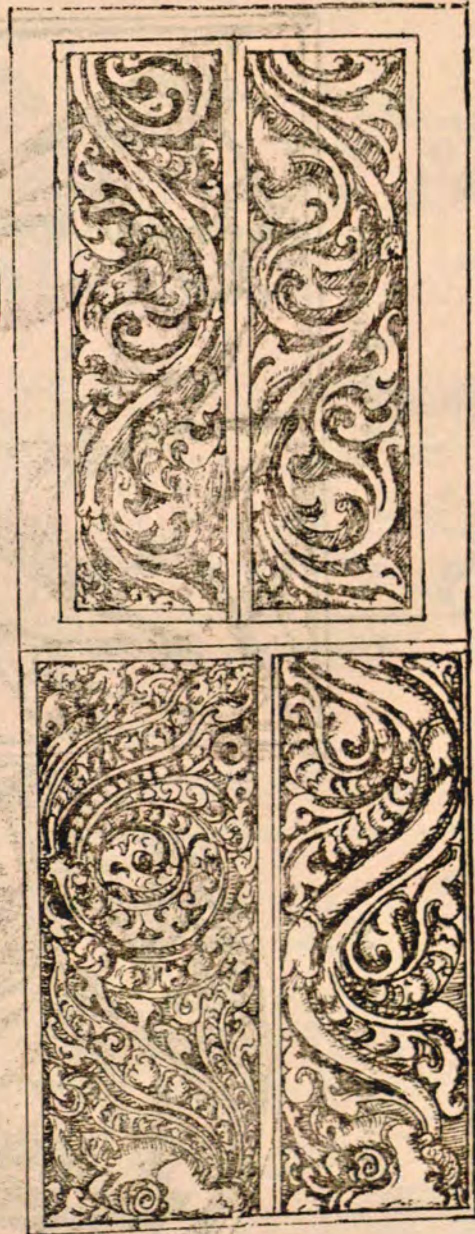

ક્ષિપ્ત ઉત્ક્ષિપ્ત મંદારક

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સમતલ વિતાન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

વિતાનના રૂપકંઠ ઉપર વિદ્યાધરોનારૂપો આગળની કળાના સ્વરૂપો

વિતાનના રૂપકંઠ ઉપર વિદ્યાધરોમાં આગળની કળાના સ્વરૂપો

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible] મંદારક

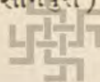
રૂપકંઠ પર વિદ્યાધરો

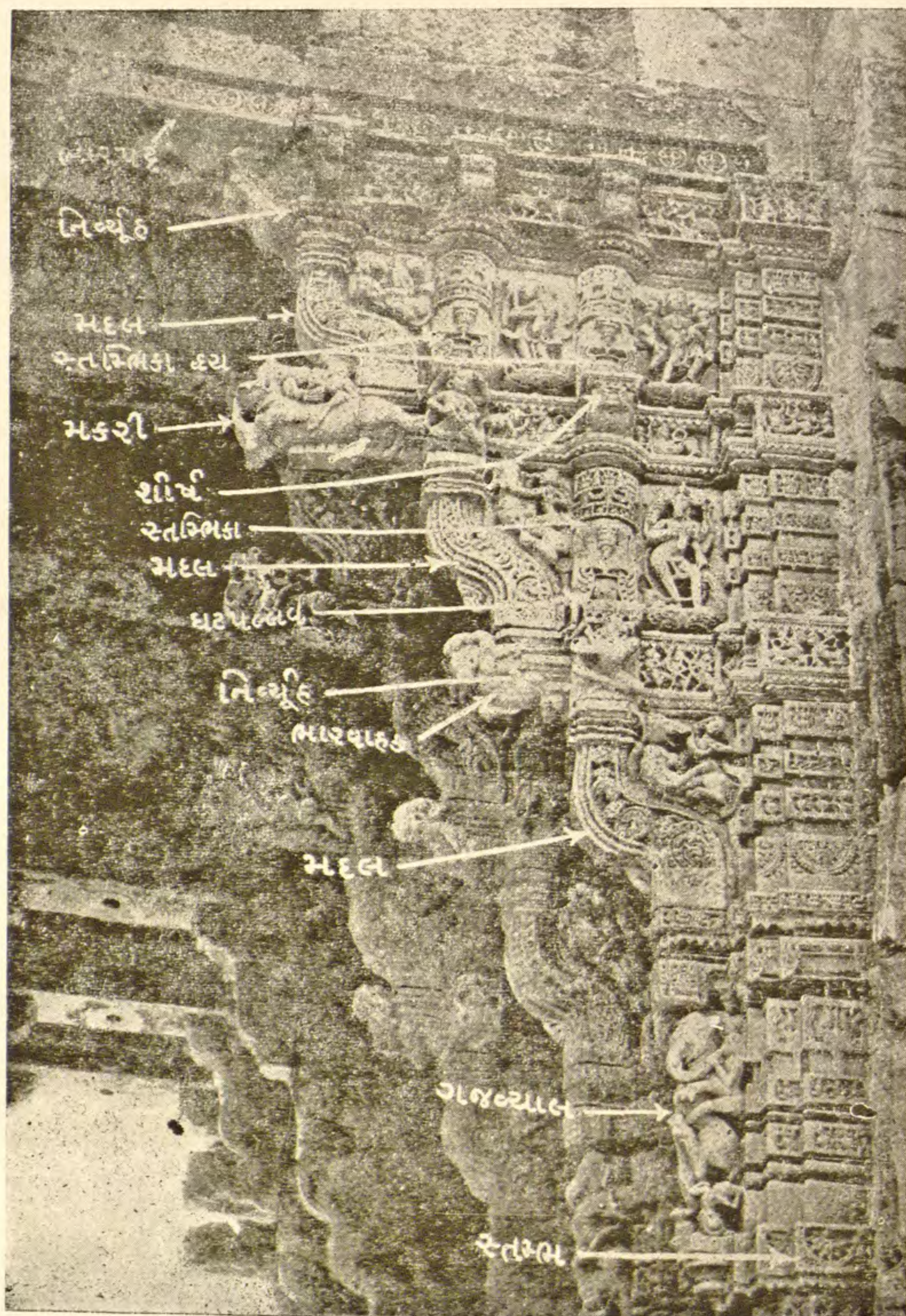

વિતાન-કરોટક-ઘુમટ આબુ માઉન્ટ

(પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

દુર્ગ–કીલ્લાના પ્રવેશ દ્વારનું પક્ષદર્શન (ડભોઇ)

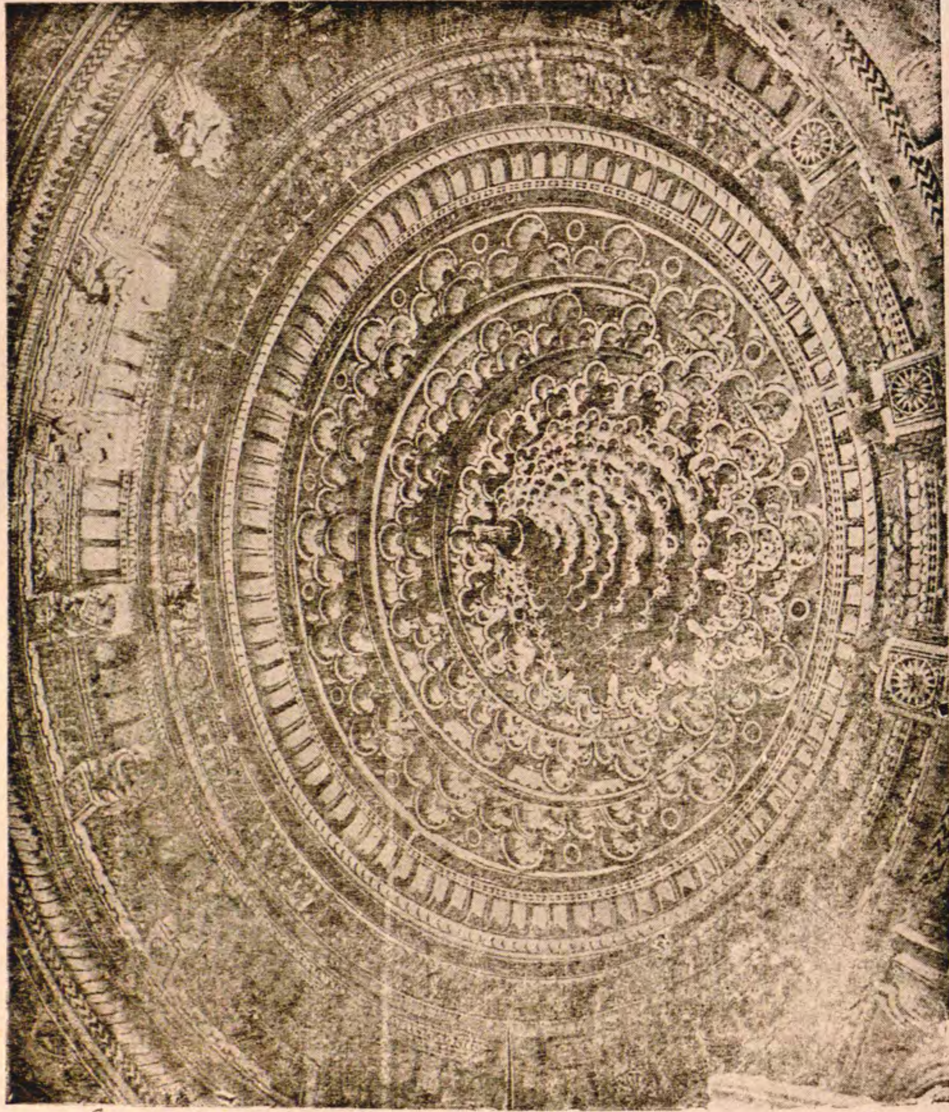
Indira Gandhi National Centre for the Arts

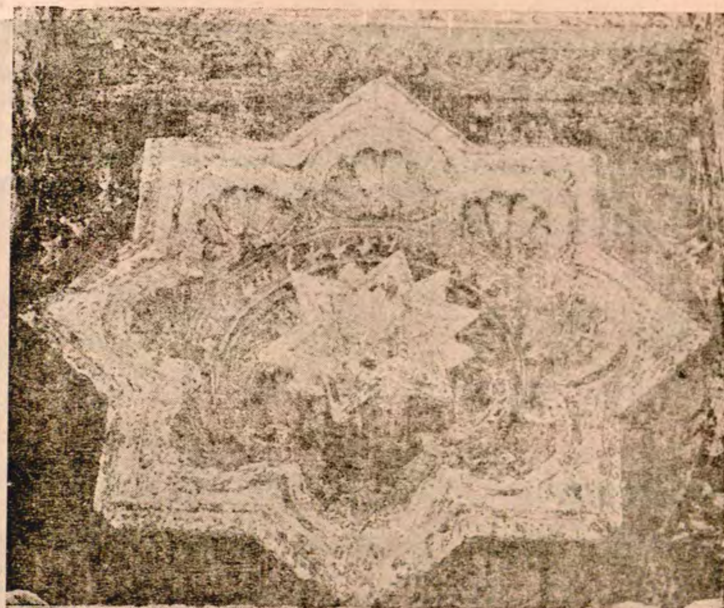
સમતલ વિતાન વેલો કુડચલવાળો

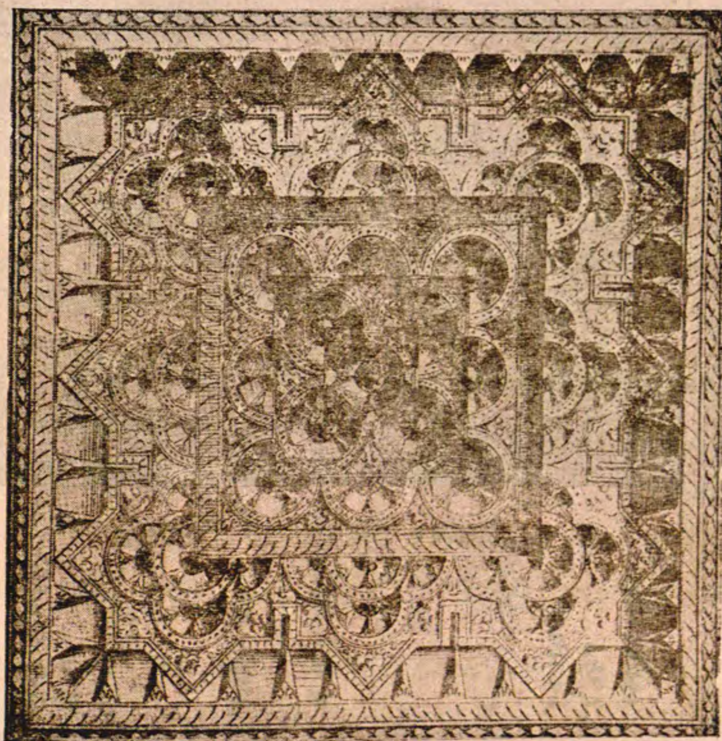
Indira Gandhi National Centre for the Arts

સભામંદારક કરોટક

પદ્મનાભ વિતાન

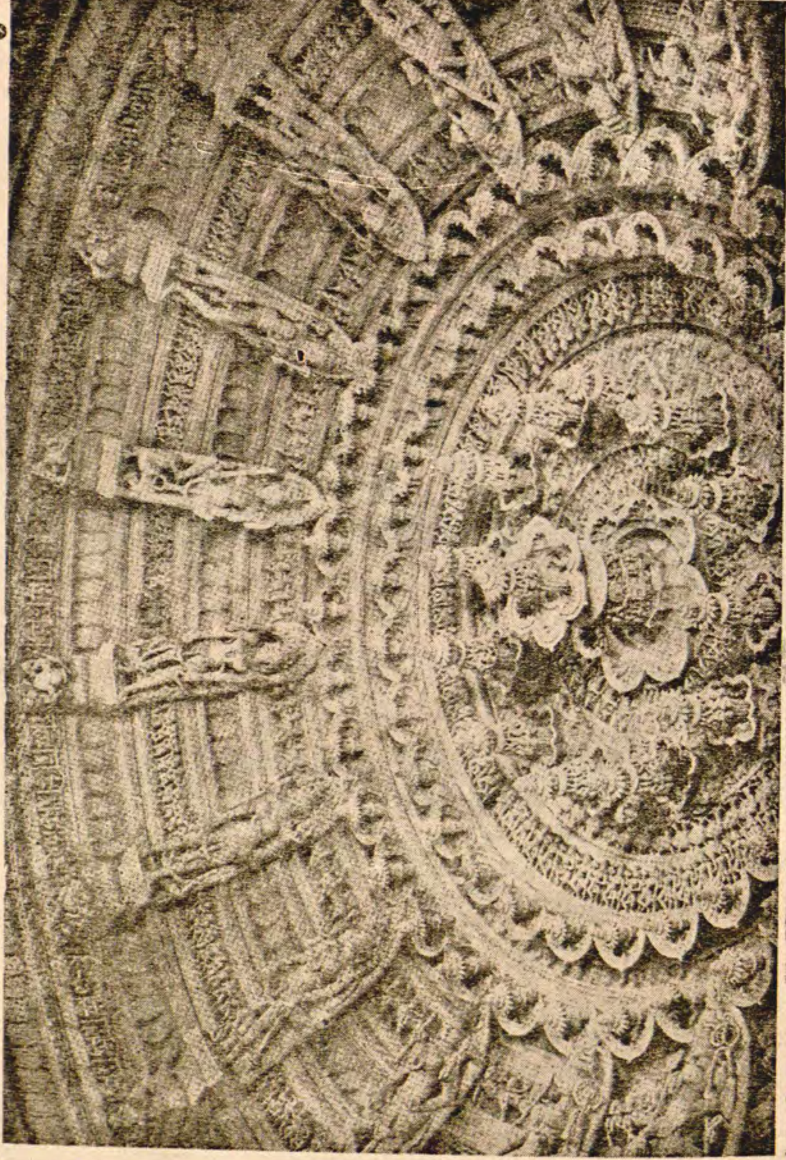

નાભિચ્છંદ ક્ષિપ્ત વિતાન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સભાપદ્મ મંદારક કરોટક

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

વીકર્ણની છત સમકક્ષ (મહાલક્ષ્મી)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

વીકર્ણની છત સમતલ

કમલોદ્‌ભવ (પદ્મ મંદારક) ક્ષિપ્ત ઉક્ષિપ્ત વિતાન

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुशास्त्रे वास्तु विद्यायाम् करोटक लक्षणाध्याय क्रमांक अ ९

હવે હું મંડપના અંદરના ભાગની ઢાંકણુ વિતાનની ક્રિયા વિશે કહું છું મંડપના પ્રમાણથી તેના સૂત્રની સાધના કરવી. અઠાંશ કરવાને ચોરસ ક્ષેત્રનું મધ્ય ગર્ભસૂત્ર છોડવું અને તેના વ્યાસનો અર્ધભાંગ લઈને બાર ભાગ કરવા. તેમાં ગર્ભથી પાંચ ભાગ એટલે કુલ દશ ભાગ અઠાંશની એક હાંશ થઈ એ રીતે ૨૪ ગજના વ્યાસને દશ હાથની અઠાંશ સિદ્ધ થાય. તેમાં બીજો વિચાર ન કરવો. આગળ કહેલા પાટના ભાગ માનથી પાટ દોઢો પહોળો કરવો. તેમાં તાંતરુ પાડવાનું શિલ્પીએ જાણવુ. ૩

હવે તે ઉપરથી હે વત્સ! ભ્રમ ગોળ સૂત્રની સાધના કરવી. બે પાટડાના મધ્યના વિસ્તારમાં વિસ્તારથી અર્ધ કરોટકની ઊંચાઈ કલ્પવી. ઊંચાઈના એક સો અઢાર ભાગ કરવા. હાંશો ઉપર કહેલો થર કર્ણદર્દરિકાનો ચૌદ ભાગ ઊચાઈ જાડાઈનો કરવો. તેના આંતર વિભાગ હવે સાંભળો. નીચે કામરૂપ એક ભાગ, પોણા ભાગની ચીપ્પિકા, કણી બે ભાગની એક ભાગ અંધારી. ત્રણ ભાગનો સ્કંધ (ગલતો) એકેક ભાગની બે પટ્ટીઓ (કંદ) ચાર ભાગની ઊંચાઈ ગ્રાસપટ્ટી. $\frac{1}{4}$ પા ભાગની ઉપર અંધારી કરવી. એ રીતે ચૌદ ભાગ ઊંચાઈનો કર્ણદર્દરિકાનો થર જાણવો. ૯ હવે તેના નીકાળા કહે છે. કણી સુશોભિત કરવી. ૧ ભાગ કામરૂપનો નીકાળો, ચીપ્પિકાનો બે ભાગ. કર્ણનો સવા ત્રણ ભાગનો અને સ્કંધ (ગલતા)નો નીકાળો પણ સવા ત્રણ ભાગનો જાણવો. તે પર એકેક ભાગ નીકળતી બે પટ્ટીઓ (કંદ) કરવા. એ રીતે કુલ સાડા અગિયારભાગનો કર્ણદર્દરિકાનો નીકાળો અને ઉદયમાન ૧૪ ભાગનુ જાણવું.

કર્ણદર્દરિકા ઉપર રૂપકંઠ બાર ભાગ ઉદયનો કરવો. નીચે કામરૂપ એક ભાગનો– ચીપ્પિકા દોઢ ભાગની અરધા ભાગનો ધ્રુ (રૂપ નીચે પાટલી) તે ઉપર સાડા પાંચ ભાગમાં રૂપો કરવા તે ઉપર બંધક (રૂપ ઉપસી પટ્ટી) અરધા ભાગની તે પર ચીપ્પિકા પોણા ભાગની, ઘશિકા પોણા ભાગની. તે પર ફરી પોણા ભાગની ચીપ્પિકા કરવી. તેના કંદની પટ્ટી $\frac{1}{4}$ પા ભાગની અને ઉપર અંતરાળ (ઘશી) અરધા ભાગની રાખવી એ રીતે કુલ બાર ભાગની ઊંચાઈનો રૂપકંઠ જાણવો. તેનો નીકાળો ત્રણ ભાગનો રાખવો.

આ રૂપકંઠના થરમાં ફરતા સોળ વિદ્યાધરોનાં સ્વરૂપો નીકળતા કરવા. તેની રૂપકંઠ જેટલી જાડાઈ અને તેનો નીકાળો તેના પ્રમાણથી રાખવો. પહોળાઈ પણ તેના પ્રમાણથી રાખવી. વિદ્યાધરોનાં નીકળતાં રૂપો પર કામદેવનાં સુશોભિત રૂપો કરવાં કે ફરતી સુંદર સુરૂપ મનોહર એવી નૃત્યનાયિકા=દેવાંગનાનાં રૂપો ઊભાં કરવા. ૧૯

ઈશાન સામે મુખવાળી ધનુષબાણ ધારણ કરતી (મેનકાનું) કરૂપ કરવું. એ રીતે વિધિથી કરવાથી સર્વ દોષનો પરિહાર થાય (૨૦) છ દર્શનના પ્રાસાદોમાં પણ તેમ કરવું. તેથી અન્ય બીજું કરવાથી યજમાનો હંમેશ માટે નર્કમાં જાય અને શિલ્પીના કુળનો

Indira Gandhi National Centre for the Arts

નાશ થાય. રાજ્ય ભંગ થાય કે રાજ્ય ભય ઊભો થાય. એ રીતે યજમાનનું શુભ ઇચ્છીને કાર્ય કરવું તેમાં અન્ય બીજો વિચાર ન કરવો. ૨૨

રૂપકંઠ ઉપર તેર ભાગ ઊંચાઈનો ગજતાલુ (કાચલા, ગવાક્ષ)નો થર કરવો. તેની ઊંચાઈનો ઘાટ યોગ્ય શોભામાન કરવો. તેમાં આંતર ભાગ કહું છું. એક ભાગ કામરૂપ, એક ભાગ ચિપ્પિકા. લુમ કાચલા સાત ભાગના એક ભાગ કામરૂપ–એક ભાગ ચીપ્પિકા. દોઢ ભાગ ઊંચી કર્ણ (પાટ્ટિકા) અને અરધા ભાગ આંતરપત્ર (પથી) જાણવી એ રીતે તેર ભાગ ગજતાલુની ઊંચાઈના જાણવા. તેમાં જરાય શંકા ન કરવી. ૨૫

હવે ગજતાલુના ઘાટના નીકાળા કહુ છું. કામરૂપ અરધોભાગ નીકળતો ચીપ્પિકા બે ભાગ, ત્રણ ભાગ ગજતાલુ નીકાળે અને ચાર ભાગ–બીજો લુમનો નીકાળો બે ભાગ મણિબંધ અને બે ભાગ ચીપ્પિકાના નીકાળો એ રીતે કુલ સાડા તેર ભાગ ગજતાલુનો નીકાળો જાણવો.

બીજા ગજતાલુનો થર બાર ભાગનો કરવો. તેનો નીકાળો સાડાબાર ભાગનો રાખવો. ત્રીજા ગજતાલુના થર અગિયાર ભાગમાં ઊંચાઈનો અને સાડા અગ્યાર ભાગનો નીકાળો ત્રીજા થરનો શિલ્પીએ રાખવો. તે સર્વ કામનાનુ ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૩૧

ગજતાલુના ત્રણ થર ઉપર સુશોભિત કોલ પુષ્પકંઠ અને છુરિકા સાથેનો કરવો. તેના આંતર ભાગ કહે છે.

નીચે કંદ (ક્ષૂ) અરધા ભાગનો. બીજો પણ અરધા ભાગનો. ચીપ્પિકા જેવો પુષ્પ-કંઠ–દોઢ ભાગની બે ભાગની, છુરિકા ત્રણ ભાગની, કામરૂપ સવા ભાગનો, ચીપ્પિકા પોણા બે ભાગની, પટ્ટિકા અરધા ભાગની ઉપર ઘશી રાખવી. એ રીતે દશ ભાગ કોલની જાડાઈના જાણવા. કોલ અંદર સાડાત્રણ ભાગનો ઘાટ ઊંડો કરવો. ૩૫

પદ્મશિલા અઢી અઢી ભાગના નીકળતા ટેકરા શોભાયમાન કરવા. ૩૬ તેમાં પદ્મ-પત્રોથી સિદ્ધ કરવી. બાકી લુમાઓ કરવી. પ્રથમ વલ્લિકા (ગોળવૃત્ત) ત્રણ ભાગ નીકળતી કરવી અને ઊંચાઈમાં બે ભાગ પદ્મ કેસર સાથે કરવું. બીજું પણ તેટલું જ કરવું ઊંચાઈ પ્રમાણે નીકાળો રાખવો. ત્રીજું ત્રણ ભાગ નીકળતું કરવું. ઊંચાઈ બે ભાગની કરવી. તેમાંથી ઓછું કે અધિક ન કરવું. ૩૯

ચોથું સાડાત્રણ ભાગ નીકળતું કરવું. પ્રથમ સોળ કોલ બીજો બાર કોલ. ત્રીજો આઠ કોલ. ચોથો ચાર કોલ. પાંચમો બે કોલ કહ્યા છે તે સર્વ સુશોભિતતા આપે છે થરની ઊંચાઈ અને નીકાળા દશ ભાગનો રાખવો. પાંચમો થર ઉદયના ભાગનો રાખવો. ૪૨

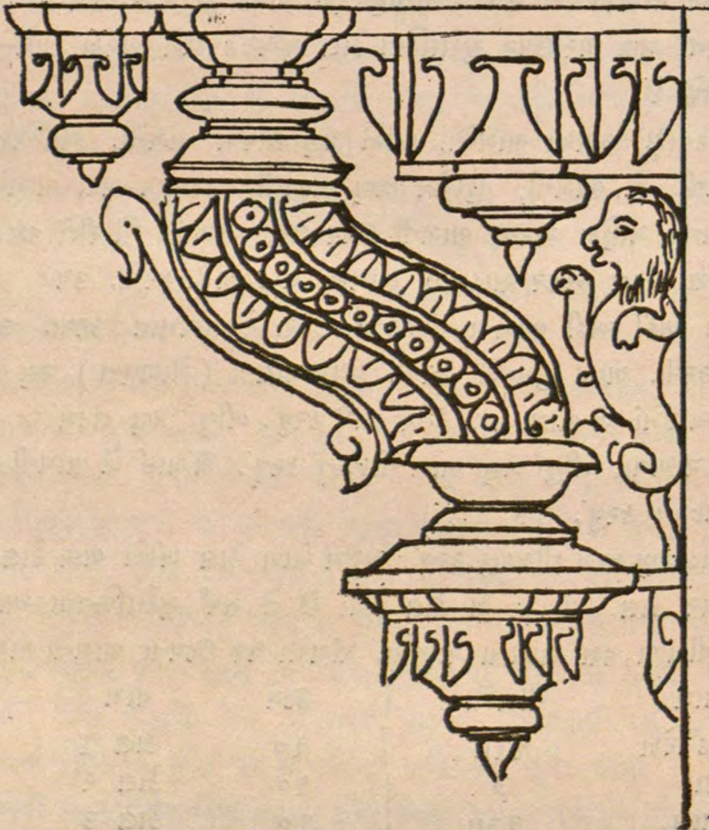
ઉદય	નામ	નીકાળો	ઉદય	નામ	નીકાળો
૧૪	કર્ણદર્દરિકા	૧૧ll	૧૦	કોલ ૧	૧૦
૧૨	રૂપકંઠા	૭	૧૦	કોલ ૨	૧૦
૧૩	ગજંતાલુ	૧૩ll	૧૦	કોલ ૩	૧૦
૧૨	ગજતાલુ	૧૨ll	૧૦	કોલ ૪	૧૦
૧૧	ગજતાલુ	૧૧ll	૧૦	કોલ ૫	૧૦

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ઉદય જેટલો નીકાળો દશ ભાગનો પાંચ થરની સંખ્યાનો ઉદય રાખવો. ૪૩ એક્સો અઠ્ઠાવીશ ભાગ સંખ્યા પૃથ્વી પર જેમ અષાઢનો મેઘ હોય તેવા મેઘના જેવો મેઘનાદ મંડપ, આકાશ, વિતાન કરવો. દેવોને પણ નીલવૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો વિતાન દુર્લભ છે. ૪૬

ભાગ ૫૦ નિર્ગમ ભાગ ૫૮ એક ચક્રરિદ્રઈ ભાગ ૧૧૮ નિર્ગમ ભાગ ૧૧૦ ઉચ્છ્ય.

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતે વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુ વિદ્યાયાં કરોટક લક્ષણાધ્યાય ક્રમાંક ૯ પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાનુવાદ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગ્રંથપૂર્તિ વિતાનના ભેદો

નીચે	ઉપર		ક્યા દેવોને વલ્લભ
પદ્મક–નાભિચ્છંદ		પદ્મનાભ	બ્રહ્મા વિષ્ણુ પાર્વતી
સભાચ્છંદ્ર–પદ્મક		સભાપદ્મ	ગણનાથ
સભામાર્ગ–મંદારક		સભામંદારક	સૂર્ય વિતરાગ
પદ્મક–મંદારક	પદ્માકૃતિ લલિત	કમલોદ્‌ભવ	સૂર્યદેવ

વાસ્તુશાસ્ત્રમાં વિતાનના ચાર પ્રભેદ કહ્યા છે. ૧ શુદ્ધ ૨ સંઘાટ ૩ ભિન્ન ૪ ઉદ્‌ભિન્ન
૧ શુદ્ધચ્છંદનો ૧ મિશ્રકે ૨ સાંધારના, ૨ ભિક્ષકના, ૩ મિશ્રક અને

ઉદ્‌ભિન્નના ચાર મિશ્રક

	પદ્મક	નાભિચ્છંદ	સભામાર્ગ	મંદારક
શુદ્ધ	૬૪	૨૪	૧૬	૧૦
સંઘાટ	૩૬	૪૦	૩૬	૧૫
ભિન્ન	૨૦૦	૧૦૦	૪૮	૪૦
ઉદ્‌ભિન્ન	૨૦૦	૧૩૬	૧૦૦	૪૮
	૫૦૦	૩૦૦	૨૦૦	૧૧૩

કુલ ૧૧૧૩ ભેદ

પદ્મ છંદોદ્‌ભવના આઠ પ્રકાર:

૧ પદ્મક ૨ નિકાય ૩ અષ્ટપત્ર ૪ સુકર્ણક ૫ છત્ર ૬ નાગવીથી ૭ પુષ્પક ૮ ભ્રમરાલી
એ પ્રથમ આદ્ય ઉત્પત્તિના સૂત્રપાતથી ચિત્રિત
એ આઠ વિતાન ત્રિપુરાંત્રક શિવને કરવા.

૧ પદ્મક–

૨ નિકાય–કુમાના આગળ પંક્તિબદ્ધ પરિઘ પદ્મપત્રિકા કરવી.

૩ અષ્ટપત્ર–ગજતાલુ સ્થાને અર્ધચંદ્ર–કમલાષ્ટક દિશાવિદિશામાં આઠ પત્ર કરવા.

૪ છત્ર–આઠ કોણના મધ્યે પદ્મનો ભાગ લંબાવવો રંભા પુષ્પોદ્‌ભવની આગળ ૮ શ્રૃંગ.

૫ સુકર્ણિક–વચ્ચે છત્ર આઠ લૂમ શ્રૃંગને અંતે આઠ કર્ણિકા

ગોકર્ણ–ગાયના કાન જેવી આકૃતિના ખૂણે અશ્વ મદલ આકૃતિ

૬ નાગવિથિ–આઠ ખૂણે બાહ્ય શ્રૃંગે કર્ણિકા શ્રૃંગોના ક્ષોભણે અનેક નાગબંધ કર્ણના સ્થળે નાગભીતિ કોલની બહાર.

૭ પુષ્પક–ચતુષ્કોણ આઠ કોલ ફૂલ–પુષ્પક

૮ ભ્રમરાવલી–આઠની બહાર સોળ પદ્માકૃતિ કરીને ભ્રમરાવલી.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(વિષ્ણુને) નાભિછંદોદ્ભવ વિતાન આઠ

૧ નાભ્ય ૨ નાભ્યોદ્રવ ૩ શ્રીવત્સ ૪ માલાધર

૫ નંદાક્ષ ૬ સૂર્યોદ્ભર્દ ૭ ગરુડ ૮ વૈષ્ણવ–વિષ્ણુને

૧ નાભ્ય–ચોરસ ક્ષેત્રના ખૂણાથી શોભતા ચાર ભાગ કરવા. સોળ ભાગ કરવા. ખૂણાની રેખાના ત્રણ વિકર્ણના ત્રણ–મધ્યનું ચાર પદનું છત્ર તે મૂળ નાભિ બબ્બે ભાગની અર્ધચંદ્રાકૃતિ ચારે દિશાએ કરવા. તે નાભ્ય નામ–વિષ્ણુ ભગવાનને કરવા.

૨ નાભ્નોદ્ભય–એક ભાગ પરિપના બબ્બે ભાગમાં દિક્ષુકોણ અને વિદિત્ર વચ્ચે તેનાથી અર્ધ.

૩ શ્રીવત્સ–ફરી ભાગ વધારવા. ચાર આઠ ભાગ વિકર્ણના સર્વસૂત્ર નાભ્યકર્ણને વ્યવસ્થિત.

૪ માલાધર–વિસ્તારમાં આઠ ભાગ અને લંબાઈમાં બાર ભાગ તેમાં વિતાન દિવ્ય ભૂષણ એમાં માલાધર.

સમતલમાં ખૂણાની બધી રેખા–પૂર્વાપર યુક્તિના યોગે વચ્ચે ચાર અંશ કરવા. નાભ્યેદ્ભવાકાર વચ્ચે એકેક પૂર્વાપરત તેવા રૂપ કૃત તથા ઉત્તર દક્ષિણ પડખાના અંગે બે–બે નાભ્ય ઉપર સમસ્ત બાહ્ય મુખના નાભ્યાદિ કરવા–ત્રણ પંક્તિમાં ઉર્ધાક્ષીપ્તાંગ સીતાંન્ત સુલંબિત.

૫ નંદાક્ષ–બારમા ભાગમાં ખૂણાના સૂત્ર વિકર્ણસૂત્રાનાભ્ય ચોથાના સોળમા ભાગે નાભ્યોદ્ભવાકાર વચ્ચે સમતલમાં કરવા. ચાર ખૂણે ચચ્ચાર ચોથાના અર્ધમાં ચારે દિશામાં એક ગર્ભ મધ્યે દિવ્ય ભૂષણ કરવા. નવ નાભ્યોદ્ભવના તુંબિકા નયલંબિતા.

૬ સૂર્યોદ્ભવા–પૂર્વભાગાદિ સંખ્યા પૂર્વ માનથી કલ્પી પંચસૂત્રના વિકર્ણમાં એકેક તથા પરસુખાન્ય આઠ ઉપર વધે નાભ્યાકૃતિ કર્ણના ચાર.

૭ ગરુડ–સોળ ભાગના ક્ષેત્રમાં કર્ણેનાભ્ય ચોથા ભાગે કરવું. બહાર મધ્યમાં શ્રીવત્સ બાર કહ્યા છે.

૮ વૈષ્ણવ–વીસ ભાગ કરી મધ્યના ચારમાં શ્રીવત્સ કરવું. બાકીના બહાર પરિધમાં સોળ નાભ્યા કરવી.

(બ્રહ્માને) કમલોદ્ભવ આઠ વિતાન

૧ કચલ (કમ્બલ) ૨ કમલોદ્ભવ ૩ શીખાવર્ત મેઘોદર
૫ મહાપદ્મ ૬ મહાકાન્ત ૭ હંસ ૮ હંસપક્ષ

૧ કંમ્બલ—ચાર ભાગ કરી અષ્ટશ્રૃંગ, ત્રિછત્રક તેમાં એકેક શ્રૃંગમાં જુદા જુદા ત્રણ કોલ કોતરવા–પાછલા ભાગમાં ગજતાલુ કરવા. બાજુમાં કર્ણાયુક્ત કમ્બલ કરવા તે કમ્બલ

૨ કમલોદ્ભવ–તેની બહાર ફરી અષ્ટશ્રૃંગા પંક્તિબદ્ધ કરવા તેમાં ત્રણ કોલ કોતરવા હરિતનાલ કર્ણિકા કરવી.

૩ શંખાવર્ત–ફરતા કોલ શંખ આવૃત સૂત્ર કરતા શંખાવર્તના ક્રમે શ્રૃંગ ઓછાવતા શંખાવર્ત ક્રમે શૃંગ કરવા.

૪ મેઘોદર–કમલોદ્ભવના બહાર બે મેઘમાલા તેમાં ગોળ ગજતાલુની આકૃતિના વલણમાં કુલમાં આઠ.

૫ મહાપદ્મ–મેઘોદરને તજીને આઠ શ્રૃંગ કુલમાં સોળ આદિ ત્રિકોણ કર્ણિકા છંદના અંતરે કરવી.

૬ મહાકાન્ત–સોળ ત્રિકોણાકાર પદ્માકાર કરવા. તેમાં તેના આગળ આઠ શ્રૃંગોની લલિત કળા

૭ હંસ–સોળ પદ્મ કોલમાં ચોવીસ.........કરવા તે હંસ નામે વિતાન જાણવા.

૮ હંસપક્ષ–કોણ લંબિતના વચ્ચે અષ્ટશ્રૃંગ કરવા તે હંસપક્ષ

(સૂર્યને) મંદારકોદ્ભવ આઠ વિતાન

૧ વ્યોમ ૨ વ્યોમાર્ક ૩ કિરણ વ્યોમાક્ષ ૫ સર્વસુંદર ૬ મેઘછંદ ૭ મહાબિમ્બ ૮ દીપ

૧ વ્યોમ અષ્ટકોલના છંદમાં વિચ્છત્ર કણીકા સાથે કરવી.

૨ વ્યોમાર્ક–પરિધિમાં બે ભાગ વધારીને ચાર ખૂણે વ્યોમાકૃતિ કરવી. ચારે એકેક લુમયની અગ્રે વ્યોમાદિ લંબિત.

૩ કિરણ–છ કોણના છંદ વિચ્છન્ન કણિકાયુક્ત કરવા. છ શ્રૃંગના રૂપે સપ્ત મંદારક.

૪ વ્યોમાક્ષ–આગળ કહેલ વ્યોમ વિતાનમાં બબ્બે ભાગ વધારવા. એમ વ્યોમના સોળ ભાગમાં એકેક અગ્રે........કરવા.

૫ સર્વસુંદર–વ્યોમાર્ક વિતાનની બહાર આઠ, મંદારક તેર છ સાત.

૬ મેઘછંદ–નવ મંદરકના બહાર આઠ મંદારક કરવા તે સતર મંદારકને પદ્મછત્ર જાણવા.

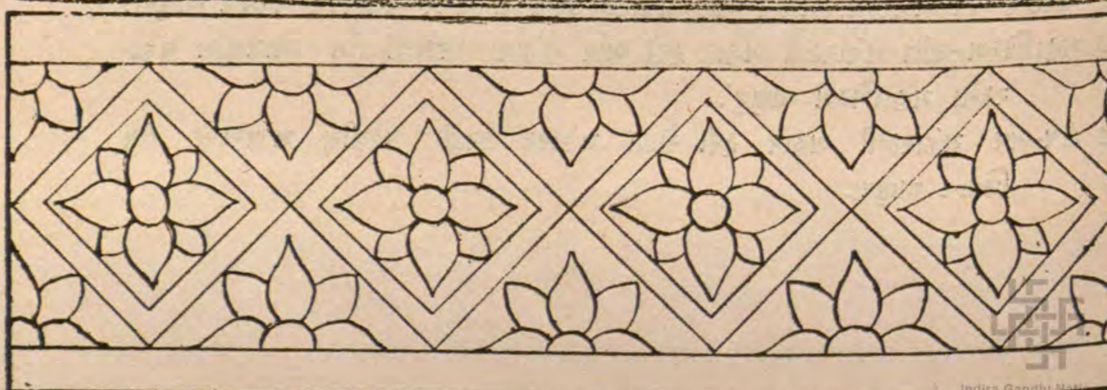
૭ મહાબિમ્બ–સાંત મંદારકની બહાર ફરી બાર મંદારક કરવાથી તેમ ઓગણીસ મંદારકનો મહાબિમ્બ જાણવું.

૮ દીપ–નવ મંદારકની બહાર ફરી સોળ મંદારક કરતાં પચ્ચીસ મંદારકને દીપ વિતાન જાણવા.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

આઠ આયના સ્વરૂપોના સમતલ છત

દેવી-પાર્વતી ચંડિકાને આઠ પદ્મનાભો નામના વિતાન

૧ પદ્મનાભ ૨ સુગંભીર ૩ સિંહકર્ણ ૪ પતાકિન
૫ ઘંટાનાદ ૬ મહાનાદ ૭ તિલક ૮ સર્વસુંદર

ગણુનાથને આઠ :
૧ સભાપદ્મ ૨ કુંજર ૩ મેઘરાજ્ય ૪ મેઘોદ્ભવ ૫ હર્ષ ૬ મેઘોદય (મોદક) ૭ શાન્ત ૮ વિજય

વિતરાગને–૧ સભામંદારક ૨ રમ્ય ૩ હર્ષ ૪ વસંતોદ્ભવ ૫ વસંતતિલક ૬ રૈન્ય ૭ વિચિત્ર ૮ ચુડામણિ

સર્વદેવને–૧ કમલોદ્ભવ ૨ રમ્ય ૩ વિચિત્ર ૪ ચિત્રકર્મક ૫ તારાગણ વૃદ્ધિરામ ૭ સુચ્છત્ર ૮ વિમાન

એ રીતે સર્વદેવોને એ પ્રકારના વિતાન કરવા.

નવલુમ્બા

લુમ્બી નામ	કૃતિ	
૧ તુંમ્બીની	ક્ષીપ્ત	પદ્મપત્રયુક્ત
૨ લંમ્બીની	ઉક્ષિપ્ત	એકકોલ
૩ હેલા	સમતલ	દ્વીકોલ
૪ શાન્તા	ગજતાલવૃત	ત્રિકોલ
૫ મનોહરા	ગજહોષ્ઠમાના	ચતુકોલ
૬ ગાંધારી	વિદ્યાધરયુક્ત	પંચકોલ
૭ હસ્તિજીવહા	લંબીની	એકતાલુકા
૮ નાગાંન્ગા	ક્ષિપ્તઉક્ષિપ્ત	દ્વિગજતાલુકા
૯ પુષ્પાવતી	મંદારક	ત્રિગજતાલુકા દંષ્ટ્રા અને વિદ્યાધર

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માએ કહેલ વાસ્તુવિદ્યાશાસ્ત્રે વિતાન કરોટક અધ્યાય ૯ પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ ભાષાન્તર ક્રમાંક અધ્યાય. ૯

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફુટનોટ :

વિતાન કરોટક

ગૂઢ, સ્રીક, નૃત્ય અને પ્રાગ્રીવાદિ સર્વ પ્રકારના મંડપોની અંદર ઉપર વિતાન (ઘુંમટ) કરવા સર્વ વિતાનનાં લક્ષણોની ઉત્પત્તિ–ઢાંકણુ–સમ–તલ છાંતીયા ઢાંકવાની પ્રથાથી શરૂ થાય છે. વિતાન–(ઘુંમટો) વિચિત્ર પ્રકારના અનેક છે. તેની આદ્ય ઉત્પત્તિ છાતિયાના ઢાંકણથી સર્વ વિતાનનાં લક્ષણો જાણવા વિતાન અનેક પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર થાય. તેમાં મુખ્ય ભેદો કહ્યા છે. ક્ષિપ્ત ન્યુક્ષિપ્ત (ચડતા અને ઊતરતા થરોવાળા) ૨ સમતલ (સિદ્ધા છાતિયાં સાદકિ નકસી રૂપવાળા) ૩ ઉદ્દિતાની–કોલ ગવાલુ ગજતાલુ એક પર બીજા ઊંચા પડતા થરોનો વિતાન ઘુંમટ એમ જુદા જુદા પ્રકારના છંદના અગિયારસોને તેરની સંખ્યાના વિવિધ વિતાનો અનેક પ્રકારની લૂમોવાળા કહ્યા છે. ૩

૧ શુદ્ધ સંઘાટ સમતલ છાતિયા ૨ મિશ્ર સંઘાટ ઊંચાનીયા થરવાળા ૩ ક્ષિપ્ત લટકતા થરોવાળા ૪ ઉત્ક્ષિપ્ત ઊંચા થરોવાળા એમ ચાર પ્રકારના વિતાનના ભેદ જાણવા.

૧ પદ્મક ૨ નાભિચ્છંદ સંગાટ–ભિન્ન અને ઉદ્ભિન્ન એમ ચાર ભેદો પ્રત્યેકના કહ્યા છે. એક જાતની આકૃતિવાળી શુદ્ધ બે જાતની આકૃતિવાળી મિશ્રક, ત્રણ જાતની આકૃતિવાળા ભિષક અને ચાર જાતની આકૃતિવાળા ઉદ્ભિન્ન નામના વિતાન જાણવા–પદ્મનાભ–સભાપદ્મ–સભામંદારક અને કમલોદ્ભવ એ ચાર ભિન્ન જાતિના જાણવા. ૩૫ ઇતિકરોટક–વિતાન.

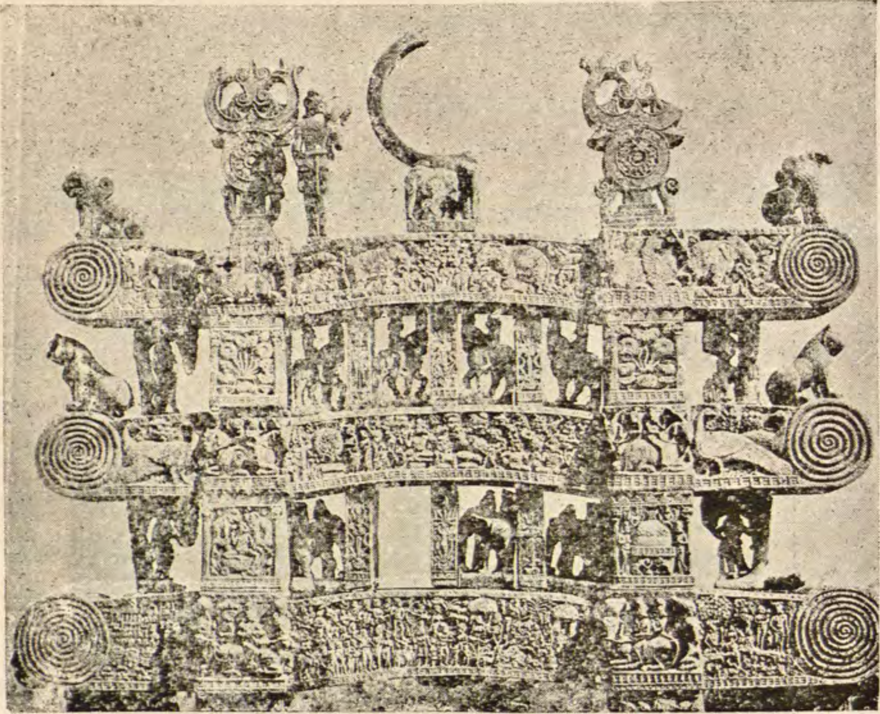

Indira Gandhi National Centre for the Arts

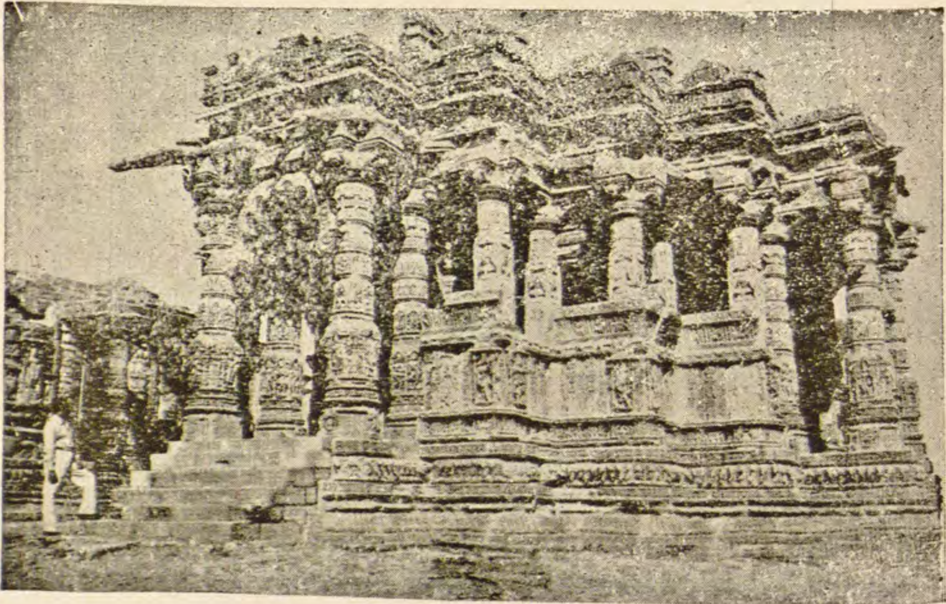
પાલીતાણા આગમ મંદિરનું પ્રવેશ દ્વાર

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા શિલ્પવિશારદ)

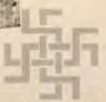

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

બીજી શતાબ્દીનું સાંચી સ્તૂપનું તોરણ

મોઢેરા સૂર્યમંદિરનો મંડપ દશમી સદી

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्या संवरणाधिकारे
क्रमांक अ–१०

अतउर्ध्वं प्रवक्ष्यामि संवर्णा च यथा भवेत् ।
उदयेन समायुक्ता भाग सङ्ख्या च संयुता ॥१॥
अर्धोदयं च यत्प्रोक्तं वामनं उदयं भवेत् ।
कृते चैव भवेच्छान्तिः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥२॥
अर्धोदयं च नवधाः द्वाभागौ परिवर्जयेत् ।
अनन्तं उदयं नामः सर्व लोके सुखावहम् ॥३॥
अधोदयं च नवधाः त्रिणी भागानिसंत्यजेत् ।
वाराहं उदयं नाम अनन्तं फल दायकम् ॥४॥
उदये च समाख्याता अनन्तं फलदायिका ।
तस्मिन् देशे भवेच्छान्ति क्षेमारोग्यं प्रजायते ॥५॥
उदयंहीना चये केचित् क्रियंते मण्डपाभुवि ।
तत्र मारीमहाव्याधि राष्टभङ्ग भयं भवेत् ॥६॥
दुर्भिक्षं चाति रौद्रं च राज्ञो च म्रियते तथा ।
(यजमानं निःष्कुलं यांति ?) शिल्पिनो म्रियते ध्रुवम् ॥७॥
अेक हस्तादितः कृत्वा यावतः सप्त षष्टि वत् ।
तावंतश्चतुरो वृद्धिः घण्टिका परिकीर्तिता ॥८॥
घण्टानां च विभागेन तलोदय समन्वितम् ।
विविधा मण्डपैश्चैव संवर्णा उर्ध्वं संयुता ॥९॥
अेक हस्ते द्वि हस्ते च प्रासादेमण्डपं शुभम् ।
पञ्च घण्टिका संयुक्तं मण्डपं सर्वकामदम् ॥१०॥
त्रि हस्तेन नव घण्टा च चतुर्हस्ते त्रयोदशः ।
दशसप्त घण्टिकैर्युक्तं पञ्च हस्ते प्रकीर्तितम् ॥११॥
अेकविंशत् समायुक्तं घण्टिका मण्डपंशुभम् ।
प्रासादे षट्हस्तेन सर्वशोभासमन्विते ॥१२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સંવરણા સન્મુખ દર્શન

સંવરણા પ્રાચીન શૈલી તળદર્શન

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सप्त हस्ते तु प्रासादे घण्टिका पञ्चविंशति ।
मण्डपं कार्येत् प्राज्ञः गजसिंहसमन्वितम् ॥१३॥
वसु हस्तेन कर्तव्या घण्टिका उन्त्रिशतिः ।
नव हस्ते तथा प्रोक्तं दश हस्ते तथैव च ॥१४॥
त्रयत्रिंशत्समायुक्तं सार्धं पाद समन्वितम् ।
कलश सिंहसमो पेता तथा गरुड समन्विता ॥१५॥
सप्तत्रिंशत्समायुक्तं घण्टिकायाः समन्वितम् ।
अेकादशा दितकृत्वा यावत् षोडशहस्तकम् ॥१६॥
हस्ते सप्तत्रिंशो मेते यावत् जिनहस्तकम् ।
घण्टिका च प्रकर्तव्या चत्वारिंशेक संयुता ॥१७॥
पंचविंशति संयुक्ता प्रासादे सर्व कामदे ।
तावश्चैव प्रकर्तव्यं ज्ञातव्यं त्रिंशहस्तकम् ॥१८॥

पंचचत्वारिंशेघंटा मंडपा सुशोभना

अेकत्रिंशति हस्ते तु यावत् षड्त्रिंशतिः ।
घण्टिकानां प्रकर्तव्या उनपचाश संयुता ॥१९॥
सप्तत्रिंशोदितः कृत्वा यावत् पञ्चाश हस्तकम् ।
घण्टिकानां प्रकर्तव्यं शतमेकोत्तरीयुतम् ॥२०॥
अेकपञ्चादितः कृत्वा ज्ञातव्यं सप्तषष्टीय ।
घण्टिकानां प्रकर्तव्यो शतमेकोनत्रिंशक ॥२१॥
अेवं संवरणा कार्या गजसिंहसमन्विता ।
रथिकातिलकयुताघण्टिकास्कन्धपट्टिका ॥२२॥
मूलकूटक संयुक्ता तवंङ्ग (छाद्य) संयुता ।
कूटकौ बहुसंपन्ना कार्या संवरणा शुभा ॥२३॥
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे अष्टभाग विभाजिते ।
भागौ द्वौ रथिका कार्या चतुर्दिक्षु व्यवस्थिता ॥२४॥
द्वौ भागौ (कर्णकंचैव ?) घण्टिका च द्विभागिका ।
कूटं भागोन कर्तव्यं चतुर्दिक्षु व्यवस्थितम् ॥२५॥
द्विभागा घण्टिका कार्या सर्वशोभासमन्विता ।
मूलघण्टा चतुर्भागा (द्वि ?) भागै कलशं भवेत ॥२६॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પ્રાચીન શૈલીની શામરણનું તળદર્શન અને સન્મુખદર્શન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

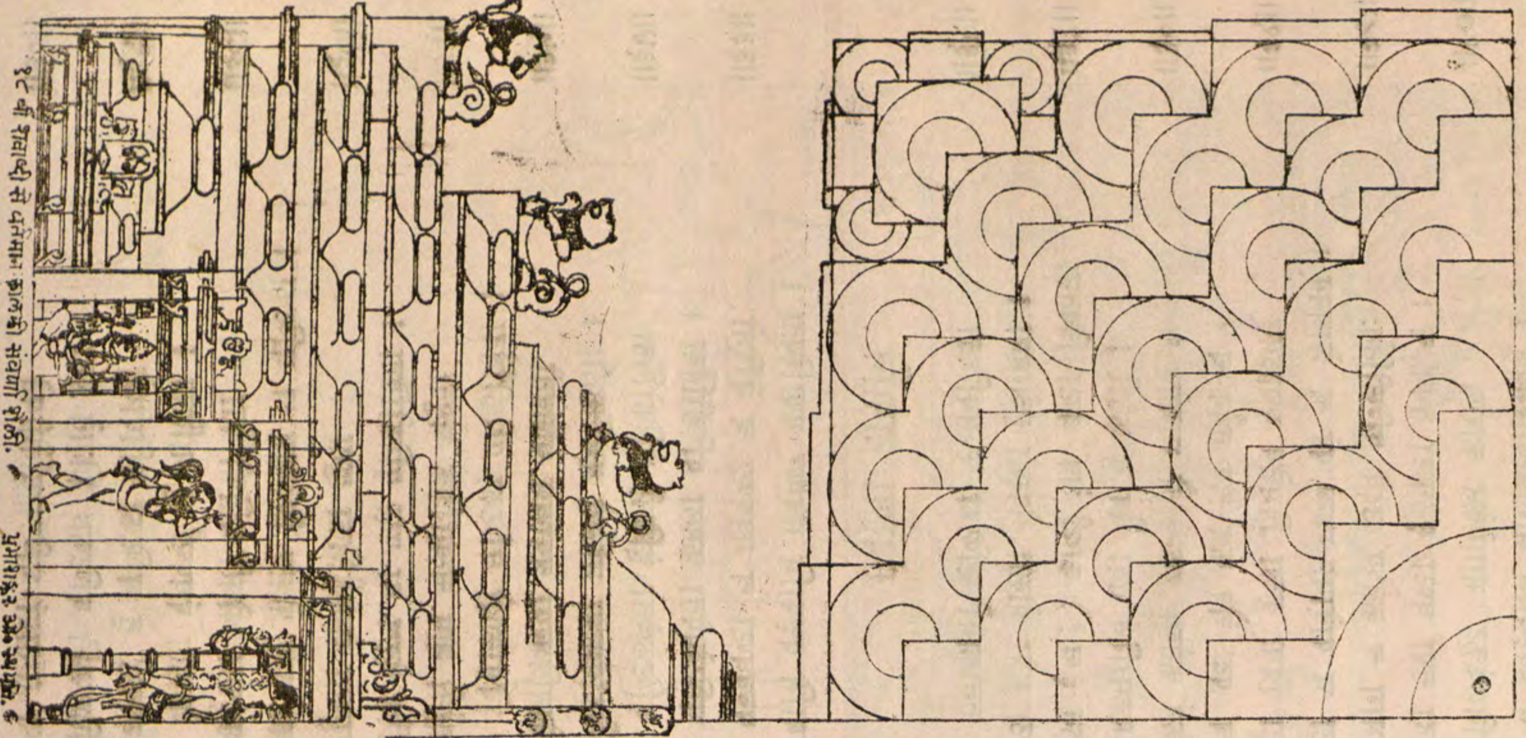
उदयं च प्रवक्ष्यामि भागाश्चत्वारिमेवच ।
रथिकातिलकंकूटं भागमेकेन कारयेत् ॥२७॥
सार्धपादा तथा घण्टा मूलघण्टा तथैव च ।
भाग भाग च कर्तव्यं उदये परिकीर्तितः ॥२८॥
मूलघण्टा च पादोना स्कन्धं पट्टं च शोभनम् ।
मूलघण्टा त्रिधा कृत्वा विभजेय यथाक्रमम् ॥२९॥
अन्तरपत्रं पदं चैव कर्ण चैव तथैव च ।
भागमेकेन कर्तव्यं स्कन्धं चै भागमेव च ॥३०॥
घसिकामलसारिच तथा चैव तु कर्तरि ।
भागमेकेन (च ?) कार्या अेवं घण्टा विवर्तना ॥३१॥
पञ्चघण्ठा मया प्रोक्ता संवरणा सुशोभना ।
द्वादशैव ततःकार्या घण्टिका च समन्विता ॥३२॥

संवरणा नामानि

अथ नामानि वक्ष्यामि संवरणा यथास्थिता ।
पद्मिनी पञ्चघण्टा च नवघण्टा च नंदिनी ॥३३॥
त्रयोदश घण्टिकोपेता कमला परिकीर्तिता ।
सप्तदश घण्टिकोपेता हंसिनी परिकीर्तिता ॥३४॥
सुनन्दा चैकविंशत्या नलिनी पञ्चविंशतीः ।
नन्दा चैकोनत्रिंशत्या त्रयस्त्रिंश यशोवती ॥३५॥
सप्तत्रिंश विशालाक्षी घण्टिका परिकीर्तिता ।
कीर्तिसंवर्द्धनी नाम चत्वारिंशेक संयुता ॥३६॥
पञ्चत्वारिंश देवश्च वा पदा परिकीर्तिता ।
उनपंचाशद्युक्ता गजवर्द्धनिका शुभा ॥३७॥
सिंहालिका तथा प्रोक्ता त्रिपंचाश च घण्टिका ।
सप्तपंचाशद्युक्ता श्रीधरी प्रविकीर्तिता ॥३८॥
अेकषष्टं गंधलता पंचषष्टं तु मालिका ।
विशाल नवषष्टं तु घण्टिका प्रविधीयते ॥३९॥
त्रिकूटा त्रिसप्तति घण्टिकाः क्रियते पुनः ।
दलदा सप्त सप्तायां घण्टिकासुविधीयते ॥४०॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અઢારમી શતાબ્દી પછીની સાદી શામરણ તળદર્શન

મંડપ અંદરથી કોલગવાલુકાથી શોભતો વિતાન કરેલ હોય છે તેની ઉપર શામરણના બદલે ચૂનાથી ગોળ ઘુંમટ જેવું અનીયસીન કરી ઉપર આમલસારો મૂકી શિખરના શુકનાશ મેળવે છે.

સંવરણાના પ્રત્યેક થર–છાદ્યકી–કૂટ મને ઘંટા ચડાવવા–મધ્ય ભદ્રની પંક્તિને ઉરુ ઘંટા કહે છે અને સર્વોપરીને મૂલ ઘંટા કહે છે તે પર કળશ સ્થાપન થાય.

अेकाशिती घण्टिकानां तु पुष्पशिखा प्रशस्यते ।
तारावली तु पंचाशी घण्टिका परिकीर्तिता ॥४१॥
नावांत्री घण्टिकायुक्ता पूर्णोदरी प्रशस्यते ।
त्रिनवत्यांश्चित्रकूटानां घण्टांकूटस्यपूजयेत् ॥४२॥
माहेन्द्री सप्तनवत्या च घण्टा गवाक्ष क्रियते ।
शतेनैकोत्तराणां तु गौरी घण्टा प्रकीर्तिता ॥४३॥
शतपंचोत्तरी घण्टा चन्द्रास्यानामनामतः ।
नवधिकं शतं कार्यं पंचमुखी प्रकीर्तिता ॥४४॥
कीर्तिसंजीवनी नाम घण्टा त्रयोदशं शतम् ।
मृणालसिंह सम्भूता शतं सप्तदशाधिकाम् ॥४५॥
गवाक्षं तत्र सम्भूतं कूटाकारं तु शोभनम् ।
शतमेकोनविंशत्या कर्तव्यं मृगसुन्दरम् ॥४६॥
शतं बिंशाधिका पंच वैज्यंती घण्टामेव च (भवेत्) ।
शतमेकोन त्रिंशत्या राजवर्द्धनिका शुभा ॥४७॥
यशः कीर्तिं बलं देयं राज्ञानां दर्द्धते मुदा ।

\+ + + + + + + ॥४८॥

इति विश्वकर्मा कृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे संवरणाधिकार अध्याय क्रमांक १०

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे संवरणाधिकार क्रमांक अ. १०

૧ હવે હું મંડપ પરની સંવરણા યથા વિધિ કહું છું. તેનો ઉદય અને ભાગ સંખ્યા સાથે કહું છું. પહોળાઈના માનથી અર્ધ ઊંચાઈ સંવરણાની કહી છે. તે સર્વ કામનાનું ફળ આપનાર "વાચન" નામે સંવરણા જાણવી.

૨ અર્ધ ઉદયના નવ ભાગ કરી બે ભાગ ઓછા કરવાથી સર્વ સુખને દેનારી એવી "અનંત" ઉદય નામની સંવરણા જાણવી.

૩ અર્ધ ઉદયના નવ ભાગ કરી ત્રણ ભાગ તજી દેવાથી "વરાહ" નામની અનંત ફળને દેનારી જાણવી.

કહેલા ઉદયહીન. જેટલું હીન કરવાથી દેશમાં શાંતિ ક્ષેમ અને આરોગ્ય પ્રજાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ઉદયહીન કરવાથી પ્રજામાં મહામારી ને મહાવ્યાધિ રોગ. રાષ્ટ્ર ભંગનો ભય. દુકાળ રૌદ્ર પડે. યજમાન નિષ્ફળ નીર્વંશ જાય. શિલ્પીનો પણ નાશ થાય. ૭

એક હાથથી સડસઠ ૬૭ હાથ સુધીને પ્રત્યેક હાથે ચરચાર ઘંટાની વૃદ્ધિ કરતા જવું, ઘંટાની સંખ્યાયે તળના ઉદયવિભાગ થાય તે પરથી જુદા જુદા મંડપો ઉપર સંવરણા થાય. એક અને બે હાથના પ્રાસાદના મંડપને સર્વ કામનાને દેનાર પાંચ ઘંટાની સંવરણા કરવી. ત્રણ હાથના પ્રાસાદને નવ ઘંટા કરવી. ચાર હાથના મંડપને તેર ઘંટીકા કરવી. પાંચ હાથના ને સત્તર ઘંટીકાની સંવરણા કરવી. છ હાથના મંડપને એકવીશ ઘંટાની. સાતહાથના મંડપને પચ્ચીશ ઘંટાની શાચરણ કરવી. ડાહ્યા શિલ્પીએ મંડપને ગજ અને સિંહોથી અલંકૃત કરવી. આઠ હાથના મંડપને ઓગણુંશ ઘંટાની સંવરણા કરવી. નવ અને દશ હાથના મંડપને તેત્રીશ ઘંટાની. (સંવરણા કર)વી કળશ, સિંહ. ગરુડ આદિ બેસારવા. અગિયારથી સોળ હાથના મંડપને સાડાત્રીસ ઘંટાની. સત્તરથી ચોવીશ હાથના પ્રસાદને એકતાલીશ ઘંટા. પચ્ચીસથી ત્રીસ હાથના પ્રાસાદને પીસ્તાલીશ ઘંટા. એકત્રીશથી છત્રીશ હાથના મંડપને ઓગણુપચાસ ઘંટાની સંવરણા કરવી. સાડમીથી પચાસ હાથના મંડપને એકસો એક હાથની સંવરણા કરવી. એકાવનથી સડસઠ ૬૭ સુધીના મંડપને એકસો એકત્રીશ ઘંટાની સંવરણા કરવી. (૨૧)

એવી સંવરણા સિંહ અને હાથીઓના રૂપથી અલંકૃત કરવી. રથિકા તિલક યુક્ત. ઘંટિકા સ્કંધ પટ્ટિકાવાળી કરવી. મૂળ કૂટ સાથે તવંગ છાજલી સાથે કરવી. પ્રત્યેક ઘંટાને ચાર ખૂણે ચાર કૂટ કરવા એવી શોભતી સંવરણા કરવી.

મંડપના ચોરસ ક્ષેત્રના આઠ ભાગ કરવા. મધ્યની રથિકા બે ભાગની કરવી (ચાર ભાગની કર્ણરેખા). એમ ચારે દિશાએ વ્યવસ્થા કરવી.

કોણ પર બે ભાગની ઘંટિકા કરી. તેના ખૂણા નીચે એકેક ભાગનો કૂટ કરવો

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(કૂટની નીચે છાજલીને કૂટના થરે ઉદ્દગમ કરવો). ચાર ખૂણા પર કૂટયુક્ત ઘંટિકા શોભા યુક્ત કરવી. મધ્યમાં મૂળ ઘંટા (ચાર ખૂણે કૂટ સાથે) ચાર ભાગની કરવી અને એક ભાગનો કળશ કરવો.

હવે પંચ ઘંટાની સંવરણાના ઉદય વિભાગ કહું છું. ચાર ભાગ ઊંચી સંવરણામાં રથિકાતિલકને કૂટ એક ભાગનો, દોઢ ભાગની ઘંટા અને દોઢ ભાગની ઊંચી મૂળ ઘંટા કરવી. એક ભાગનો ઉદય (ઊંચાઈ) રાખવો. મૂળ ઘંટાના પોણા ભાગે સ્કંધ પટ્ટીશ શોભતો કરવો. મૂળ ઘંટા ત્રણ ભાગ (ઘંટિકા સાથે) કરવી. એ રીતે યથા કચે વિભાગ જાણવા. ઘંટિકા બે ભાગ પહોળી અને એક ભાગ ઊંચી કરવી. તેના પેટા વિભાગ કહે છે. અંતરપત્ર અને કર્ણ. એક ભાગ સ્કંધ (ગલતો ઘશી ગોળો મામલ સારી) ચાંચ. કર્તરી એવા ઘંટાના વિભાગ જાણવા

પાંચ ઘંટાની સુશોભિત સંવરણા. (વીશ કૂટ યુક્ત)ની છંટા કરવી.

હવે સંવરણાનાં નામો કહું છું પાંચ ઘંટાની સંવરણા પદ્મિની નામ. નવ ઘંટાનું નંદિની. તેર ઘંટા કમલા, સત્તર ઘંટાને હંસિની, એકવીશ ઘંટાને સુનંદા, પચ્ચીશ ઘંટાને નલિની, ઓગણીશ ઘંટાને નંદા, તેત્રીશ ઘંટાને યશોવતી એવી વિધિ પ્રમાણે સંવરણા. યશ, કીર્તિ, બળને આપે છે અને રાજ્યની હંમેશ વૃદ્ધિ થાય છે ૪૭

સાડાત્રીશ ઘંટા વિશાલાય	એકતાલીશ ઘંટા કીર્તિસંવધી	પીસ્તાલીશ ઘંટાનો દેવ શ્રયા	ઓગણપચાશઘંટાનો ગજવર્ધતીકા
૫૩ ઘંટા સિંહાલિકા	૫૭ ઘંટા શ્રીધરી	૬૧ ઘંટા ગંધકલા	૬૫ ઘંટા માલિકા
૬૯ ઘંટા વૈશાલી	૭૩ ઘંટા ત્રિકૂટા	૭૭ ઘંટા દલદા	૮૧ ઘંટિકા પુષ્પશીખા
૮૫ ઘંટા તારાવલી	૮૯ ઘંટા પૂર્ણોદરી	૯૩ ઘંટા ચિત્રકૂટ	૯૭ ઘંટા માહેંદ્રી
૧૦૧ ઘંટા ગૌરી	૧૦૫ ઘંટા ચંદ્રસ્તદા	૧૦૯ ઘંટા પંચમુખી	૧૧૩ ઘંટા કીર્તિમુખી
૧૧૭ઘંટા મૃણાલસિંહ	૧૨૧ ઘંટા મૃગસુંદરી	૧૨૫ ઘંટા ગૈજ્યંતી	૧૨૯ ઘંટારાજવર્ધિની

અહીં આપેલાં નામો અપરાજીત પૃચ્છા અને દીપાર્ણવ ગ્રંથમાં ભિન્ન છે પચ્ચીશ છે જ્ઞાતરત્ન કોશમાં બત્રીશ સંવરણા કહી છે.

ईतिश्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुविद्याया संवरणाधिकार क्रमांक अ. १०

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાટીકાનો ક્રમાક અ ૧૦

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સંવરણા (જ્ઞાનરત્નકોશ)

૧ વામન–સંવરણાની પહોળાઇથી અર્ધ ઉદય હોય તે વામન નામ

૨ અનંત–સંવરણાની પહોળાઇના અર્ધના નવ ભાગ કરી તેમાં બે ભાગ અધિક કરી ઉદય કરવો તે અનંત

૩ વારાહી–સંવરણાની પહોળાઇના અર્ધ ભાગ નીચે ઊંચાઈ કરી તેનો ત્રીજો ભાગ અધિક કરવાથી જે ઉદયમાન તે વારાહી.

ઇતિ ત્રિવિધોદય સંવરર્ણામાન

બત્રીસ સંવરણા નામ અને ઘંટા સંખ્યા

ક્રમ	નામ	ઘંટા	ક્રમ	નામ	ઘંટા	ક્રમ	નામ	ઘંટા
૧	પદ્મિની	૫	૧૨	ગજવર્દ્ધની	૪૯	૨૩	ચિત્રકૂટા	૯૩
૨	મંદિની	૯	૧૩	સંચલિકા	૫૩	૨૪	માહેંદ્રી	૯૭
૩	કમલા	૧૩	૧૪	શ્રીધરી	૫૭	૨૫	ગૌરી	૧૦૧
૪	હંસિની	૧૭	૧૫	ગંધમાલા	૬૧	૨૬	ચંદ્રાસારા	૧૦૫
૫	સુનંદા	૨૧	૧૬	માલિકા	૬૫	૨૭	પંચમુખી	૧૦૯
૬	નલિની	૨૫	૧૭	વંગારી	૬૯	૨૮	કીતિસંજીવી	૧૧૩
૭	નંદા	૨૯	૧૮	ત્રિકૂટ	૭૩	૨૯	મૃણાલી	૧૧૭
૮	યશોવની	૩૩	૧૯	દલદા	૭૭	૩૦	મૃગસુંદરી	૧૨૧
૯	વિશાલાક્ષી	૩૭	૨૦	પુષ્પશિખા	૮૧	૩૧	વૈજયંતી	૧૨૫
૧૦	કીર્તિસંવરણા	૪૧	૨૧	તારાવતી	૮૫	૩૨	રાજવર્દ્ધની	૧૩૧
૧૧	દેવશ્રયા	૪૫	૨૨	પૂર્ણોદ્ધર	૮૯			

ઇતિ જ્ઞાનરત્નકોશે દ્વાંત્રિંશ સંવરણા નામ ઘંટા સંખ્યા આપી છે. અપરાજિત દીપાર્ણવ શિલ્પ ગ્રંથોનાં અહીં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પચ્ચીસ શામરણનાં ૨૫ નામો જુદાં કહ્યાં છે.

ગજ અને મંડપ ઘંટા પ્રમાણ

૧ ગજ ને ૨ ના મંડપને–પાંચ ઘટાની સંવરણા કરવી.

૩ ગજ મંડપને–નવ ઘંટાની

૪ ગજના મંડપને–તેર ઘંટાની

૫ ગજના મંડપને–સત્તર ઘંટાની

૬ ગજના મંડપને–એકવીસ ઘંટાની

૭ ગજના મંડપને–પચ્ચીસ ઘંટાની

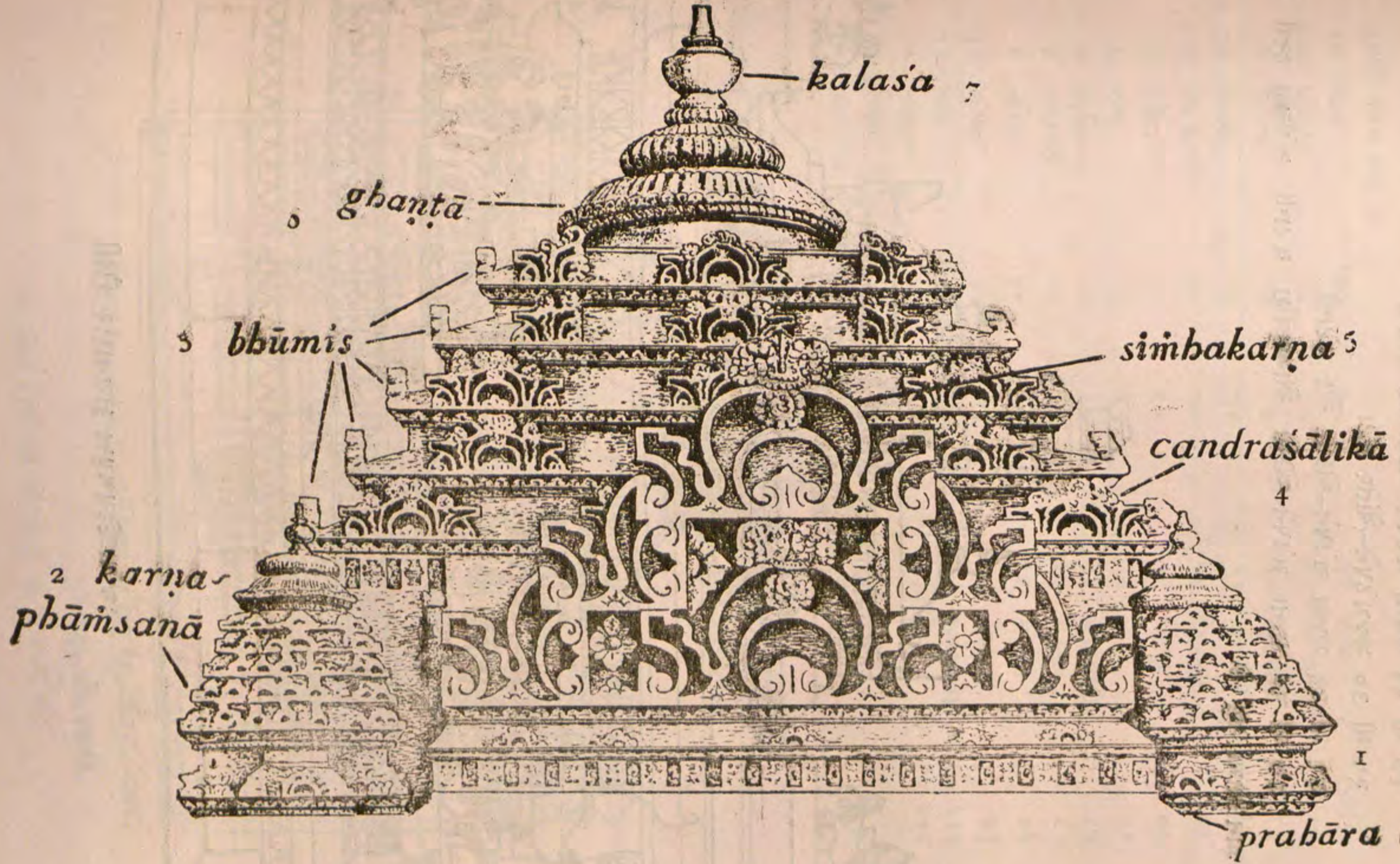
૮ ગજના મંડપને ઓગણત્રીસ ઘંટાની

૯ થી ૧૦ ગજના મંડપને–તેત્રીસ ઘંટાની

૧૧ થી ૧૬ ગજના મંડપને સાડત્રીસ ઘંટાની

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફાંસનાકાર શૈલી

૧ છજા પરનો પહાર ૨ ખૂણા પરની શિખરી જેવી કર્ણ ફાસના, ૩ છાજલીઓના થરોને ભૂમિજ, છાજલીના થરોને ઓરિસ્સામાં (પીડા) શિલ્પીઓ કહે છે. ૪ મધ્યમાં ઉદ્‌ગમ (દોઢીયો)ને ચંદ્રશાલિકા, ૫ ઉદ્‌ગમ દોઢીયાના ઉપર સિંહ બેસાડવાના સ્થાનને સિંહ કર્ણ કહે છે ૬ ઉપર ઘંટા સર્વોપરી ૭ કળશ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૧૭ થી ૨૪ ગજના મંડપને–એકતાલીશ ઘંટાની

૨૫ થી ૩૦ ગજમંડપને–ત્યોંતેર ઘંટા

૩૧ થી ૩૬ ગજના મંડપને–એકસો એક ઘંટાની

૩૭ થી ૫૦ ગજના મંડપને–એકસો ઓગણત્રીશ ઘંટાની સંવરણા કરવી તેમ જ્ઞાનકોશમાં કહ્યું છે.

જંઘા ઉદ્દગમયુક્ત ફાસનાકાર શૈલી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અપરાજિત સૂત્ર અને દીપાર્ણવ શિલ્પગ્રંથોમાં પચ્ચીશ સંવરણાના નામ વિભક્તિ ઘંટાદિ ક્રમેથી નીમ્ન કહ્યા છે.

ક્રમ	નામ	વિભક્તિ	ઘંટા	ક્રમ	નામ	વિભક્તિ	ઘંટા
૧	પુષ્પિકા	૮	૫	૧૪	દેવ ગાંધારી	૬૦	૫૭
૨	નંદિની	૧૨	૯	૧૫	રત્નગર્ભા	૬૪	૬૧
૩	દશાક્ષા	૧૬	૧૩	૧૬	ચૂડામણી	૬૮	૬૫
૪	દેવ સુંદરી	૨૦	૧૭	૧૭	હેમરત્ના	૭૨	૬૯
૫	કુલતિલક	૨૪	૨૧	૧૮	ચિત્રકૂટા	૭૬	૭૩
૬	રમ્યા	૨૮	૨૫	૧૯	હિમા	૮૦	૭૭
૭	ઉદ્ભિન્ના	૩૨	૨૯	૨૦	ગંધમાદવી	૮૪	૮૧
૮	નારાયણી	૩૬	૩૩	૨૧	મંદરા	૮૮	૮૫
૯	નલિકા	૪૦	૩૭	૨૨	મંદિની	૯૨	૮૯
૧૦	ચંપકા	૪૪	૪૧	૨૩	કૈલાસા	૯૬	૯૩
૧૧	પદ્મા	૪૮	૪૫	૨૪	રત્નસભવા	૧૦૧	૯૭
૧૨	સમુદ્ભવા	૫૨	૪૯	૨૫	મેરૂકૂટ	૧૦૪	૧૦૧
૧૩	ત્રિદશા	૫૬	૫૩				

पुष्पिका नाम संवर्णा (३) घण्टिका ५ कूट १६. सिंह ८. मेरु ८.

प्रभाशंकर. ओ. स्थपति.

પ્રાચીન શૈલીની સંવરણા સન્મુખદર્શન

ફુટનોટ :

અહીં પચીસ નામો સંવરણાના આપેલા તે જ્ઞાન રત્નકોશના જુદા બત્રીસમી રાજ્યવર્ધિની નામે સંવરણાને ૧૨૯ ઘંટા કહી છે. રત્નકોશમાં એક કે બે હાથની દેરીને પાંચ ઘંટીકાની શામરણ કરવી. ત્રણ હાથના ને નવ ઘંટિકાની એમ ૧૭ થી ૩૦ હાથના ને ૪૧ ઘંટિકાની સંવરણા કરવી તેમ કહ્યું.

દીપાર્ણવ ગ્રંથમાં-પચીસ શામરણમાં નામો આપેલાં છે. તેની તલવિભક્તિ આઠથી ૧૦૫ ભાગ પચીસમી શામરણને કહ્યા છે. ઘંટીકા ચારથી એકસો એક ઘંટીકા કહી છે. ફૂટની સંખ્યા એકેક ઘંટીકાને ચચ્ચાર ફૂટ કરવા એટલે પચીસમી શામરણને ચારસો ને ચાર ફૂટ થાય. તેમાં જેટલી વિભક્તિ તેટલા સિંહની સંખ્યા કહી છે પચીસમી શામરણને ૧૦૪ સિંહો ભદ્રે મુકવા. અહીં મંડપ પર સંવરણા કરવાનું કહ્યું છે પરંતુ કોઈ સ્થળે મૂળ ગર્ભગૃહ પર સંવરણા કરે છે. ગર્ભગૃહ પર શીખર હોય ત્યારે મંડપ પર સંવરણા શોભે છે.

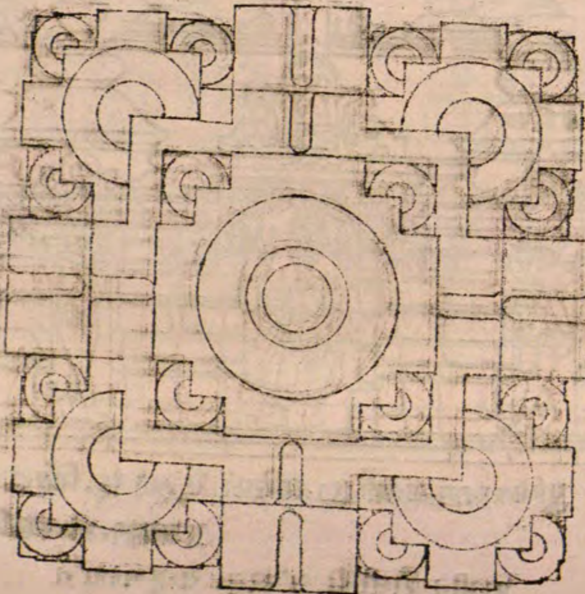
ઘંટા શબ્દનો અર્થ સંવરણામાં ઘંટા કહી છે તે જ પ્રકારની હોય પરંતુ શીખર પર તો આમલસારો જ મુકાય. જો ગર્ભગૃહ પર સંવરણા કરવામાં આવે તો ઘંટાને સ્થાને આમલસારો જ ચડાવવો પડે કારણ કે ધ્વજા દંડ આમલસારામાં બરાબર બંધ બેસે.

બસોએક વર્ષથી સંવરણા ચડાવવામાં પરિવર્તન આવેલ છે. જૂની પ્રથામાં પ્રત્યેક થરે છાજલી ઉદ્‌ગમને ફૂટ ઘંટા ચડાવવાની રીત છે. જ્યારે વર્તમાનમાં સીધા ઘંટા પર ઘંટા ચડાવવાની સહેલી પ્રથા થઈ ગઈ છે. જો કે તે શાસ્ત્રીય ન કહેવાય કેટલા જૂના કામોમાં

અઢારમી શતાબ્દી પછીની સાદીશામરણ તળદર્શન

મંડપ અંદરથી કોલગવાલુકાથી શોભતો વિતાન કરેલ હોય છે તેની ઉપર શામરણના બદલે ચૂનાથી ગોળ ઘુંમટ જેવું અનીવસીન કરી ઉપર અમલસારો મૂકી શીખર શુકનાશ મેળવે છે.

સંવરણાના પ્રત્યેક થર-છાદ્યકી-ફૂટ અને ઘંટા ચડાવવા-મધ્ય ભદ્રની પંક્તિને ઉરુ ઘંટા કહે છે અને સર્વોપરિને મૂલ ઘંટા કહે છે. તે પર કળશ સ્થાપન થાય.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ श्री विश्वकर्मांकृताया जयपृच्छायां वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां देवता दृष्टिपदस्थापन लक्षणाधिकारे क्रमांक अ-११

विश्वकर्मा उवाच—

गर्भार्द्धे अष्टा भक्ते मध्ये लिङ्ग स्थापयेत् ।
सप्तमे ब्रह्मणे चैव केशवं सूर्य मेव च ॥१॥
षष्टमेतु उमादेवी रुद्र श्चैव विनायकम् ।
पंचमे मातराः रुद्र लोकपाला मरुदगणान् ॥२॥
चतुर्थे (नारा ? सुशधि) योगिनं तृतीयमक्षयपदम् ।
द्वितीया राक्षस पदंप्रथमे पैशाचिक पदम् ॥३॥

गर्भार्द्धे पञ्च भागेन प्रथम शिव स्थाप्य ।
द्वितीये ब्रह्म संस्थाने कुमारी ऽर्हत (भ्रवेति ?) ॥४॥
तृतीये विष्णुरादित्य कुमारो ब्रह्म मातृकाम् ।
चतुर्थे मातरः स्थानं चतुर्थे भाग यौगिनी ॥५॥
पंचमे यक्ष भूताद्या एते पद स्थापन ।

इति देवता पद स्थापन

अथ प्रासाद देवता दृष्टिपद

द्वात्रिंश द्वारमुत्सेधं मूर्ध्वके त्रीणि वर्जयेत ।
अधोऽष्टमे शिवः प्रोक्तौ दशकादश हीनकम् ॥६॥
द्वादशे च सप्तुन्सेध भवेत्स्थाप्य जलशायिनम् ।
चतुर्दशे मातृदेवीं षोऽशे यक्षमेव च ॥७॥
अष्टादशेतु कर्तव्या बुभौ रुद्रो च श्रीहरिः ।
ब्रह्म युग्मं च कर्तव्यं अत उर्ध्वं तथा श्रृणु ॥८॥
एकाधिके बुधश्चैव लेपचित्राणि कारयेत ।
विंशतिमे दुर्गा देवीं अगस्ति नारद स्तथा ॥९॥
एक विंशतमे चैव लक्ष्म्या च जिन मेव च ॥
चतुर्विंशे सप्तुन्सेधं सरस्वती गणाधिकम् ॥१०॥
षड्.धिक विंशोत्सेध मानव चंद्र मेव च ।
ब्रह्मा विष्णु स्तथा रुद्र सुर्यस्तु सप्तविंशती ॥११॥
भैरव चंडिका चैव एकोन त्रिंशदंशके ।
तदर्ध्वे भैरव कार्यं नान्येषां तु कदाचन ॥१२॥

द्वारोछ्रयाष्टधा भक्ते उर्ध्वं भाग परित्यजेत् ।
सप्तमाष्टमे सप्तमे भागे दृष्टिस्तु शोभना ॥१३॥

इति श्री विश्वकर्माकृते जयपृच्छाया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया देवता दृष्टिपद स्थापन अ० ११

Indira Gandhi National Centre for the Arts

અથ શ્રીવિશ્વકર્માકૃત જયપૃચ્છા વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યાયાં દેવતાદૃષ્ટિપદ સ્થાપન લક્ષણાધિકારનો ક્રમાંક અ. ૧૧ ૧૭

પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના અર્ધ ભાગમાં (પાછલા ભાગમાં) આઠ ભાગ કરી (મધ્ય શિવ લિંગ) એક ભાગ તજીને સાતમા ભાગે બ્રહ્મા-કેશવ અને સૂર્યની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. છઠ્ઠા ભાગે ઉમાદેવી, રુદ્રની મૂર્તિ અને ગણેશ સ્થાપન કરવા. પાંચમા ભાગે માતૃકાઓ રુદ્રમૂર્તિ લોકપાલ મરૂદ્ગણ સ્થાપન કરવા. ચોથા ભાગે....યોગીની ત્રીજા ભાગમાં અક્ષય-પદ ( ) બીજા ભાગમાં રાક્ષસ-અને પહેલા ભાગમાં પિશાચની મૂર્તિ બેસાડવી.

૨ બીજા પ્રકારે ગર્ભાર્ધના પાછલા ભાગમાં પાંચ ભાગ કરવા મધ્યે શિવ બીજામાં બ્રહ્મનું સ્થાન-સરસ્વતી અર્હંન્ ત્રીજામાં વિષ્ણુ અને સૂર્ય કાર્તિક સ્વાતી-બ્રહ્મયુગ્મ અને શિવયુગ્મ ચોથા ભાગે માતૃકાનું સ્થાન અને યોગિની-(પાંચમમાં યક્ષભૂતાદ્યા) (૫)

ઇતિ દેવતા દૃષ્ટિપદ સ્થાપન

૩ **દેવતા દૃષ્ટિપદ**--પ્રાસાદના ગર્ભગૃહના દ્વારની ઊંચાઈના બત્રીસ ભાગ કરવા. તેમાં ઉપરના ત્રણ ભાગ છોડી દેવા. નીચેથી આઠમા ભાગે શિવલિંગ દશમા અને અગિયારમે કોઈની દૃષ્ટિ ન રાખવી. બારમા ભાગે જળશાયિની શેષશાયિની દૃષ્ટિ રાખવી ચૌદમા ભાગે માતૃદેવી, સોળમા ભાગે યક્ષની, અઢારમા ભાગે ઉમારુદ્રની લક્ષ્મીનારાયણની અને બ્રહ્મા સાવિત્રીની દૃષ્ટિ રાખવી. હવે તે ઉપરની દૃષ્ટિનું સાંભળો ઓગણીસમા ભાગે બુધ અને લેપ અને ચિત્રોની-વીસમા ભાગે દુર્ગાદેવી અગસ્ત્ય અને નારદાદિ ઋષિની દૃષ્ટિ રાખવી. એકવીસમા ભાગો લક્ષ્મી અને જીનતીર્થંકરની દૃષ્ટિ રાખવી. ચોવીસમાં ભાગે સરસ્વતી અને ગણેશ-સૂર્ય-બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને શિવની મૂર્તિની દૃષ્ટિ રાખવી ઓગણત્રીસમા ભાગે ભૈરવ અને ચંડિકાની દૃષ્ટિ રાખવી. તે ઉપર (ઉગ્રભૈરવ સિવાયની) કોઈની દૃષ્ટિ ન રાખવી. ૧૨

દૃષ્ટિનું સામાન્ય માન કહે છે. ગર્ભગૃહના દ્વારની ઊંચાઈના; આઠ ભાગ કરી ઉપરનો એક ભાગ તજી દેવો. તેના સાતમા ભાગની ફરી આઠ ભાગ કરી સાતમા ભાગે દેવની દૃષ્ટિ શોભે છે ૧૩

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મોક્ત જયપૃચ્છા વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુવિદ્યા દેવોના પદ સ્થાપન અને દષ્ટિ સૂત્રનો પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાંતર ક્રમાંક અ. ૧૭

ફૂટનોટ :

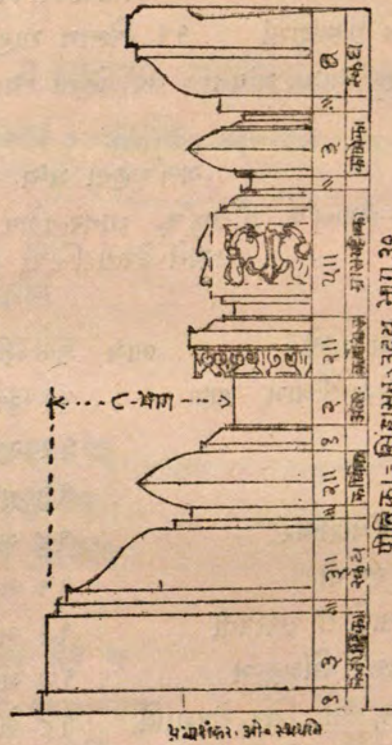
પ્રાસાદના ગર્ભગૃહમાં દેવનાપદ સ્થાપનના પાંચ અને આઠ ભાગે દેવતા સ્થાપન કહ્યા છે દીપાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, અપરાજિત અને જ્ઞાનરત્નકોશ ગ્રંથમાં ગર્ભગૃહાર્ધના ૨૮ ભાગ કહ્યા છે. સમરાંગણમાં દશ ભાગ, વાસ્તુરાજ્યમાં દશ ભાગ કહ્યા છે. સમરાંગણ સૂત્રધારમાં ગર્ભગૃહના ૪૯ ભાગ કહ્યા છે.

ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવમાં દ્વારોદયના બત્રીશ વિભાગ કહ્યા છે સમરાંગણ સૂત્રધાર અને અપરાજિત સૂત્રમાં દ્વારોદયના ચોસઠ વિભાગ કહ્યા છે. વાસ્તુસારમાં દશ વિભાગ અને પ્રાસાદમંડપમાં દ્વારોદયના આઠ વિભાગે દૃષ્ટિમાન કહ્યું છે.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દ્વારોદયના ૩૨ ભાગ કરી દેવદૃષ્ટિ જયપૃચ્છામતે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવ વાસ્તુવિદ્યા ક્ષીરાર્ણવમતે દૃષ્ટિપદસ્થાપન

૧૬ યક્ષરાજ ૧૭ ૦
૧૫ ૦ ૧૮ ઉમામહેશ બ્રહ્મયુગ-સાવિત્રી લક્ષ્મીનારાયણ
૧૪ માતૃદેવી ૧૯ લક્ષ્મી બુધ લેપક્રમ ચિત્ર
૧૩ ૦ ૨૦ દુર્ગા અગસ્ત્ત નારદ
૧૨ જળશાયી ૨૧ લક્ષ્મી જીન
૧૧ ૦ ૨૨ ૦
૧૦ ૦ ૨૩ ૦
૯ ૨૪ સરસ્વતી, ગણેશ
૮ ૨૫ ૦
૭ ૨૬ માનવ ચંદ્ર
૬ ૨૭ બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્ર સૂર્ય
૫ ૨૮ ૦
૪ ૨૯ ભૈરવ–ચંડી
૩ ૩૦ ૦
૨ ૩૧ ૦
૧ ૩૨ ૦ ઉતરંગ

ગર્ભગૃહમાં દેવતાપદસ્થાપન વિભાગ

ગર્ભગૃહાર્ધના પાછળના આઠ ભાગ કરવા

ગર્ભગૃહાર્ધ પાછળના ભાગ / આઠ ભાગ

૮ પિશાચ પછીતે
૭ રાક્ષસ
૬ યમ
૫ ઇંદ્ર
૪ માતર રુદ્રલોકમાલ રુદ્રગણ
૩ વિષ્ણુ રુદ્ર વિનાયક ઉમ
૨ બ્રહ્મા
૧ શીવલિંગ મધ્યે

ગર્ભગૃહાર્ધના પાછળના પાંચ ભાગ કરવા

પાછળના પાંચ ભાગ

૫ યોગિણિ પછીતે ભૂત પિશાચ
૪ માતર
૩ વિષ્ણુ સૂર્ય સ્કંધ બ્રહ્માશંકર
૨ બ્રહ્મા સરસ્વતી અર્હંત
૧ શિવલિંગ મધ્યે

વાસ્તુરાજ. વાસ્તુમંજરી ગ્રંથ મત–ગર્ભગૃહના મધ્યથી દશ ભાગ કરીને દેવતાપદ સ્થાપન વિભાગ

ગર્ભગ્રહની પાછલી દીવાલ

ભાગ
૧ પિશાચ પછીતે
૨ રાક્ષસ
૩ દૈત્ય
૪ ગંધર્વ

ભાગ ૫ યક્ષ
૬ સૂર્ય
૭ ચંડી

ભાગ ૮ વિષ્ણુ
૯ બ્રહ્મા
૧૦ શિવલિંગ મધ્યે

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવતામૂર્તિ પ્રકરણમ્, મયમતરમ્ ગ્રંથ મતે—ગર્ભગૃહના મધ્યથી ૪૯ ભાગ કરીને
દેવતાપદસ્થાપન વિભાગ

નવ વિભાગ બ્રહ્માંશમાં	૧૬ વિભાગ માનુષ અંશમાં	૨૪ વિભાગ પિશાચ અંશમાં
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ સ્થાપન મધ્યના	સર્વ દેવતા સ્થાપન	માતર, યક્ષ, ગંધર્વ, રાક્ષસ, ભૂત સ્થાપન અંતના વિભાગ

ગર્ભગૃહના મધ્ય ગર્ભે શિવલિંગ

જ્ઞાનપ્રકાશ–દીપાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, જ્ઞાનરત્નકોષ ગ્રંથોના મત–ગર્ભ ગૃહાર્ધના ૨૮ ભાગ કરીને દેવતાદૃષ્ટિપદ સ્થાપન વિભાગ.

ભાગ	ભાગ	ભાગ
૧ શિવલિંગ મધ્યે	૧૦ વિશ્વરૂપ, ઉમા, લક્ષ્મી	૨૦ યક્ષરાજ
૨ હેમગર્ભ–શાલીગ્રામ, બ્રહ્મા	૧૧ અગ્નિ	૨૧ હનુમંત
૩ નકુલીશ	૧૨ સૂર્ય	૨૨ મૃગઘોર
૪ સાવિત્રી	૧૩ દુર્ગા–લક્ષ્મી	૨૩ અઘોર
૫ રૂદ્ર, અર્ધનારીશ્વર	૧૪ ગણેશ, લક્ષ્મી, સર્વદેવી	૨૪ દૈત્ય
૬ કાર્તિક સ્વામી	૧૫ ગ્રહ	૨૫ રાક્ષસ
૭ બ્રહ્મા, સાવિત્રી સરસ્વતી હીરણ્યગર્ભ, મિશ્રયુગ્મ	૧૬ માતૃકા, લક્ષ્મી, સર્વદેવી	૨૬ પિશાચ
	૧૭ ગણેશ	૨૭ ભૂત
૮ દશાવતાર, ઉમા, શિવ, શેષશાયિ	૧૮ ભૈરવ	૨૮ શૂન્ય
૯ વિષ્ણુ, પદ્માસન કે ઉર્ધ્વસેન	૧૯ ક્ષેત્રપાલ	ઉત્તરંગ

સૂત્રસંતાન, અપરાજીત મત—૬૪ વિભાગ દ્વારોદય દ્વારે દેવતા દૃષ્ટિપદ વિભાગ

ભાગ	ભાગ	ભાગ
૨૧ વ્યક્તાવ્યક્ત મુખલીંગ	૨૩ વ્યસ્ત ઉમારૂદ્ર	૪૫ લક્ષ્મીનારાયણ
૧૯ અવ્યક્ત સ્વરૂપ	૨૫ શેષનાગ	૪૭ ધાતા
૧૭ સ્વરૂપો		
૧૫	૨૭ જળશાયિન વિષ્ણુ	૪૯ ગણેશ–સરસ્વતી
૧૩	૨૯ ગરુડ	૫૧ પદ્માસનત્રિમૂર્તિ
૧૧	૩૧ માતર	૫૩ હરસિદ્ધ
૯ તત્ત્વ	૩૩ યક્ષ	૫૫ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર જીન
૭	૩૫ ભૃંગ રાજ (વરાહ)	૫૭ અઘોરભદ્ર
૫	૩૭ ઉમારૂદ્ર	૫૯ ચંડિ
૩ શિવલિંગ	૩૯ બુધ	૬૧ ભૈરવ
૧	૪૧ બ્રહ્મયુગ્મ	૬૩ ઉતરંગ
	૪૩ ઋષિ–મુનિ	

દિગંબરાચાર્ય વસુનંદી–પ્રતિષ્ઠાસાર મત—દ્વારોદર–૯ વિભાગ કરી સાતમે વિભાગ જિન દૃષ્ટિ ઇતિ દેવતા દૃષ્ટિપદ સ્થાપન

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्र महादेवादि महासंघाट (संयुक्त जोडकास्वरूप) क्रमांक अ–१२

अथातःसंप्रवक्ष्यामि मूर्तिसंघाट लक्षणं
चतुर्विंश कार्या प्रत्येकं श्रृणुनिर्गतं ॥१॥
केशवं च महादेवं संघाटं स महादेव
जयकांचन भूषितं दिग्मार्णादिभूषणै ॥२॥
शंकर नारायणं युक्तं शंकरनारायणभवेत्
तस्यवर्ध्वं किरिटंय हरितादिभूषणांप्रिय ॥३॥
महेश्वर महाज्ञेयं संघाटं प्रसित माधवम्
चतुर्भुज विराटं पासंचभूषितं ॥४॥
हरगोविंद संघाटं......गोविदहर मेव च
श्रीवत्सको समायुक्तं जय सार्ध्वं विभूषितम् ॥५॥
कीर्तिवास विष्णुभ्यां संघाट विष्णुकीर्तित
सर्वलक्षण संयुक्तं रुचकादिविभूषितम् ॥६॥
शशि मधुसुदनस्यात संघाटं तत्र नामत
मधुसुदन कपालिच भूपयाचास्ति कांयनम् ॥७॥
त्रिविक्रम चक्रदेवेश संघाटं नामोच्यते
देवेश त्रिविक्रमं नामं कांचन मुकुटाहितम् ॥८॥
वामनं श्रीकंठ युक्तं श्रीकंठ वामने भवेत्
सर्वाभूषणा साचोर्ध्वं शेखइ रत्नभूषित ॥९॥
ईश्वरं श्रीधर प्रोक्त श्रीधरीश्वरमेव चे
चित्रकूटं च वामकूटं श्रीवत्सकौस्तुभंभवेत् ॥१०॥
पार्वतीप्रोयहृषिकेश कुयतंपरिकीर्तिनम्
परमऋषिकेशनाम सर्वाभरणाभूषितम् ॥११॥
रुदेव पद्मनामं च संघाटे पद्मरुद्रकम्
सर्वसंवांकदेवस्या भूषणा सर्वशान्तिदं ॥१२॥
दामोदर शिवयुक्तं शिवदामोदरं भवेत्
सर्वलक्षणा संयुक्तं सर्वाभरणभूषिता ॥ इतिमहादेवदिकेशवादि ॥१३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आयुधभेद निर्णय

अथात:संप्रवक्ष्यामि आयुधभेदनिर्णय
प्रत्येक कथिनंवत्स ! आदिमध्ये च सानुगा ॥१४॥
दक्षिणेवादने वा संव्यावर्तंचनिर्णयं
वज्रखट्वांइगचक्रे कौमोदकीमित स्तथा ॥१५॥
विश्वकेशवनामस्य सर्वपापप्रणाशनं
अक्षमाला त्रिशूलं च गदायां चक्रमेव च ॥१६॥
शंकर नारायणं नाम तस्याध्वें पुन:रुप्यते
अक्षमाला च खड्ग शंख या पद्ममेव च ॥१७॥
प्रशस्त माधवं नाम तस्योर्ध्व पुनरुवेत्रि
मातुलिका श्रूलेस्यात्पद्म शंख स्तथैव च ॥१८॥
गोविंद हरनामस्थ कर्मचास्ताशनिबोधते
कपालं ऽमरुज्ञेयं शंख चक्रणमेव च ॥१९॥
चक्रपाणिस्तदानाम तस्योध्वोंपुनरुच्यते
अक्षमाला च पाशाया पद्म कौमोदकोस्तथा ॥२०॥
मधुसुदन कपालंच गदतो विहतोमया
अक्षमाला त्रिशूलं च सुदर्शनशंखमेव च ॥२१॥
देवेशत्रिविक्रम नाम तस्योध्वें पुनरुप्यते
वरद याक्ष मालास्यां गदा वज्र प्रकीर्तिता ॥२२॥
श्रीकंठ वामनो नाम तस्याध्वें पुनरुच्यते
कपालं खद्वांङ्गमित्युक्तं गदा याशंखमेव च ॥२३॥
श्रीधरभ्यनाम कर्म चारत निबोधते
वरदडमरुके च पद्मायां शंखमेव च ॥२४॥
परमऋषिकेशं नाम कर्मचास्त निबोधते
अक्षमालां च विज्ञेया डमरु चक्रदाभवेत् ॥२५॥
अर्चासंघाटभिन्युक्त पद्मरुद्वेश्वमेव च
वरदडमरुचैव गदायां चक्रमेव च ॥२६॥
शिवदामोदरं नाम कर्मचास्त निबोधते
.... ॥२७॥
अंङ्ग प्रत्यंङ्ग भग्नायां मूर्तिस्थाप्याविसर्जयेत्
नखाऽभरणामालाखे मंग्नाज्ञान विचारयेत् ॥२८॥

इति श्री विश्वकर्माकृते वास्तुविद्यायां महादेवादि महासंघाट आयुध भैदनिर्णयाध्याय

क्रमांक अ–१२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ वास्तुविद्याया महादेवादि महासंघाट क्रमांक अ १२

હવે હું સંયુક્ત મૂર્તિના લક્ષણ કહુ છું. ચોવીશ દેવોના પ્રત્યેકના નિર્ણય સાંભળો. કેશવ અને મહાદેવની સંયુક્ત. મહાદેવ........શંકર નારાયણ. વસ્ત્રો અને આભૂષણો કિરીટ-મુકુટ હરિનાદિ વિષ્ણુનો આભૂષણો કરવા....મહેશ્વર અને માધવની વિરાટ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ શોભતી કરવી....હર અને ગોવિંદ....અને ગોવિંદ ને હર....કીર્તિવાસ વિષ્ણુ અને વિષ્ણુને કીર્તિ વાસની સંઘાટ : સર્વલક્ષણયુક્ત અલંકારથી વિભૂષિત કરવી. શશિ–ચંદ્રને મધુસૂદનની સંઘાટ–મધુસૂદન અને કપાલી (શિવ)ની સંઘાટ શોભતી....ત્રિવિક્રમ અને ચદ્રપાણી દેવની સંઘાટમૂર્તિ દેવેશ (શિવ) અને ત્રિવિદ્રમની સંઘાટ મૂર્તિ સુવર્ણના કાંચનના મુકુટવાળી કરવી. વામન અને શ્રીકંઠની સંઘાટ તેમ શ્રીકંઠને વામનની સંઘાટમૂર્તિને સર્વ આભૂષણો, માથે રત્ન શેખર મુકુટથી શોભતા કરવા ઇશ્વર અને શ્રીધરને ઇશ્વિરનો સંઘાટ ચિત્રકૂટને શ્રીવત્સને કૌસ્તુભમણિયુક્ત કરવા પાર્વતી તે પ્રિય હષિકેશ....પરમ ઋષિકેશ સર્વ આભૂષણોથી શોભતા કરવા–રુદ્ર અને પદ્મનાભ તેમ જ પદ્મનાભ ને રુદ્ર સંઘાટ સર્વ અંગ આભૂષણયુક્તથી શોભતા કરવા. દામોદર અને શિવ શીવને દામોદર સર્વ લક્ષણયુક્ત સર્વ આભુષણથી શોભા કરવા ઇતિ મહાદેવાદિ કેશવાદિસંઘાર

દેવી

કીરણાક્ષશિવ

અર્ધમારિશ્વર

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફુટનોટ :

સનાતન ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉપાસ્ય દેવોના વિવિધ સ્વરૂપો કલ્પેલા છે તે અંગે જુદી જુદી કલ્પના રજૂ કરેલ છે. બે-ત્રણ કે ચાર દેવોના પ્રત્યેક સંયુક્ત સ્વરૂપમાં એક સરખો ભક્તિભાવ દર્શાવવા અભેદ્ય બુદ્ધિથી તેની કલ્પના કરી છે.

હરિહર-અર્ધધાટેશ્વર-હરિહરપિતામહ-ત્રિમૂર્તિ-ચતુર્મુખલીંગ કૃષ્ણકાર્તિકેટ-ચંદ્ર કે પિતામહ-બ્રહ્મેશાન-જનાર્દન-ઉમામહેશ્વર પંચબ્રહ્મ-પિતામહાર્ક ગોપાલ-સુંદરી લક્ષ્મીનારાયણ એ રીતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, કૃષ્ણ, કાર્તિકસ્વામી, ચંદ્ર, નરનારાયણ, બ્રહ્મેશાન મૂર્તિય સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુને શીવ એ ચારે દેવોના સંયુક્ત સ્વરૂપોનો સમાવેશ થાય છે અહીં આપેલાં સ્વરૂપો જુદા જ પ્રકારના છે.

નૃત્યશિવ

દીગમ્બરશિવ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સંયુક્ત સ્વરૂપ

કૃષ્ણકાર્તિકેટ

પુરુસોત્તમ

વૈકુંઠ

વિશ્વરૂપ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સંયુક્ત સ્વરૂપ

શિવનારાયણ

હરિહરણ્ય

હરિહર પિતામહ

યોગેશ્વરવિષ્ણુ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ષડ્મુખશિવ-અષ્ટભૂજા ચાર પગ

ત્રિલોકય મોહન

ભગવાનહયશિવ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

દશાવતાર

૧ મચ્છ

૨ કચ્છ

૩ વરાહ

૪ નૃસિંહ

૫ વામન

૬ પરશુરામ

૭ શ્રી રામ

૮ શ્રી કૃષ્ણ

૯ બુદ્ધ

૧૦ કલ્કી

વિષ્ણુ

મહેશ વિષ્ણુ બ્રહ્મા

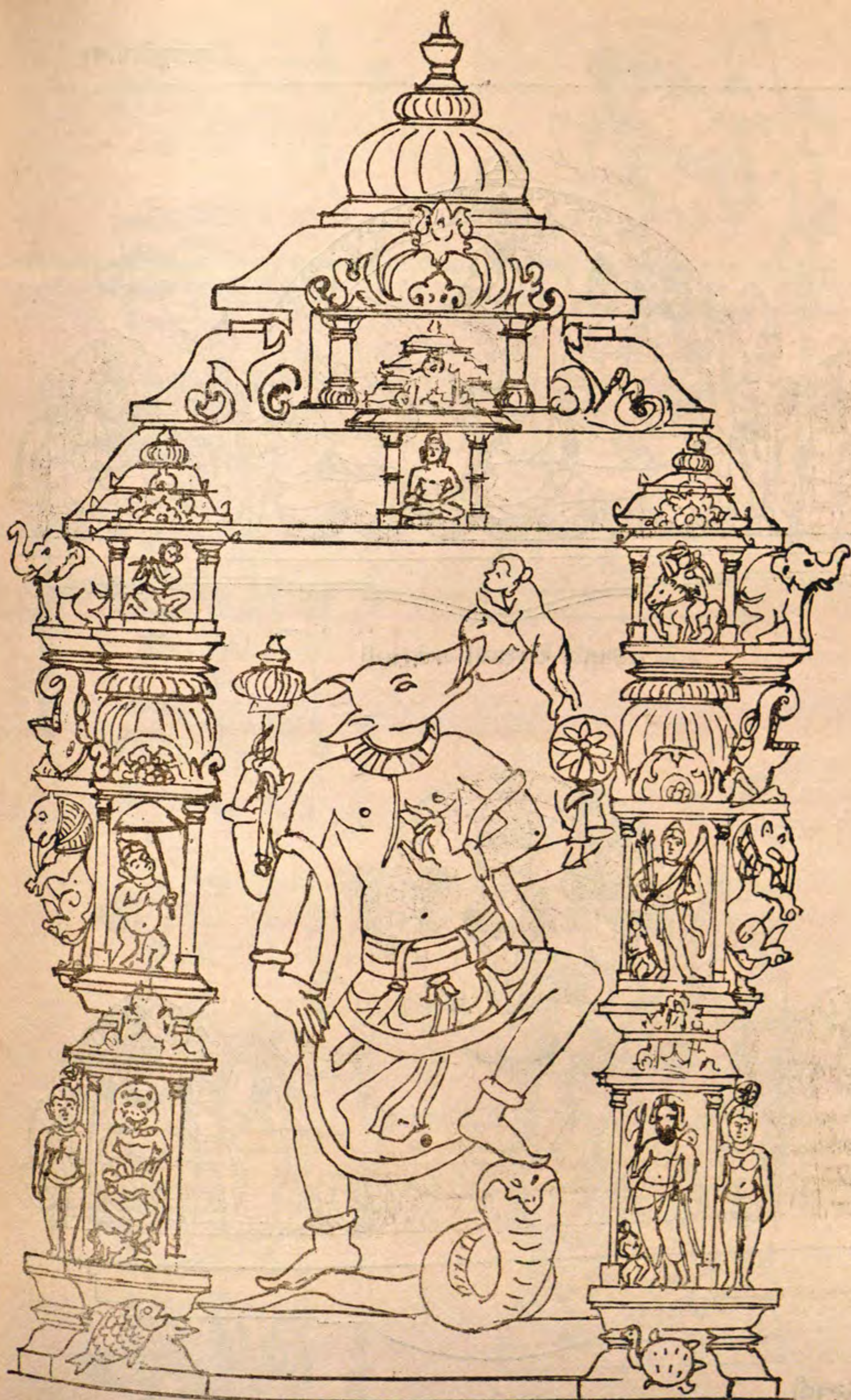

Indira Gandhi National Centre for the Arts

NARAYAH

દશાવતારસહ વિષ્ણુ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દશાવતારસહ વરાહ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

અનંત શેષશાયી જળશાયી

મહાસરસ્વતી

મહાલક્ષ્મી

મહાકાલી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સપ્ત માતૃકાઓ

વીરેશ્વર

બ્રહ્માણી

માહેશ્વરી

કૌમારી

વૈષ્ણવી

વારાહી

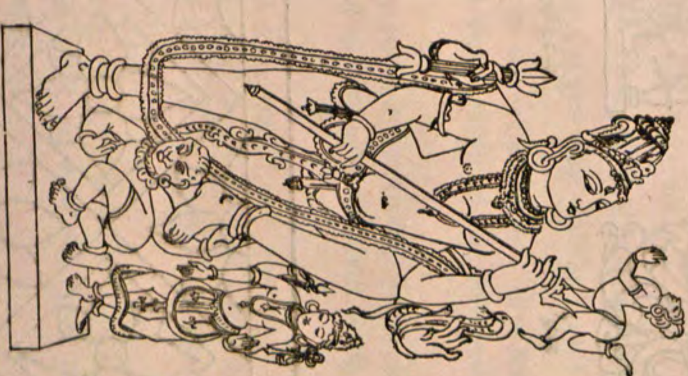
ઇન્દ્રાણી

ચામુંડા

ગણેશ

અંધકાસુરવધ શિવ

નાટયેશ શિવ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

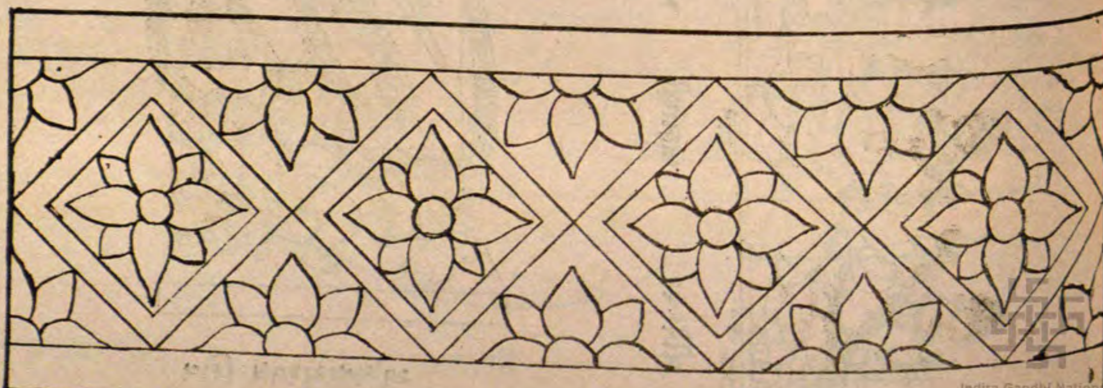
સૂર્ય

સરસ્વતી

પંચમુખ બ્રહ્મા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

આયુધનિર્ણય

હવે હુ આયુધભેદના નિર્ણય કહું છું. હે વત્સ ! પ્રત્યેક આયુધ શરૂમાં દક્ષિણઅંગથી સવ્યાવર્તી આયુધ ક્રમે ધારણ કરાવવા." વજ્ર ખટવાંગ ખડગ ચંદ્ર અને ગદા વિશ્વદેવને કેશવને ધારણ કરાવવાથી સર્વપાપનો નાશ થાય. (૨) માળા, ત્રિશૂલ, ગદા અને ચક્ર—શંકર અને નારાયણને ધારણ કરાવા. (૩) માળા, ખડગ, શંખને પદ્મ માધવને ધારણ કરાવવા. બીજોરૂ ત્રિશૂલ અને પદ્મને શંખ ગોવિંદ અને હર (શિવ)ને ધારણ કરાવવા. કપાળ (ખોપરી), ડમરૂ અને શંખ ચક્ર ચક્રપાણીને ધારણ કરાવવા. માળાપાશ અને પદ્મ ગદા મધુસુદનને કપાલ (શિવ)ને ધારણ કરાવવા. માળા, ત્રિશૂલ અને ચક્ર તથા શંખ ઈશ અને ત્રિવિક્રમને ધારણ કરાવવા. વરદ–માળા, ગદા અને વજ્ર શ્રીકંઠ અને વામનને ધારણ કરાવવા. વરદ ડમરૂ પદ્મને શંખ....પરમ ( ) હૃષિકેશને ધારણ કરાવવા–કપાળ, ખટવામ ગદા અને શંખ શ્રીધર અને....ને ધારણ કરાવવા. માળા....ડમરૂ, ચક્ર ને ગદા પદ્મનાભ અને રુદ્રને ધારણ કરાવવા. વરદ ડમરૂ અને ગદા ને ચક્ર શિવદામોદરને ધારણ કરાવવા.

સ્થાપિત મુજબ મૂર્તિના અંગ કે પ્રત્યાંગ ખંડિત થયા હોય તો તે મૂર્તિનું વિધિથી ઉથાપન કરી વિસર્જન કરવું. પરંતુ નખ આભૂષણ માળા કે શસ્ત્ર ખંડિત થયુ હોય તો તેનું જ્ઞાનથી વિચારી લે કરી ફરી સંસ્કાર કરવા. ૨૮

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મા કૃતે વાસ્તુવિદ્યાયાં મહાદેવાદિ મહાસંઘાટ.

આયુધભેદ નિર્ણયાધિકારના ક્રમાંક અધ્યાય ૧૨નું પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલા સટીક ભાષાનુવાદ. (સંયુક્ત જોડકા દેવસ્વરૂપ) ક્રમાંક અં ૧૨

અહીં દેવોના ધારણ કરાવેલા આયુધો સંયુક્ત દેવ સ્વરૂપનો કહ્યા છે અન્ય શિલ્પગ્રંથોમાં કહેલા પ્રત્યેક દેવોએ ચાર છ કે આઠથી વિશેષ ભૂજાઓમાં આપેલા આયુધો કહ્યા છે તેનાથી અહીં સંયુક્ત સ્વરૂપના આયુધો ક્યાંક પ્રથક છે.

શંખ ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ વિષ્ણુના પ્રાધાન્ય આયુધો છે ખટ્વાંગ કપાલ, ખોપરી, ત્રિશૂલ સર્પ એવા આયુધો શિવને વિશેષ કરીને કહ્યા છે આયુધોમાં સાત્વિક-રાજસી અને તામસી એ ત્રણે પ્રકારના આયુધો છે.

અસ્ત્ર અને શસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરતા અહીં ઉપર કહેલા આયુધોને શસ્ત્ર જાણવા અને અસ્ત્ર એ વિદ્યાથી મંત્રબળથી શત્રુઓના પર ફેંકેલા હોય તે અસ્ત્ર, અગ્નાસ્ત્ર-વાયવાસ્ત્ર પાશુપતાસ્ત્ર બ્રહ્માસ્ત્ર નારાયણાસ્ત્ર મોહનાસ્ત્ર આ આયુધોનો પ્રયોગ કરવાનુ વર્તમાન કાળમાં મંત્ર-તંત્ર-યંત્ર આ સર્વયાંત્રિક વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ ગઈ છે.

પરંતુ આ વિજ્ઞાનના યુગમાં યાંત્રિક શસ્ત્રો સંહારક ઉત્પન્ન કર્યા છે તેથી વાયુયાનમાંથી શત્રુસેના કે શહેરો પર એવા વિનાશક અણુશસ્ત્રો ફેંકી સર્વનાશ કહે છે. આ અધર્મ યંત્ર વિદ્યાનો પ્રયોગ થયા છે. વિજ્ઞાનનો દુરુપયોગ થાય છે વિનાશકારી પ્રલય સમાન છે.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવોનાં આયુધો

DAND
दंड

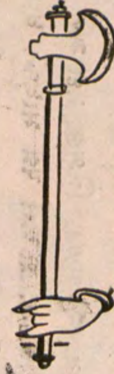
SHAKHA
शंख

CHAKRA
चक्र

PHARSHI
फरशी

GADA
गदा

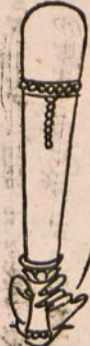

VAJRA
वज्र

SHAKTI
शक्ति

MUSAL
मुशळ

BHUSHANDI
मुशंडी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવોના આયુધો

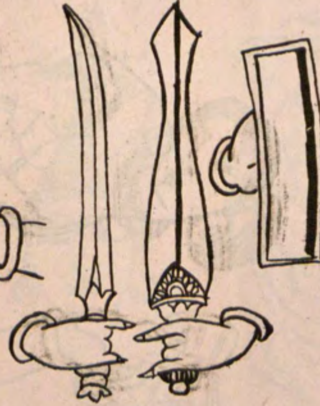
TRISHUL त्रिशूल

CHHURIKA छूरिका

KHADGA खडग

DHAL ढाल

MUND मूंड

RISHTIKA रिष्टीका

KHATVANG खट्वांग

DHANUSHYA धनुष्य

BAN बाण

PASH पाश

ANKUSH अंकुश

GHANTA घंटा

DARPAN दर्पण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવોના આયુધો

KAMAL
कमल

AMBRALUMBI
आम्रलूंबी

TANK
टंक

DVAJ
ध्वज

SUTRA
सूत्र

KUMB
कुंभ

MODAK
मोदक

DAMRU
डमरु

PUTRA
पुत्र

KAMBA
कंबा

MATULINGA PHAL
मातुलिंग फल

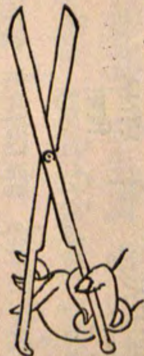

LEKHINI
लेखिनी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

KARTIKA
कर्तिका

KAPAL
कपाल

MUND
मुंड

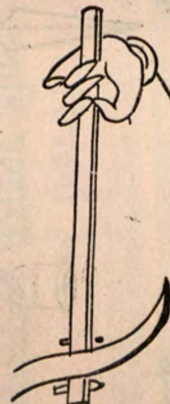
SARP
सर्प

SHING DANT
शींग दंत

HAL
हल

KUNT
कुंत

PUSTAK
पुस्तक

AKSHAMALA
अक्षमाला

KAMANDALA
कमंडल

SUCHI
सखा शूचि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવોના આયુધો

MURLI
बंसी मुरली

AGNIJWALA
अग्नीज्वाला

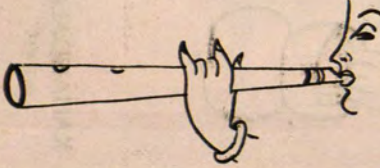
PAN PATRA
पानपात्र

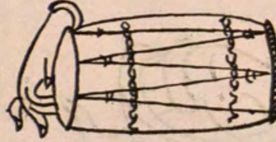
PATTISH
पट्टीश

BHERI
भेरी

DHOLAK—MRUDANG
ढोलक मृदंग

MRUGA
मृग

NAKUL
नकुल

KUKUTA
कुक्कुट

VINA
विणा

KAMANDAL
कमंडल

ઇતિ વિશ્વકર્મા કૃતાયા વાસ્તુવિદ્યાયા મહાદેવાદિ મૂર્તિસંઘટ અને આયુધભેદ

क्रमांक अ–१२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विश्वकर्मांकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया कीर्तिस्तंभलक्षण क्रमांक अ-१३

श्री विश्वकर्मा उवाच
नमामि शारदादेवी देवमानवंदिताम्
नामानि चर्चिता वक्षे कीर्तिस्तंभादिलक्षणं ॥१॥
अनेक शिल्पीकार्याणि सिद्धिकेतु सुखाप्तये
कीर्तिस्तंभोमहानाभो प्रोच्यते विश्वकर्मणे ॥२॥
शुद्धभूमि तले स्तंभः कीर्तिकर्तव्य ज्ञायते
भूमितोऽकुरपात्राद्यै श्रेष्टितिश्चामलैरिभै ॥३॥
नरै नाटिकरुपैश्च रुपिणी शतसंयुते
दीव्यपाषाणसंपन्ने रंशैर्नाना विधैर्युते ॥४॥
प्रभाभूषितशक्तिनां मध्यकोणंता मुख्यकं
भद्रकर्णेविकर्णाद्य वक्षे वास्तुविचारिन ॥५॥
प्रासादाग्रेऽगणवारे स्थापिती विश्वकर्मणा
प्रतोल्या सहितोदेवै पूजिते खिलसिद्धिदं ॥६॥
यस्यदर्शनमात्रेण जिनशासनदीपकै
जिनवर्गेमहापुण्यं प्राप्यते भवसागरे ॥७॥
महाप्रासादकरणे निष्पन्नै वास्तुवेदिके
पूर्णयाये ततःकार्यो मानस्तंभसकीर्तिदं ॥८॥
अभिरुपभरुपश्च विरुप मध्यरुपकै
कीर्तिस्तंभो विभातिह भूमौपुण्यकृतांनृणां ॥९॥
पूर्वदक्षिण वारुण्योदिशोवाक्ष कुवेरका
चतुरस्त्र कोणकाश्चैव ईशानाग्निनैरुत्यनिलः ॥१०॥
ध्वसाधन कामादौ कीर्तिस्तंभस्तुकारयेत्
सर्वे वास्तुकृतःश्रेष्टं कीर्तिस्तंभस्य लक्षणं ॥११॥
मानप्रमाण संयुक्तं लघुदीर्घसमन्वित
अनुरुप यथायोग्य कर्तव्यं विश्वकर्मणा ॥१२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अष्टभाग विभक्तेऽन भूपीठे सुंदराश्रेये
भद्रकर्णोविकर्णाध्यै कीर्तिस्तंभोविरच्यते ॥१३॥
सप्तभूमिमयकार्या वास्तुवेदेत्रिशत्यभी
प्रथमभूमिरुदिष्टा भद्रत्रयविराजिता ॥१४॥
जाड्यकुभकणालिच तत्रग्रासपद्यापुन
गजस्थानं नरःस्थानं पुरःस्थानंचकुभकं ॥१५॥
कलशोऽत्तरपत्रं च कपोलिंमंचिकस्तथा
बहिर्जंघाविभागंच दिग्पालाश्चसपन्नगा ॥१६॥
अतर्जंधा विभागेन गणगंधर्वेशक्त्यया
उद्गभरणीचैव कणालिचशिरावटि ॥१७॥
पट्टिकाछाद्यकूटं च मंडोवरादिभूमिका
एतस्योभूमिकायं च उपर्योपरिस्थिरिभि ॥१८॥
......कर्तव्यंवास्तुविधिनां
बाह्यभूर विभूमिषु पुरुषमूर्ति प्रतिष्टितं ॥१९॥
ऐवंषटभूमिकायं च उपर्यापरिस्थिरिभिः
कर्तव्य वास्तुविधिना बाह्यभूरविभूमिषु ॥२०॥
आद्यभूमिमहानंदा द्वितियानंदवद्धनी
तृतीयाधर्मविस्तारा चतुर्थकर्मासिद्धिदा ॥२१॥
पंचमीदेवतातुल्या षष्टिमोक्षस्वरुपका
सप्ताभ्यानंदविर्वाणा अष्टमितुअयोनिजा ॥२२॥
नवभि एकादशीस्यात एवं च भूमिलक्षणं
शिवालये शिवकूर्यात् ब्रह्मणंब्रह्मणंस्थले ॥२३॥
विष्णुस्थाने महाविष्णु जिनेजैनप्रकर्तिना
नगरे राजधानी च महादूर्गे विशेषत ॥२४॥
भूपालयवलभःस्तंभः वास्तुशास्त्रे प्रकर्तिता
स्तंभकीर्तिदर्शनेय तीर्थकोटिकलप्रदं ॥२५॥

इतिश्री विश्वकर्माकृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे कीर्तिस्तंभ लक्षणाधिकार
क्रमांक अ–१३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

પાલીતાણા શત્રુંજય પર્વતની તળેટી પર આગમ મંદિરનું વિહંગ દૃશ્ય

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા શિલ્પવિશારદ)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

પ્રભાસ પાટણનું જૈન મંદિર

(સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા શિલ્પવિશારદ)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया कीर्तिस्तंभलक्षण क्रमांक अ–१३
कीर्तिस्तंभ

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. શારદાદેવી સરસ્વતીને નમસ્કાર કરો સર્વદેવોને વંદન કરો. અર્ચિત દેવના નામે કીર્તિસ્તંભાદિકના લક્ષણ કહું છું. સુખની પ્રાપ્તિના હેતુની સિદ્ધિથી શિલ્પીઓ અનેક કાર્ય કરે છે. શ્રી વિશ્વકર્માએ કીર્તિસ્તંભનાં મહાનામો કહ્યા છે ૨

શુદ્ધ ભૂમિ પર કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરવો. ભૂમિમાંથી અંકુર ફૂટયા પર્ત્રાદિ....તેમાં નર અને નારીનાં સેંકડો સ્વરૂપો કરવાં. કીર્તિસ્તંભમાં દિવ્ય એવો શ્રેષ્ઠ પાષાણ પ્રાપ્ત કરી....૪ શક્તિથી ભૂષિત પ્રભા–રૂપ–મધ્યમાં કોણ મુખ્ય કરવો (સ્તંભ) ભદ્ર–કર્ણરેખા અને વિકર્ણ એવા ઉપાંગો વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ૫

પ્રાસાદની આગળ....સ્થાપન કરવાનું વિશ્વકર્માએ કહ્યું છે. પ્રતોષ્યા દેવરૂપ સહિત પૂજવાથી અખિલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાં દર્શન માત્રથી જિન શાસનનો ઉદય થાય છે. જિન વર્ગથી મહાપુષ્ય–ભવસાગર તરવા જેટલું થાય છે. ૭ મહાપ્રાસાદના ખૂણે વાસ્તુ વેદી સ્થાપવી. પૂર્વ કે જમણી તરફ માન સ્તંભ કીર્તિસ્તંભ કરવો....કીર્તિસ્તંભ કરતા ભૂમિ ઘણી પુણ્યવાન ગણાય છે. પૂર્વ–દક્ષિણ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરે કુબેરની મૂર્તિ સ્થાપવી. ચોરસ કે ખૂણા ઇશાન, અગ્નિ ને નૈઋત્ય પાડવા. ધ્રૂવ સાધન કરી શુદ્ધ દિશામાં કીર્તિસ્તંભ કરવો. સર્વ વાસ્તુ પૂજન શ્રેષ્ઠ કરવાથી તે કરોડો સ્તંભના લક્ષણ જાણવા. કીર્તિસ્તંભ માન પ્રમાણથી નાનો કે મોટો કરવો. વિશ્વકર્મા તે સ્તંભ અનુરૂપ યોગ્ય કરવાનું કહે છે. અષ્ટ આઠ ભાગ કરીને સુંદર ભૂપીઠ કરવું. ભદ્રનો ખૂણો અને વિકર્ણો કીર્તિસ્તંભને કરવાનું કહ્યું છે. વાસ્તુવેદ....સાત ભૂમિ ઉદયનો કીર્તિસ્તંભ કરવો. પ્રથમ ભૂમિ ત્રણ ભદ્રથી શોભતો કરવો. ૧૨ પહેલી ભૂમિને મહાનંદા કહી છે બીજી ભૂમિને નંદવર્ધની. ત્રીજી ધર્મવિસ્તર. ચોથી કર્મસિદ્ધિને દેનાર. પાંચમી દેવતુલ્ય. છઠી મોક્ષ સ્વરૂપ, સાતમી નંદનિર્વાણ. આઠમી અયોચિના. નવમી એકાદશ. એ રીતે ભૂમિના સ્થાન લક્ષણ કહ્યા શિવાલય હોય ત્યાં શિવનાં સ્વરૂપો કરવાં બ્રહ્માના આગળના કીર્તિસ્તંભમાં બ્રહ્માના સ્વરૂપો કરવા વિષ્ણુના આગળના કીર્તિસ્તંભમાં વિષ્ણુનાં સ્વરૂપો કરવા. જૈન ના હોય તો જીનનાં સ્વરૂપો કરવા.

નગર આગળ, રાજધાની આગળ રાષ્ટ્રદુર્ગ આગળ, કીર્તિસ્તંભો કરવાથી રાજાને વલ્લભ શ્રેયષ્કર યુદ્ધવિજય સ્થાને કીર્તિસ્તંભ વાસ્તુશાસ્ત્રમાં કહેલું છે કીર્તિસ્તંભના દર્શનથી સર્વતીર્થની પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

इति श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया कीर्तिस्तंभ लक्षणनामः ध्याय क्रमाक अ १३ પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા સ્થપતિએ કરેલ ભાષાનુવાદ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ફુટનોટ : દીપાંર્ણવમાં કીર્તિ-સ્તંભ વિશે તેનું પ્રમાણ આપેલું છે તે એકવીશ હાથનો જયંતતેતાવીશ હાથનો ઉદયમાનનો પ્રતાપોદ્ભવ પાંસઠ હાથ ઉદય કીર્તિનંદન સત્યાસી હાથ ઉદયનો મહોત્સવ કીર્તિસ્તંભ એકસોને નવ હાથ ઉદયમાનનો એકછત્ર કીર્તિ-સ્તંભ જાણવો. ૫ એમ પાંચ પ્રકારના ઉદયના જાણવા. સ્તંભની જાડાઈ ચોથા ભાગની નીચે અને ઉપર છઠ્ઠા ભાગથી વિસ્તાર રાખવો. ઉપર ગોળ આકાર કરી ઘંટા કળશ ચડાવવા. કીર્તિસ્તંભ ફરતું નીચે પીઠ મેખલા કરવી. જંઘા અનેક દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપો કરવા કીર્તિસ્તંભ ઉપર ધ્વજ-દંડ અને પતાકા વિધિથી સ્થાપવી.

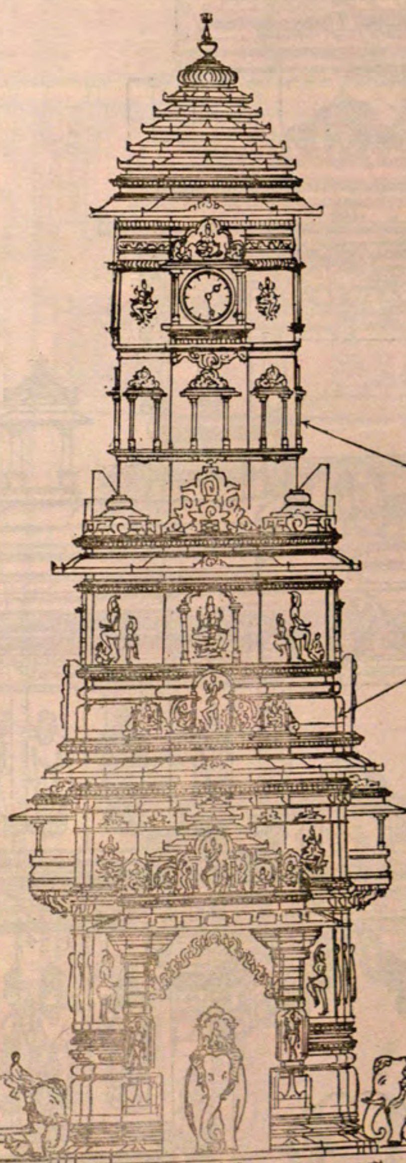
સરોવર, વાવ અને કુંડના પાસે ધ્વજાસ્તંભો અમુક માપ પ્રમાણનાં અમુક નામો કહ્યાં છે.

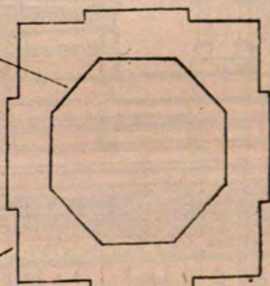
સરોવર અને મહાલયને પાંચ માનના કીર્તિસ્તંભ કરવા તેના નામ કહ્યા છે ૧ આનંદ નવ હાથના ૨ દુંદુભિ અગ્યાર હાથનો ૩ શ્રીકાંત તેર હાથનો ૪ શ્રી મુખ તેર હાથ ઉદયનો ૫ મનોહર સત્તર હાથ ઉદયનો સ્તંભ કહ્યો છે બીજા કુડ અને વાવ આગળ પણ સ્તંભો ઊભા કરવા તેમ જ બે સ્તંભ તોરણનો પ્રતોલ્યા પણ ઊભો કરવાનું કહ્યું છે.

ચિત્તોડનો કીર્તિ સ્તંભ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

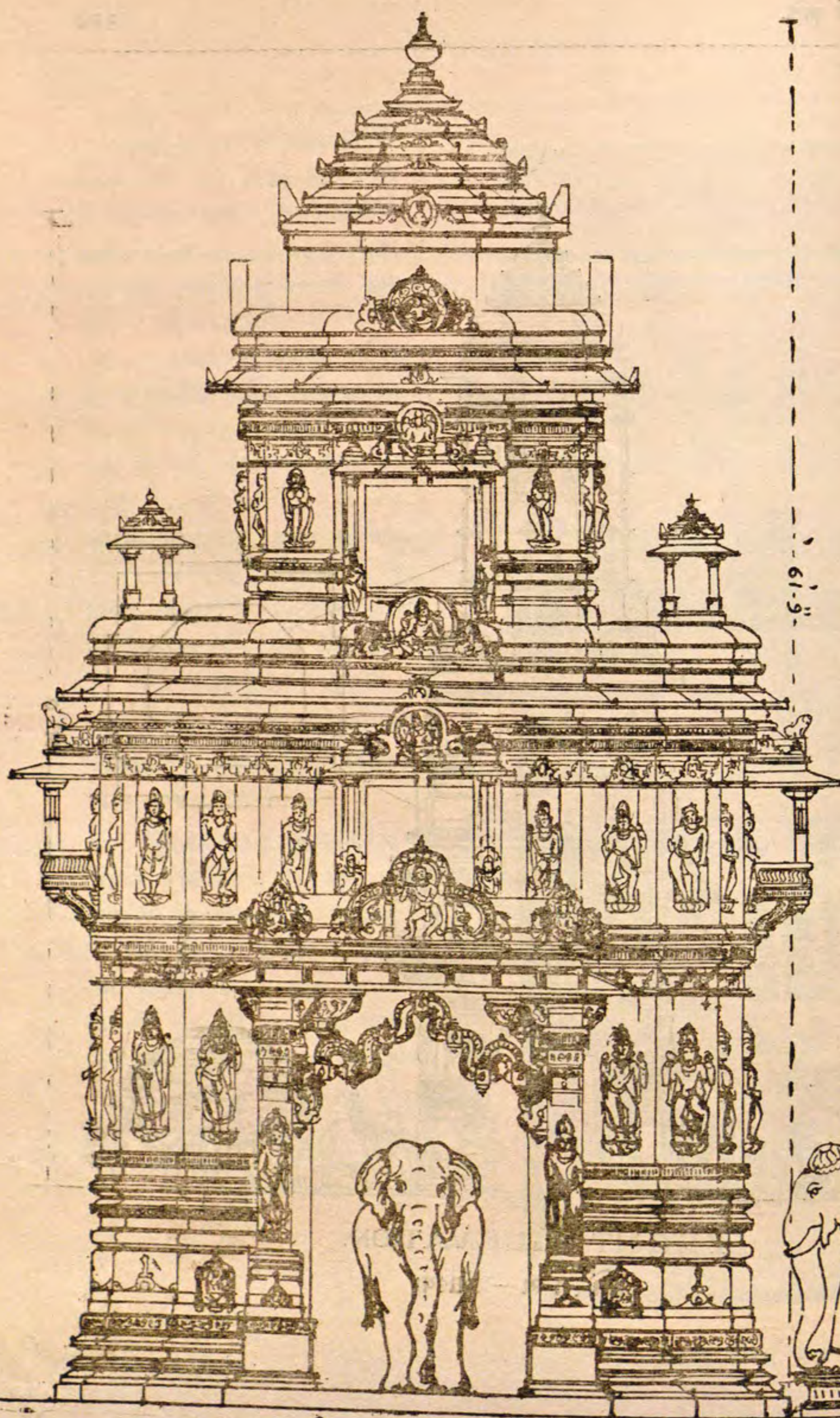

FRONT ELEVATION.

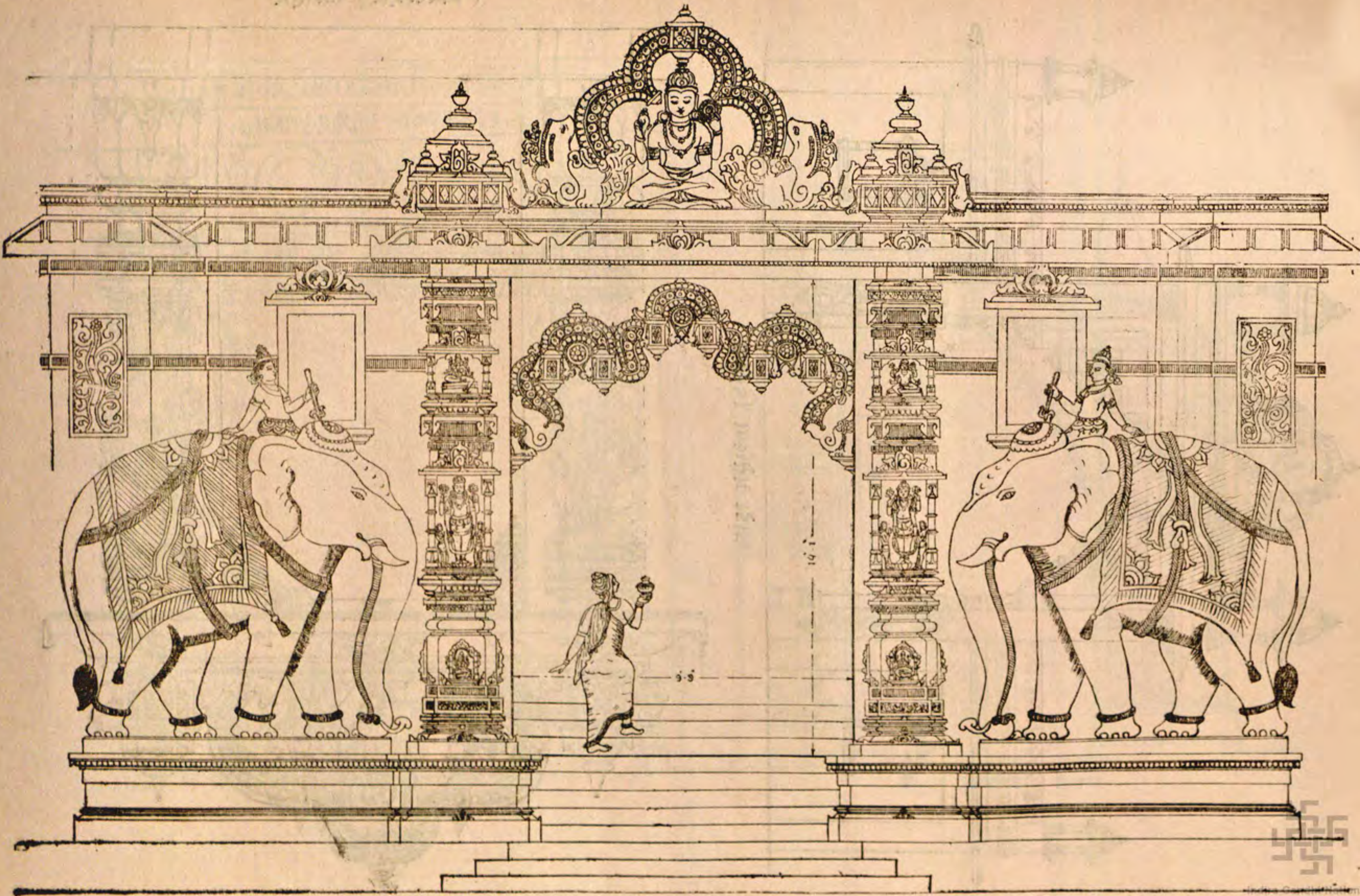
કીર્તિસ્તંભ—પ્રતોલ્યા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

વિશાળ—પ્રતોલ્યા

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સાદો પ્રતોલ્યા વિશાળ

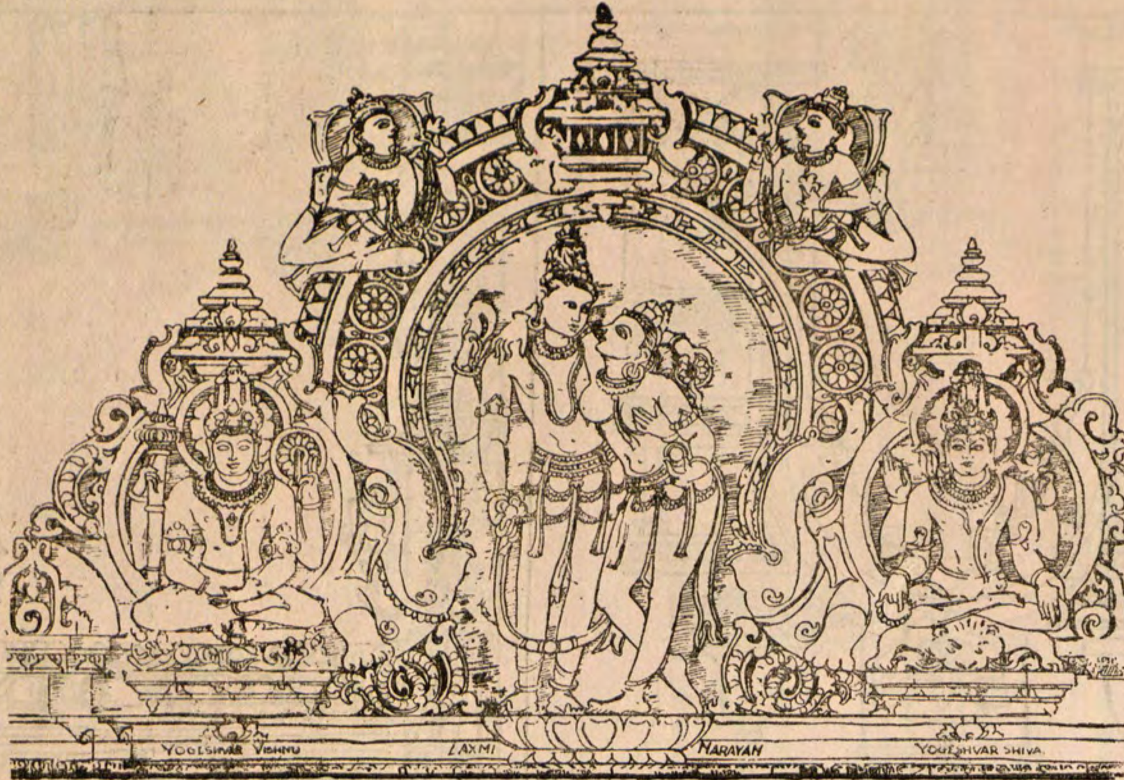
પ્રતોલ્યા (મંડળયુક્ત)

આંધ્ર-તરંગુલ પ્રતોલ્યા તોરણ

જાવા-સુમાત્રા પ્રતોલ્યા

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

યોગેશ્વરવિષ્ણુ લક્ષ્મીનારાયણ યોગેશ્વરશિવ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अथ विश्वकर्माकृते वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे प्रासादाधिकारे देवतान्यास
क्रमांक अ–१४

श्री विश्वकर्मा उवाच
प्रासादे देवतानांय गुणवृक्ष्यामि सांप्रत
तथा यावतनुसंस्थाच क्रमेणैवप्रकिर्तिता ॥१॥
कौर्म्मे घनशिलाणंतु खरशिलायावाराहकं
भिट्टत्रयो त्रयोदेवा पन्नगायक्षकिन्नरा ॥२॥
जाडयकुंभोस्थितोनंदि हरियैवकणालिका
गजपीठंगणेशं च अश्वपीठं तथाश्विनै ॥३॥
नरपीठ नरोत्तमात्र खुरकेचधरास्मृता
कुंभकेष्ट तथासृष्टिन्य निर्गमोदगोसमया ॥४॥
रूद्रंच प्रकर्तव्या भद्रेभद्रेस्वयंविधि
कलशे च तथागौरि नंदिचैवातरपत्रको ॥५॥
कपोताल्यां गांधर्वा मंचिकायां सरस्वती
अतउर्ध्वे भवेज्जंधा देवतानां मनोरमा ॥६॥
देवतानाम श्रयंस्थानं प्रासादस्यवभूषण
कर्णेषु दिक्पालाश्चैव प्राच्यादिषु प्रदेक्षणे ॥७॥
नाटेश्वरं पश्चिमेभडे अंतकैः सहदक्षिणे
चंडिका चोतरे देवी दंष्टारौद्रतनाशुभा ॥८॥
प्रतिरथे तत्रदेव्या च कर्तव्या च दिशापति
वारिमध्येमुनिद्राणां प्रनिलातयसाशने ॥९॥
आधारंअक्षसूत्र च जटामुकटमंडितं
मंदिकाकोणिकायां च दले प्रतिरथौतथा ॥१०॥
रुपंच नृत्यसंयुक्तं भेदमूर्ति स्तथैवच
गणेशं च कुमारं च आदित्यस्य...स्तथा ॥११॥
चंडिकाब्रह्मणंचैव वासुदेव तथैव च
भेदमूर्तिस्तुजंधाया अन्येश्चापिसुरास्तया ॥१२॥
क–मिकमध्यदेवंच प्रासादो सर्वदेवहि
प्रासादे अंतरं नास्ती पीठ चैव तथैव च ॥१३॥

कपिलायमभिश्चैव अंतरंतयविद्यते
तलविभक्ति छंदेन उर्ध्वं च पृथक पृथक् ॥१४॥
ज्ञातिच्छंदे समुत्पन्ना शृंगप्रत्याङ्गमेव च
कर्तव्यं जगत्यांन्तरं अनंतरं कुलदेवता ॥१५॥
अंतरंभद्रदेशेतु उत्तभागे स्तथैव च
बलाणक मंडपंश्चैव कर्तव्यापंचदेवता ॥१६॥
चंडिका गणेशंचैव जिनार्क ब्रह्मणदास्तथा
यामूर्तिमध्यदेशेतु पृष्टिभद्रे तथैव च ॥१७॥
अन्ये परिणाप्राज्ञ सर्वदैव स्वयंविधि
उद्गमे च भवेरिंद्र कपिग्रासरलकृता ॥१८॥
प्रवेशं चतुभागेस्तु कर्तव्यंशास्त्रपारजै
सावित्रिपद संस्थाने भरण्याच न संशय ॥१९॥
विद्याधराकपोतालि अंतरपत्रेषु सुरंगाणि
पर्जन्येषु खुटछाद्ये अतःउर्ध्वतथैव च ॥२०॥
निर्गमे मणिरत्नेव.....सर्वत्रपूजते ॥२१॥

इति मंडोवर देवतादस्थान विश्वकर्माउवाच

सदाशिवमध्यदेशे च लक्ष्मी सर्वत्रदापयेत्
पदस्थाने स्थितादेवा सर्वकल्याणकारका ॥२२॥
शाखायां चंदसूयस्तु मातराणां चोतरंग कौ
उदंम्बरस्थिता यक्ष अर्धीन्येर्धचंद्रके ॥२३॥
राजसेन वेदिकायां आसनंघत्रवारणं
मृत्यलोकयोदेवा ते पद सर्वमाश्रिता ॥२४॥
स्तंभासने भवेशक्र आसनं सर्ववर्णयेत्
ब्रह्मक्षत्रिय वैश्य योगियांच पुनःपुन ॥२५॥
स्तंभेषुपर्वताप्रोक्ता आयाश्चदिग्वजः
सहभरणंशंकरेयैव गांधर्वकुमार स्तथा ॥२६॥
पट्टकं मातरासर्वे देव्यानंच समस्तकाः
दंतरापुत्तराश्चैव वैताल्या ब्रह्मराक्षसा ॥२७॥
पदशांशे भवे शक्रः यक्षश्च धनदस्तथा
उदिपर्णा गणी सर्वे व्रतश्चैवन संशयः ॥२८॥

त्रयाशंतिसुरा सर्वे त्रिदशैः सहसंयुतं
वृतोर्ध्वंयतेनित्यं कर्णदर्दरिका ॥२९॥
करोटकस्यऽधोभागैः उर्ध्वंदर्दरिकास्तथा
विद्याधरथरं नाम देवानावल्लभ सदा ॥३०॥
दशयाद्विद्याधरं च रुपपश्चिम प्रियवादिनौ
दिशि च विदिशिचैव मध्यस्थास्तनिदेशयेत् ॥३१॥
........संघाप्रकर्तव्या षंडेषंडे च कारयेत्
.... ॥३२॥
षोऽशविद्याधरं च चतुर्यात्रप्रकाशका
कंदर्प नृत्यताश्चैव नृत्यकी नृत्यवल्लभा ॥३३॥
गीयालुंकोलकंक्तयाव वृत्तानपूर्णमिव च
आकाशं च पदंप्रोक्त अव्यक्तंव्यक्त मेव च ॥३४॥
मध्ये ध्रूवपदं तस्य अचलंध्रूव निश्चलं
एतत सर्वपदंप्रोक्त भाषिते विश्वकर्मणे ॥३५॥
जालिके रुषि संहाय मध्येवसुरसंस्थिता
ब्रह्माविष्णुस्तथारुद्रं भद्रेभद्रेषुदाययेत् ॥३६॥
ऊरुशिखरे तथाय च भद्रेमद्रे स्वयंविधि
शिखरे इश्वरंविद्यात् शिखायं च सुराधियं ॥३७॥
ग्रीवायांयततोनंदी अंडकेपुनिशानतं
पद्मपत्र तथा पद्मं आमलसादिकापदरं ॥३८॥
कलशं च स्थितोरुद्रो व्योमव्यापिसदाशिव
सद्योवामस्तथाघोर पद्म इशानःस्तथा ॥३९॥
कर्णप्रतिरथरद्ध बालंझरसुभद्रकं
कर्णिका नदिकायां च शलिलान्तक तथा ॥४०॥
एते देव सभाख्याता प्रासादेषु सुराधिया
पंचवक्रेदिषुभद्रे अंगसंख्या प्रशस्यते ॥४१॥
पथ्यते मुच्यते पापं अक्षयाफलमेव च
त्रिकालस्मरतेयस्तु सर्वाधिकलंभवेत् ॥४२॥

इतिश्री विश्वकर्मोक्ते वास्तुविद्याया त्रिदशभवनोद्भव वास्तुशास्त्रे पासादाधिकारे
स्तथवकादेवता क्रमांक अ-१४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

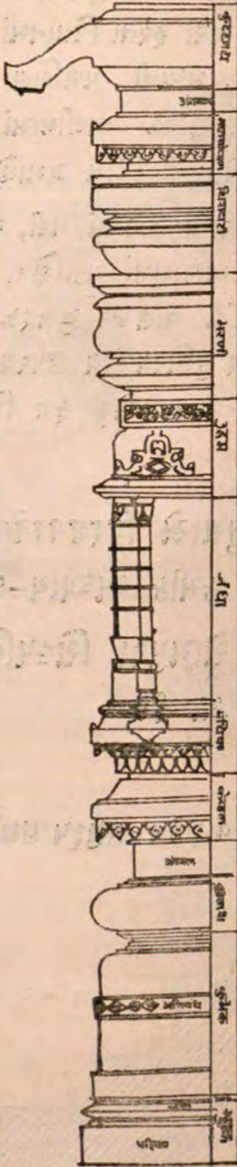
વિશ્વકર્માકૃતે વાસ્તુવિદ્યાયા પ્રાસાદાધિકારે થર દેવતા ન્યાસ ક્રમાંક અ–૧૪ વિશ્વકર્મા કહે છે.

પ્રાસાદના થરોના દેવતાઓના ન્યાસ હવે હું અનુક્રમે સ્થાન સાથે કહું છું. સ્થિર શિલામાં કુર્મ–ખરશિલામાં વરાહદેવ–ત્રણ-ભીટના ત્રણ દેવો પન્નગ, યક્ષ અને કીન્નરનો વાસ છે. જાડંબાના થરમાં નંદી, કણીમાં હરિ; ગજપીઠમાં ગણેશ, અશ્વપીઠમાં અશ્વિનીકૂમાર, નરપીઠમાં નરોત્તમ, ખુરાના થરમાં પૃથ્વીદેવી, કુંભાના થરમાં સૃષ્ટિ.... નિકાળામાં....કુંભાના ભદ્ર ભદ્રે રુદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ; કળશામાં ગૌરી, અંતરપત્રમાં નંદી, કેવાળમાં ગાંધર્વ મચિકામાં સરસ્વતી તે ઉપર જંઘાના મનોરમ દેવો. પ્રાસાદના આભૂષણને આશ્રયે દેવો કહ્યા છે. રેખાએ પૂર્વાદિદિશાના ક્રમે દિગ્પાલોના સ્થાન જાણવા. પશ્ચિમના ભદ્રે નાટેશ્વર. અંત કે....દક્ષિણે.... ઉત્તરે ચંડિકા દેવી. રુદ્ર સ્વરૂપ દેખાતું.... પ્રતિરથે દિશાઓમાં દિગ્પાલોનું સ્થાન જાણવું. પાણીતાટમાં તાપસ મુનિએ સ્વરૂપો તપ કરતા જાણવા. તેના હાથમાં માળા અને જટામુકુટથી શોભતા મુનિનાં સ્વરૂપો જાણવા. નંદિકા કોણિકામાં પ્રતિરથના ઘટે નૃત્ય કરતી મૂર્તિઓ ગણેશ, કાર્તિકસ્વામી, સૂર્ય, ચંડિકા, બ્રહ્મા, વાસુદેવ આદિ ભેદ મૂર્તિઓ જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તે પ્રમાણે જંઘામાં ભેદ મૂર્તિઓ કરવી. મધ્યગર્ભના ગોખલાઓમાં મૂળથાનકે દેવનાં પર્યાય સ્વરૂપો મૂકવા....પીઠમાં કોળીના અંતરમાં પ્રાસાદની તલ વિભકવી છંદમાં ઉપરોક્ત દેવે કહ્યા ઉપર જુદા જુદા દેવો સ્થાપવા. પ્રાસાદની જાતિ છંદ શ્રૃંગ પ્રત્યાંગ ઉરશ્રૃંગમાં જગતીના અંતરે અનંતર કુળદેવો. ભ્રમયુક્ત પ્રાસાદના અંદરના ભદ્રેના ઉત્તમ અંગે બલાણક મંડપમાં પાંચ દેવો કરવા. ચંડિકા,

૨૩ પાર્શ્વનાથ વલ્લભ પાર્શ્વવલ્લભ પ્રાસાદ ૪૭ વિભક્તિ ૨૧ તલભાગ ૨૬ શ્રૃંગ ૧૧૩

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગણેશ, જીન, સૂર્ય, બ્રહ્મા, યથા-સ્થાને સ્થાપવા. જે દેવનો પ્રાસાદ હોય તેનું પર્યાય સ્વરૂપ પાછલા ભદ્રે સ્થાપવું. અન્ય સ્થાને સર્વ-દેવોને યથાસ્થાને સ્થાપવા. ઉદ્રમ, દોઢીયામાં ઇંદ્ર સ્થાપવા. તે થરમાં કપી–વાનર અને ગ્રાસથી અલંકૃત કરવા. ચારે તરફના ઊંડાઈમાં શાસ્ત્રના પારંગતે દેવોની કલ્પના કરવી. ભરણીના થરમાં સાવિત્રી-દેવીનું સ્થાન જાણવું. મહા કેવાળમાં વિદ્યાધર અને અંતરાલમાં સુરંગપાણી – છજામાં પર્જન્ય = વરુણનું સ્થાન જાણવુ. હવે ઉપરના કહે છે. તિકાળામાં મણિરત્નથી સર્વદેવોને પૂજવા.

ઇતિ મંડોવરથર દેવપદ સ્થાન

મધ્યમાં સદાશિવ, લક્ષ્મીદેવી સર્વ ભાગમાં પોતાના સ્થાને સ્થિત એવા દેવો કલ્યાણકારક જાણવા. દ્વારની બે શાખાઓમાં સૂર્ય ને ચંદ્રનું સ્થાન જાણવું ઉત્તરંગમાં માતૃકાદેવી. ઉંબરામાં યક્ષ અર્ધચંદ્ર શિવોદ્ધારમાં અશ્વિનીકુમારનું સ્થાન જાણવું.

રાજસેવક વેદિકા, આસનપટ્ટ અને મત્રવારણ (કક્ષાસન) મૃત્યુ-લોકના સર્વ દેવો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને યોગિનીનું સ્થાન જાણવું. સ્તંભમાં પર્વત કુંભીમાં ઇંદ્ર આસનમાં સર્વવર્ણ ભરણામાં ઉમામહેશ, સરામાં ગંધર્વકુમાર પાટ–ભારવટમાં સર્વ માતૃકાઓ એમ સમસ્ત દેવોના સ્થાન જાણવા. દાંતીયા છજામાં વૈતાલ અને બ્રહ્મ-રાક્ષસનુ સ્થાન જાણવું. પદની હાંશોમાં ઇંદ્ર–યક્ષ ને કુબેરનુ સ્થાન જાણવું. વિતાના ઉદીત ને વૃતમાં હાંશોમાં ફરતા સર્વ દેવો–અર્ધવૃત કણી દાદરી. કરોટકના ઉપરના ભાગે દાદરી. વિદ્યાધર થર નામે સર્વ દેવને દુર્લભ એવા દિશાના વિદ્યાધર–વાદ્ય બજાવતાં દેવાંગનાનાં રૂપો દિશા વિદિશાને મધ્યમાં........પ્રત્યેક થરે થરે........ચારે તરફ પ્રકાશવાન

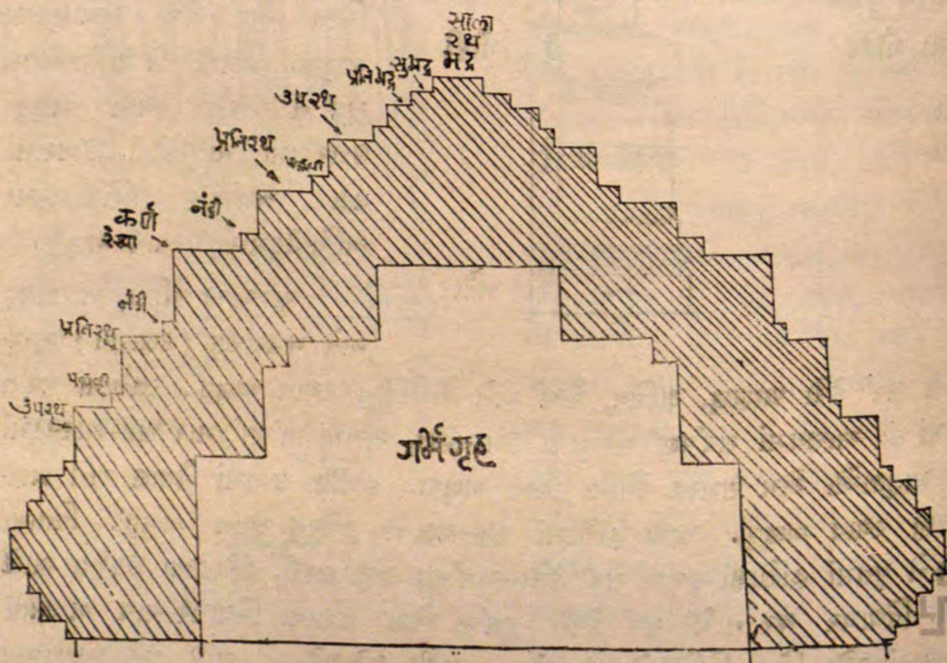

Indira Gandhi National Centre for the Arts

એવા સોળ વિદ્યાધરો કંદર્પાદિ નૃત્ય કરવા સ્થાપવા. તે પર દુર્લભ એવી નૃત્યનાયકાઓ કરવી. ગવાક્ષના થરે કોલકાયલાવાળા તથા કોલના થરો ફરતા વિતાનમાં થરો કરવા. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવા આકાશ–કરોટકનાં પદો કહ્યા. મધ્યની પદ્મશિલા અચલ એવી ધ્રુવ સમાન કરવી. એ સર્વ ભાગો શ્રી વિશ્વકર્માએ કહ્યા છે. જાળીયામાં ઋષિ–મધ્યમાં દેવ સ્થાપવા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર દેવો ભદ્રે ભદ્રે પોતાની વિધિ પ્રમાણે સ્થાપવા.

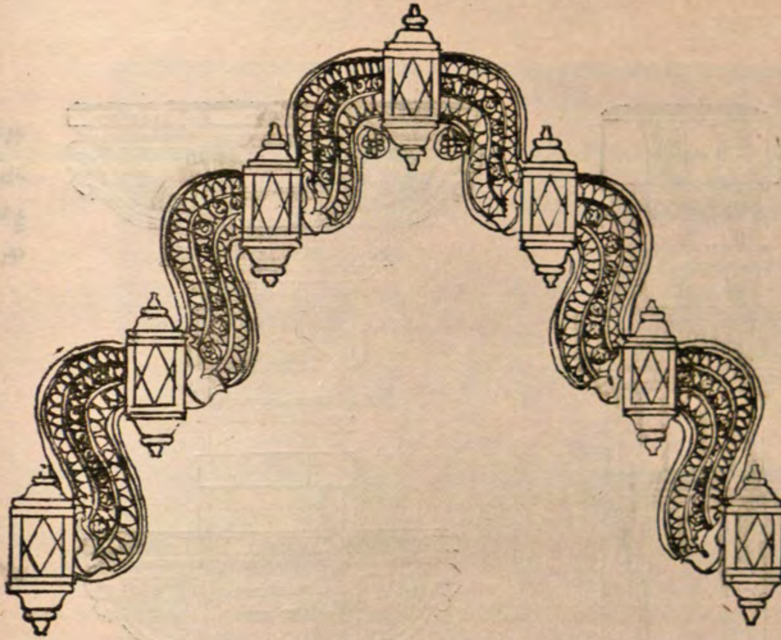
શિખરમાં ઈશ્વર, શિખામાં ઇંદ્ર, આમલસારાના ગળામાં નદી, અંડકમાં નિશાગત, પદ્મપત્રમાં પદ્મ, આમલસારિકામાં....કળશમાં રુદ્ર, આકાશમાં સદાશિવ, સદ્યોજાત, અઘોર ને ઈશાન દેવો આમલસારામાં કર્ણ પ્રતિરથ, મંદી વાલંજર સુભદ્રક. કર્ણિકા નંદિકા શલીલાંતરના સ્થાને પ્રાસાદના દેવો પધરાવવા, ભદ્ર મુનિરથ રથ ઉપરથ આદિ પંચવક્નો અંગ સંખ્યામાં પ્રશસ્થદેવોને ભાવનાથી પૂજવા. અજ્ય એવું ફળ ત્રિકાળ સ્મરણયુક્ત ફળ મળે છે. ૩૨.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માકૃતાય વાસ્તુવિદ્યાયા વાસ્તુશાસ્ત્રે ત્રિદશમતનોદ્ભવ વાસ્તુશાસ્ત્રે પ્રાસાદાધિકારના થરદેવતાનો ક્રમાંક અધ્યાય–૧૪ પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાનુવાદ क्र. अ. १४

પ્રાસાદના ઉપાંગોમાં સંયોજત વામદેવ તત્પુરૂપ ઇશાન

ઇલિકા તોરણ

પ્રાસાદસ્તર દેવતા ન્યાસ

ફુટનોટ—

કુર્મધરણીશા–વારાહ
ખરશીલામાં–વરાહ
ત્રયભિટ્ટ–પન્નગ યક્ષ કીન્નર
જાડંબો–નંદી
કણી–હરિ
ગજપીઠ–ગણેશ
અશ્વપીઠ–અશ્વિનીકુમાર

નરપીઠ–નરોત્તમ
ખરો–વસુધા પૃથ્વી
કુંભો–સૃષ્ટિ
કુંભાના ત્રણ ગાયત્રીભેદ–ત્રણ સંધ્યા–
કળશ–ગૌરી
અંતરપત્ર–કુબેર
કેવળ–ગંધર્વ
અંતરપત્ર–કિન્નર
મંચિકા–સરસ્વતી
જંઘ–લોકપાલદીગપાલ
ઈંદ્ર ગણુધર
ઉદ્‌ગમ–ઈંદ્ર

ભરણી–સાવિત્રી

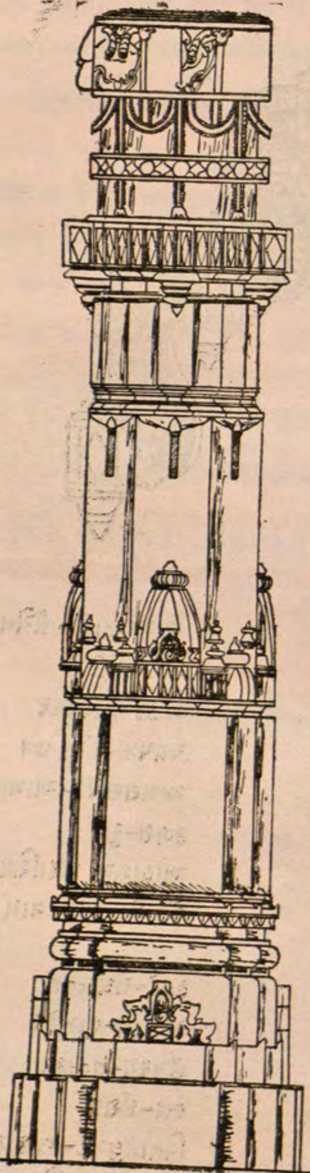
મહાકેવાલ–વિદ્યાધર
અંતરાલ–ઈંદ્ર
કૂટછાદ્ય છજુ–પર્જન્ય
બે શાખો–ચંદ્ર સૂર્ય
ઉતરંગ–માતરાદેવી

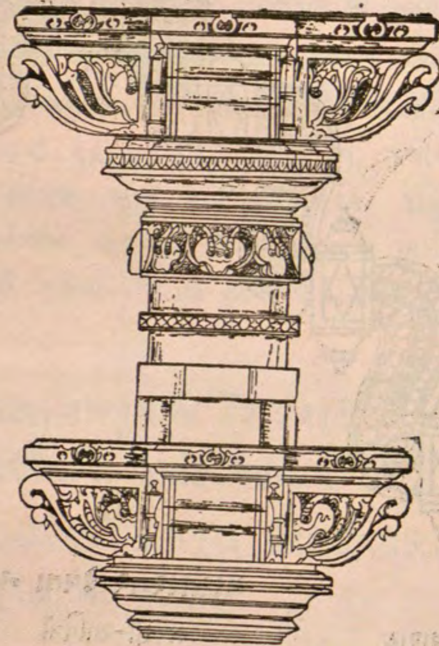
ઉંદબર–યક્ષ
અર્ધચંદ્ર–અશ્વિનીકુમાર
સ્તંભ–પર્વત
કરોટક–વિતાનઘુમટ–આકાશ
જાલક–સપ્તઋષિ
મધ્યમાં–દેવસુરપદ્મશીલામાંધ્રુ
શિખરના
પાંચ ઉરૂશ્રુંગ–૧ બ્રહ્મા ૨ વિષ્ણુ
૩ સદાશિવ ૪ રુદ્ર ૫ ઈશ્વર
શિખર–ઈશ્વર
શીખરીયો–ઈંદ્ર

આમલસારા–નીચેના દેવો
ગળો–નંદી
અંડક–નિશાચર
પદ્મપત્ર–પંચ છત્ર
મામલસારી–આમલ
કળશ–રુદ્ર
આકાશમાં સદાશિવ–સદ્યો,
ઉપાંગો દેવો વામ અઘોર
તત્પુરૂષ

કર્ણ–સદ્યોન્નતે
પ્રતિરથ–વામદેવ
ઉપરથ–તત્પુરૂષ
ભદ્ર–ઈશાન
વિતાનઘુમટ–આકાશ દેવ
રૂપકંઠ વિદ્યાધર
હાંશીમાં ગણુદેવ
ગોળથરોમાં અન્નપૂર્ણા
કક્ષાસન–મૃત્યલોકના
રાજસેન મૃત્યુદેવ
વેદીકાઆસનપટ્ટ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ઓરિસ્સા કોણાર્કના સૂર્ય મંદિરની સૂર્યની પ્રતિમા

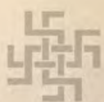

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

સ્વ૦ ચંદુલાલ

મોઢેરાના સૂર્ય મંદિરની જંઘાના દેવ સ્વરૂપો

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अथ चतुर्विंशति गौरी स्वरूपाणि श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे (वास्तुविद्या क्रमांक अ–९५)

विश्वकर्मा उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि गौर्यादिचतुर्विंशतिम् ।
चतुर्भुजा विनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ॥१॥
पीताङ्गी पीतवर्णा च पीतवस्त्रविभूषिता ।
एक वक्त्रा त्रिनेत्रा च स्वरूपे यौवनान्विता ॥२॥
सुप्रभा सुतेजाद्या च मुकुटेन विराजिता ।
प्रभामंडलसंयुक्ता कुंडलाभरणविभूषिता ॥३॥
हारकंकणकेयूरा पादयोर्नूपुरास्थिता ।
सिंहस्कंधे मसारूढा नानारूपकरोद्यता ॥४॥
देवगांधर्वगणेन पूजिता सुरगणैस्तथा ।
कृतयुगे तोतला नाम पूज्यते ब्राह्मणैः सदा ॥५॥
त्रिपुराख्या तु क्षत्रियैः सौभाग्या च वैश्यस्तथा ।
विजया शुद्रजातिभिः पूज्याश्चत्वारो ब्राह्मणैः ॥६॥
त्रयश्च राज्यजातिभिः द्वयौ वैश्यश्च पूज्यते ।
अथैका शुद्र जातिभिः............ ॥७॥

१. तोतला देवी–

दक्षिणे चाक्षमालां च तस्याधश्च कमंडलुम् ।
तथैव पीछिकां वामे वामाधः शंखमुत्तमम् ॥८॥
रूपेण तोतला नाम मूर्त्तिश्च हंसवाहिनी

२. त्रिपुरा देवी–

अभयं च दक्षिणे हस्ते तस्योर्ध्वेऽङ्कुशमङ्गुले ॥९॥
पाशं च वामहस्ते तु लिङ्ग च तदधः स्थितम् ।
प्रेतासना महादेवी त्रिपुरा नाम मूर्तिकः ॥१०॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ તોતલા

२ ત્રિપુરા

३ સૌભાગ્યા

४ વિજયા

३. सौभाग्या देवी–

दक्षिणे चाक्षसूत्रं च तस्योर्ध्व पद्ममुत्तमम् ।
वामे तु पुस्तकं चैव वामाधः फलमुत्तमम् ॥११॥
गरुडे च समारूढा सौभाग्यवेत्ता मूर्त्तिकः ।

४. विजया देवी–

दक्षिणे चाक्षसूत्रं च तदूर्ध्वं दंडमुत्तमम् ॥१२॥
वामे तु पुस्तकं चैव वामेधश्चाभयं तथा ।
प्रसन्नमुखा देवी च विजया नाम मूर्त्तिकः ॥१३॥

५. गौरी देवी–

दक्षिणे चाक्षसूत्रं च भूजोर्ध्वंश्वरमेव च ।
गणं च वामहस्ते च तस्याधश्च कमंडलुम् ॥१४॥
गारी नामेन विख्याता मूर्तिश्च सिंहवाहिनी ।

६. पार्वती देवी–

दक्षिणे चाभयं चैवं तूर्ध्वं लिङ्गमीश्वरम् ॥१५॥
वामे गजाननं चैव मातुलिङ्गं चाधःस्थितम् ।
गोधिका लांछनं चैव पार्वती नाम मूर्त्तिकाः ॥१६॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७. शूलेश्वरी देवी–

अभयं दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वे रुद्रमेव च ।
वामे गणपतिं श्चैव वामाधः चाक्षमालिका ॥१७॥
सिंहवाहने समारूढा शुलेश्वरी नाम मूर्तिषु ।

૫ ગૌરી

૬ પાર્વતી

૭ શુલેશ્વરી

૮ લલિતા

८. ललिता देवी-

दक्षिणं चाक्षमालां तु तदूर्ध्व लिङ्गमेव च ॥१८॥
वामे गणपतिं चैव तस्याधः पद्ममुत्तमम् ।
गोधिकावाहने चैव ललिता नाम मूर्तिषु ॥१९॥

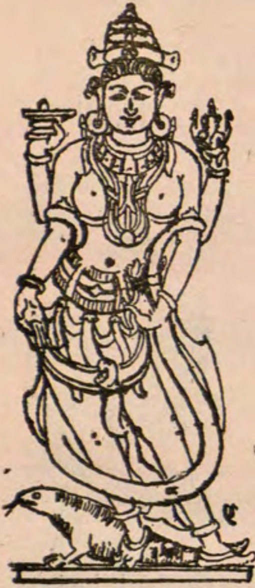
९. ईश्वरी देवी–

अभयं दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ।
वामे गणपतिं चैव वामाधश्च कमंडलुम् ॥२०॥
............ईश्वरी सिंहवाहिनी ।

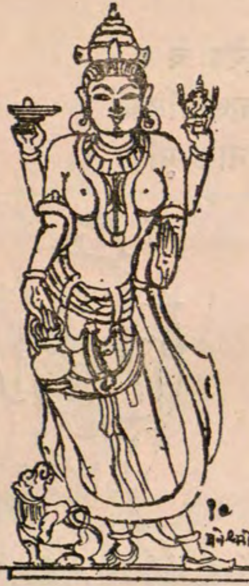
१०. मनेश्वरी देवी–

पद्मं दक्षिणहस्ते च तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ॥२१॥
वामे गणपतिं चैव वामाधश्चाभयं तथा ।
सिंह वाहन समारूढा मनेश्वरी नाम मूर्तिषु । ॥२२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९ ઇશ્વરી

१० મનેશ્વરી

११ ઉમાપતિ

१२ વીણા

११. उमापति देवी–

अभयं दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वं ईश्वरं तथा ।
वामे गणपतिं चैव वामाधः पद्ममुत्तमम् ॥२३॥
उमापतिनामा मूर्तिः देवो च सिंहवाहिनी ।

१२. वीणा देवी–

पद्मं च दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वं लिङ्गमेय च ॥२४॥
गणेशं वामहस्ते च लिङ्गं तदधःस्थितम् ।
सिंहासने समारूढा वीणेति नाम मूर्तिषु ॥२५॥

१३. हस्तिनी देवी–

दक्षिणे च मातुलिङ्गं तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ।
वामे गणपतिं चैव वामाधश्च कमंडलुम् ॥२६॥
गोधासने समारूढा हस्तिनो नाम मूर्तिषु ।

१४. त्रिनेत्रा देवी–

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ॥२७॥
वामे गणपतिं चैव मातुलिङ्गमधः स्थितम् ।
सिंहासने समरूढा त्रिनेत्रा नाम मूर्तिषु ॥२८॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१५. रमणा देवी–

अक्षसूत्रं दक्षिणे च तदूर्ध्वे ईश्वरं तथा ।
वामे गणपतिं चैव तस्याधः पुस्तकं तथा ॥२९॥
हंसवाहनमारूढा रमणा नाम मूर्तिषु ।

१६. कुलकला देवी–

पद्मं च दक्षिणे हस्ते तस्योर्ध्वे पद्ममुत्तमम् ॥३०॥
पुस्तकं वामहस्तेन तथाधश्च कमंडलुम् ।
कमलालाच्छनं चैव देवीनाम कुलकला ॥३१॥

१७. जंघा देवी–

अक्षमालां दक्षिणे च तस्योर्ध्वे पद्ममुत्तमम् ।
दर्पणं वामहस्ते च वामाधाः फलमुत्तमम् ॥३२॥
हस्तिनो वाहना देवो जंघानामतो मूर्तिषु ।

१८. त्रैलोक्यविजया देवी–

वरद दक्षिणे हस्ते तस्योर्ध्वेऽङ्कुशमुत्तमम् ॥३३॥
पाशं च वामहस्ते तु वामाधश्चाभयं तथा ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र ईश्वरश्च सदाशिवः ॥३४॥

૧૩ હસ્તિની

૧૪ ત્રિનેત્રા

૧૫ રમણા

૧૬ કુલકલા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एते पंच महाप्रोक्ताः पादमूले व्यवस्थिताः ।
त्र्यैलोक्यविजया नाम.............. ॥३५॥

१९. कामेश्वरी देवी–

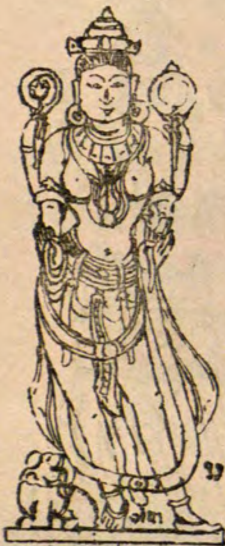
दक्षिणे चाक्षसूत्रं च तदूर्ध्वे पद्ममुत्तमम् ।
पुस्तकं वामहस्ते तु वामाधश्चाभयं तथा ॥३६॥
कमलासनमारुढा देवी कामेश्वरी तथा ।

२०. रक्तनेत्रा–

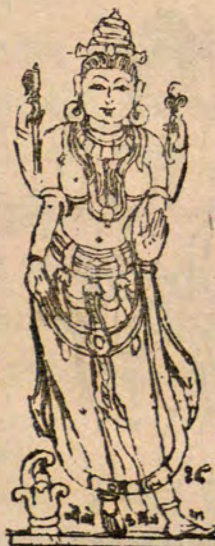
अभयं दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वं खड्गमेव च ॥३७॥
वामे तु तक्षकं चैव तस्याधः फलं भवेत् ।
प्रेतासना समारुढा रक्तनेत्रा च नामत ॥३८॥

२१. चंडी, २२. जंभिनी, २३. ज्वालाप्रभो, २४. भैरवी–

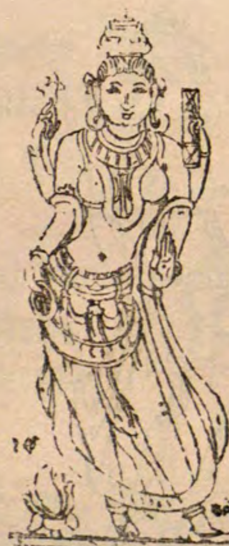
चंडीनीतानी दध्यनी (?) जंभिनी ज्वलतप्रभा ।
सहितं भैरवरूपा कोटराक्षी च भीषणी ॥३९॥
प्रेतारूढा विशाला च द्वादश पंचलोचना । (?)
पंचमहादीप्तमुद्रा.......पंचकभूषणा ॥४०॥
सिंहचर्मपरिधाना गजचर्मोत्तरीयकम् ।
नीलोत्पलसमाभासा सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥४१॥

१७ જંઘાદેવી

१८ ત્ર્યલોક્યવિજયા

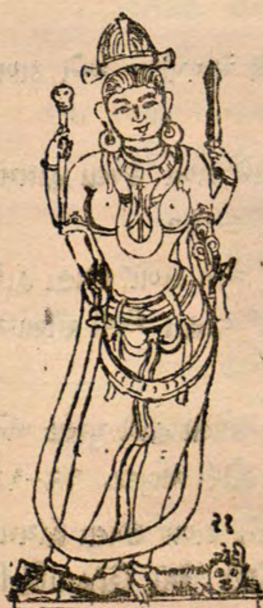
१९ કામેશ્વરી

२० રક્તનેત્રા

कपालाभरणं खण्डं खंडं षड्वर्गधारिणि ।
कपालखड्ड्गधरा ज्ञेया त्र्यैलोकोद्योतघंटिका ॥४२॥
सरसारङ्गधरा दिव्या पाशांङ्कुशधरा च तु ।
सर्पकुंडलसंयुक्ता सर्पाभरण भूषिता ॥४३॥
सर्पकंकणकेयूरा नागाभरणभूषिता ।
इत्येवं भैरवीदेवी सपादपरिकीर्तिता ॥४४॥

इति श्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुशास्त्रे चतुर्विंशति गौरी स्वरूपाक क्रमांक अ–१५

२१ ચંડી　२२ જંભિની　२३ જ્વાલાપ્રભા　२४ ભૈરવી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुविद्याया वास्तुशास्त्रे चतुर्विंशति गारी स्वरूपाध्याय
क्रमांक १५

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચઃ-હવે હું ચોવીશ ગૌરીના સ્વરૂપ કહુ છું. ચાર ભૂજા, ત્રણ નેત્ર સર્વ આભૂષણો ધારણ કરેલ પીત વર્ણના પીત અંગવસ્ત્રથી શોભતા એક મુખ-ત્રણ નેત્ર યૌવન સ્વરૂપ પ્રભામંડળવાળા કુસુમોથી શોભતા હાર. કંકણ કયુર પગનુપુર ધારણ કરેલ સિંહના વાહન પર બેટેલા અનેક રૂપથી શોભતા એવી દેવીને દેવો, ગાંધર્વો, સિધ્ધે અને ગાંધર્વોથી પૂજાતાં એવી દેવીઓ છે. ૫

કૃતયુગમાં બ્રાહ્મણોથી પૂજાતા-ત્રિપુરાદેવી ક્ષત્રિયથી અને સૌભાગ્યાદેવી વૈશ્યવર્ણથી પૂજાતા. વિજયાદેવી શૂદ્રોથી પૂજાતા ચારે દેવીઓ બ્રાહ્મણોથી પૂજાય. ત્રણ દેવીઓ ક્ષત્રિયોને અને બે દેવીઓ વૈશ્યો અને એક દેવી શૂદ્રોથી પૂજાતા. ૭

---

૧. તોતલા : જમણા ઉપલા હાથમાં માળા....કમંડળ....ડાબા હાથે મોરપીચ્છ અને ડાબા નીચે હાથમાં શંખ ધારણ કરેલો છે. ૮

૨. ત્રિપુરા : જમણા હાથે નીચે અભયમુદ્રા, ઉપલા હાથે અંકુશ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં પાશ અને ડાબા નીચેના હાથે શિવલિંગ ધારણ કરેલા છે. ૯-૧૦

૩. સૌભાગ્યા : જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપલા હાથે કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથે હાથે પુસ્તક. ડાબા નીચલા હાથે ફળ ધારણ કરેલ છે. ગરુડનું વાહન એવી સૌભાગ્ય ગૌરીની મૂર્તિ જાણવી. ૧૧

૪. વિજયા : જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપલા હાથે દંડ, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક અને નીચેના હાથ અભયમુદ્રા ધારણ કરેલ છે. પ્રસન્ન મુખના વિજયા ગૌરી જાણવા. ૧૨-૧૩

૫. ગૌરી : જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપરની ભૂજામાં લિંગ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં ગણપતિ, નીચલા હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલાં એવી ગૌરી દેવી સિંહવાહિની જાણવી. ૧૪

૬. પાર્વતી : જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપર શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, ડાબા નીચલા હાથે ફળ (માતુલિંગ ધારણ કરેલ છે) તેનું ઘોનુ આસન, તેની બે બાજુ યજ્ઞકુંડનું અન્ય ગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૧૫-૧૬

૭. શૂલેશ્વરી : જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપર શિવલિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, નીચલા હાથે માળા ધારણ કરેલ છે. સિંહ પર બેઠલી શૂલેશ્વરી દેવી જાણવી.૧૭

૮. લલિતાદેવી : જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપલા હાથે શિવલિંગ ધારણ કરેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, નીચેના હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે. ઘોનું આસન છે.૧૮-૧૯

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૯. ઈશ્વરી : જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપલા હાથે લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, નીચલા હાથે કમંડળ ધારણ કરેલ છે. સિંહનું વાહન છે. ૨૦

૧૦. મનેશ્વરી : જમણા નીચલા હાથે કમળ (કુંડી), ઉપલા હાથે લિંગ ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, ડાબા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા ને સિંહનું વાહન છે. ૨૧–૨૨

૧૧. ઉમાપતિ : જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપલા હાથે લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે. સિંહનું વાહન છે. ૨૩

૧૨. વીણાદેવી : જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપલા હાથે લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણેશ, નીચલા હાથે લિંગ ધારણ કરેલ છે. સિંહનું વાહન છે. ૨૪–૨૫

૧૩. હસ્તિની : જમણા નીચલા હાથે ફળ, ઉપલા હાથે લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણેશ, નીચેના હાથે કમંડળ ધારણ કરી ઘોનું વાહન પર બેઠેલ છે. ૨૬

૧૪. ત્રિનેત્રા : જમણા નીચલા હાથે માળા અને ઉપર લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણપતિ, નીચેના હાથે ફળ ધારણ કરેલ છે. ત્રણ નેત્રવાળી સિંહાસન પર બેઠેલ છે. ૨૭–૨૮

૧૫. રમણા : જમણા નીચેના હાથે માળા, ઉપર લિંગ, ડાબા ઉપલા હાથે ગણેશ, નીચલા હાથે પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. હંસનું વાહન છે. ૨૯

૧૬. કુલકલા : જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપલા હાથે પણ કમળ, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક નીચેના હાથે કમંડળ ધારણ કરેલ છે. કમળનું વાહન છે. ૩૦–૩૧

૧૭. જંઘા : જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપલા હાથે કમળ, ડાબા ઉપલા હાથે દર્પણ, નીચલા હાથે ફળ ધારણ કરેલ છે. હાથીનું વાહન જંઘાદેવીને છે. ૩૨

૧૮. ત્રૈલોક્યવિજયા : જમણા નીચલા હાથે વરદમુદ્રા, ઉપલા હાથે અંકુશ, ડાબા ઉપલા હાથે પાશ, નીચલા હાથે અભયમુદ્રા. તેના પગ પાસે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, ઈશ્વર અને સદાશિવ એ પાંચ મહાદેવી દેવીપાદ આગળ ઊભેલા છે. ૩૩–૩૪–૩૫

૧૯. કામેશ્વરી : જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપલા હાથે કમળ, ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક અને નીચે અભયમુદ્રા હોય છે. કમળ પર બેઠેલી કામેશ્વરીદેવી જાણ. ૩૬

૨૦. રક્તનેત્રા : જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપલા હાથે ખડગ ધારણ કરેલ છે. ડાબા ઉપલા હાથે સર્પ, નીચે ફળ ધારણ કરેલ છે. પ્રેત પર બેઠેલી દેવી છે. ૩૭–૩૮

૨૧. ચંડી : ૨૨ જંભિની, ૨૩ જ્વાલાપ્રભા, ૨૪ ભૈરવી દેવી એ ચારે દેવીઓ ભયંકર રૂપવાળી ઓખલા જેવી આંખોવાળી, શબ પર બેઠેલી, બાર વિશાળ પંચ લોચનવાળી, પાંચ મહા તેજવાળી મુદ્રાવાળી, પાંચ આભૂષણવાળી, સિંહચર્મને ધારણ કરનારી,

Indira Gandhi National Centre for the Arts

હાથીના ચર્મનું ઉતરીય વસ્ત્રની જેમ જનોઈ ધારણ કરનારી, નીલકમળના જેવી કાંતિવાળી, કરોડો સૂર્યના તેજવાળી-ચારે દેવીનાં સ્વરૂપો જાણવા. ૩૯-૪૦-૪૧

મુંડોની માળા ગળામાં ધારણ કરેલી, છ વર્ગ-કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, લોભ અને અહંકારવાળી; હાથમાં ખોપરી અને ખડગ ધારણ કરનારી; ત્રણે લોકને પ્રકાશિત કરનારી; ઘંટિકા, ધનુષબાણ, પાશ અને અંકુશ ધારણ કરનારી; કાને સર્પના અને કુંડળ સર્પના કંકણ આદિ સર્પના આભૂષણથી શોભતી એવી ભૈરવી આદિ ચાર દેવીઓ જાણવી. ૪૩-૪૨-૪૪

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માકૃતાયા વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુવિદ્યાયાં ચતુર્વિંશતિ ગૌરી સ્વરૂપ
પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા
શિલ્પવિશારદે કરેલા ભાષાનુવાદ ક્રમાંક अ ૧૫

વાસ્તુવિદ્યા ગ્રંથમેં ચતુર્વિંશતિ ગૌરી સ્વરૂપ કહા હૈ

ઉસમેં વીશ સાત્વિક આયુધોવાલી ઔર અંત કા ચાર સ્વરૂપ ઉગ્ર તામસ પ્રકર્તી કી આયુધોવાલી કહી હૈ. વાહન મેં દો મૂર્તિકા હંસ હૈ સિંહવાહિની સાત હૈ ગરુડવાહિની તીન ઔર ગોધાસા (ઘોકા વાહનવાલી તીન, ગજવાહિની એક, કામલાસની દો ઔર પ્રેતવાહિની છ કહી હૈ સાત્વિક આયુધોવાલી દો મૂર્તિકા પ્રેતાસન કહા હૈ યહ વિચિત્ર હૈ.

સ્વરૂપ વર્ણન મેં ચારભૂજા, પીત-વર્ણ, એક-મુખ, તીન-નેત્ર, યૌવનાવસ્થા, પ્રથામંડલ મુકુટ-કુંડલ હાર કેયૂર કંકણ પાદનૂપુરાદિ આભૂષણયુક્ત કહી હૈ (છેલ્લી ચાર સિવાય)

દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મેં યહી હુઈ દ્વાદશગૌરી સ્વરૂપ સર્વસાત્વિક આયુધોવાલી, કહી હૈ ચારભૂજા એક મુખ, ત્રીનેત્ર સર્વાભરણયુક્ત સ્વરૂપ કહા હૈ આકવી રંભાદેવી કા ગજવાહન કહા હૈ બાકી સર્વ દેવી કા ગોધાસન ઘોકાવાહન કહા હૈ.

ચતુર્વિંશતિ ગૌરી સ્વરૂપ આયુધ વાહન કી તાલિકા

अथ चतुर्विंशति गौरी स्वरूप अध्याय–१९

ક્રમ	નામ	જમણા હાથે ઉપલા	નીચલા	ડાબા હાથમાં ઉપલા નીચલા	ક્રમ	નામ	જમણા હાથ ઉપલા નીચલા	ડાબા હાથમાં ઉપલા નીચલા
૧	તોતલા	માલા	કમંડલ	પીછીકા શંખ વાહન હંસ	૧૪	ત્રિનેત્રા	શિવલિંગ માલા	ગણેશ ફળ સિંહ વાહન
૨	ત્રિપુરા	અંકુશ	અભય	પાશ શિવલિગ વાહન પ્રેત	૧૫	રમણા	,, માલા	ગણેશ પુસ્તક વાહન હંસ
૩	સૌભાગ્ય	પદ્મ	ભાલા	પુસ્તક ફલ વાહન ગરુડ	૧૬	ફલકલા	કમલ કમલ	પુસ્તક કમંડલ વાહન કમલાસન
૪	વિજયા	દંડ	માલા	પુસ્તક અભય વાહન સિંહ	૧૭	જંઘા	,, માલા	દર્પણ ફલ વાહન હરિત
૫	ગૌરી	શિવલિંગ	માલા	ગણેશ કમંડલ વાહન સિંહ	૧૮	ત્રૈલોક્ય વિજયા	અંકુશ વરદ	પારા અભય વાહન સિંહ
૬	પાર્વતી	,,	અભય	ગણેશ ફલ વાહન ગોધાસન	૧૯	કામેશ્વરી	કમલ માલા	પુસ્તક અભય કમલ આસન
૭	શૂલેશ્વરી	,,	,,	ગણેશ માલા સિંહ વાહન	૨૦	રક્તનેત્રા	ખડગ અભય	સર્પ ફલ કમલ આસન
૮	લલિતા	,,	માલા	ગણેશ કમંડલ વાહન ગોધાસન	૨૧	ચંડી	મુંડ ખડગ પાશ બાણ	ઘંટિકા ધનુષ અંકુશ ઢાલ
૯	ઈશ્વરી	,,	અભય	ગણેશ કમંડળ વાહન ગોધાસન	૨૨	જેમિની	ધારણ કસેવાલી ખોખલા જેવી	ભયવર સ્વરૂપ બાર યા પંચચક્ષુ
૧૦	મનેશ્વરી	,,	કમલ	ગણેશ અભય વાહન સિંહ				
૧૧	ઉમાપતિ દેવી	,,	અભય	ગણેશ કમલ સિંહ વાહન				
૧૨	વીણા	,,	કમલ	ગણેશ શિવલિંગ વાહન સિંહ	૨૩	જ્વાલાપ્રભા વાલી	મહાતેજસ્વી નીલકમલ	શબવાહિની વર્ણિકા સિંહચર્મ
૧૩	હરિતની	,,	ફલ	ગણેશ કમંડલ વાહન ગોધાસન	૨૪	ભૈરવી	કંકણ બાજુબંધ સર્પને ધારણાકરનારી સર્પકા	સર્પકા આભૂષણવાલી

ઉપરોક્ત ચોવીશ દેવીઓ ૩ સૌભાગ્યા, ૨૦ રક્તનેત્રા, ૨૧ ચંડી, ૨૨ જેમિની, ૨૩ જ્વાલાપ્રભા ૨૪ ભૈરવી યહ ૭ દેવી કા સ્વરૂપ ઉગ્ર તામસી હૈ, બાકી કા રાજસ સાત્વિક સ્વરૂપ કી દેવીયાં હૈ.

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्र वास्तुविद्याया द्वादश गौरी स्वरूपाध्याय क्रमांक अ–१६

अथ गौर्याः प्रवक्ष्यापि प्रमाणं भूर्ति लक्षणम् ।
चतुर्भूजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ॥१॥
गोधासनो परिस्था च कर्तव्या सर्व कामदा ॥ इति गौरी मूर्ति स्वरूप
१उमा च २पार्वती ३गौरी ४ललिता च ५श्रिया तथा ॥२॥
६कृष्णा च ७हिमवती च ८रंभा च ९सावित्री तथा
१०त्रिखंडा ११तोतला चैव १२त्रिपुरा द्वादशोदिताः इति गौरि नामानि ॥३॥

१. उमा देवी–

अक्षसूत्रं च कमलं दर्पणं च कमंडलुः
उमानाम्ना भवेन्मूर्ति पूजिता त्रिदशैरपि ॥४॥

२. पार्वती देवी–

अक्षसुत्रं शिवदेवं गणाध्यक्षं कमंडलुम्
अग्निकुंडोपक्षद्वये पार्वती पर्वतोद्भवा ॥५॥

३. गौरी देवी–

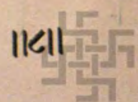
अक्षसुत्राभये पद्म तस्याधस्तु कमंडलुः
गौर्याश्च मूर्तिरित्युक्ता कर्तव्या शिवशालिनी ॥६॥

४. ललिता देवी–

अक्षसुत्रं तथा वीणा दर्पणेऽध कमंडलुः
ललिता च तदा नाम सिद्धचारण सेविता ॥७॥

५. श्रिया देवी–

गोधासनाक्षसुत्रो च वरदाभयकमंडलुः
श्रिया मूर्तिस्तदानाम गृहेपूज्या श्रियेसदा ॥८॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ ઉમા

२ પાર્વતી

૩ ગૌરી

४ લલિતા

६. कृष्णा देवी–

अक्षसुत्रं कमंडलुद्दयेतपुटाजलिः
पंचाग्नयश्चकुंडेषु कृष्णा नाम सुशोभना ॥९॥

७. हिमवती देवी–

हिमवंती शैलराजी (शब्दवसात् गिरिसुता) तस्यावत्यागिरिसुता
पद्मदर्पणाभयतु विवाहेतु महेश्वरी ॥१०॥

८. रंभा देवी–

कमंडल्वक्षवज्रांकुश गजासनं संस्थिता
सांप्रतितोद्भवद्रुपा रंभा च सर्वकामदा ॥११॥

९. सावित्री देवी–

अक्षसुत्रंपुस्तकं च धत्तेपद्मकमंडलु
चतुर्वक्त्रातु सावित्री श्रोतियाणागृहेहिता ॥१२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૫. શ્રિયા

૬ કૃષ્ણા

૭ હીમવતી

૮ રંભા

१०. त्रिखंडा देवी–

अक्षसुदवज्रशक्ति तस्याधश्च कमंडलु
त्रिखंडा पूज्येन्नित्यं सर्वकामफलप्रदाम् ॥१३॥

११. तोतला देवी–

शुलाक्षसुत्रं दंड (खेट) च श्वेतयामरकं तथा
श्वेतदेहाभवेत्देवी तोतला पापनाशिनी ॥१४॥

१२. त्रिपुरा देवी–

पाशांकुशाभयवरं चतुर्हस्तेष्वनुक्रमात्
त्रिपूरानाम संपूज्या वंदिता त्रिदशैरपि ॥१५॥
इति द्वादश गौरि स्वरूप (जयोक्त दे. मु. प्र.)

इति श्री विश्वकर्मा कृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायांम् द्वादश गौरि स्वरूप ध्याय
क्रमांक अ–१६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृतायां वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां द्वादश गौरि स्वरूपाध्याय क्रमांक अ–१६

દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ લક્ષણ

હવે હું ગૌરીનાં બાર સ્વરૂપો કહું છું. પ્રત્યેકને ચાર ભૂજા, ત્રણ નેત્ર, સર્વ આભૂષણથી શોભતા " " ઘો "નું વાહન પર બેટેલા સર્વ કામનાને દેનારી જાણવા.

૧. ઉમા ૨. પાર્વતી ૩. ગૌરી ૪. લલિત. ૫. ક્રિયા ૬. કૃષ્ણા ૭. હિમવતી ૮. રંભા ૯. સાવિત્રી ૧૦. ત્રિખંડા ૧૧. તોતલા અને ૧૨. ત્રિપુરા એ બાર નામો ગૌરીના જાણવા.

૧. ઉમાદેવી : જમણા નીચેના હાથમાં માળા, ઉપરના હાથમાં કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથમાં દર્પણ ને ડાબા નીચે હાથમાં કમંડળ ધારણ કરેલ છે.
   આ રીતે જમણા નીચેના હાથથી ડાબા નીચેના હાથે એમ સવ્યાનુક્રમે દેવીનાં આયુધો કહ્યા છે.
૨. પાર્વતીદેવી : માળા, શિવલિંગ, ગણેશ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.
૩. ગૌરીદેવી : માળા, અભયમુદ્રા, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે.
૪. લલિતાદેવી : માળા, વીણા, દર્પણ અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે, જેને સિદ્ધગણ સેવે છે.
૫. ક્રિયાદેવી : માળા, વર્દમુદ્રા, અભયમુદ્રા અને કમંડળ ધારણ કરેલા છે. " ઘો "ના વાહન પર બેઠેલા ગૃહસ્થના ઘરે પૂજવાથી લક્ષ્મીને દેનાર જાણવા.
૬. કૃષ્ણાદેવી : માળા, કમંડળ, છાતીએ બે હાથ અંજલિ આપતા છે. પંચ અગ્નિકુંડથી શોભતું કૃષ્ણદેવીનું સ્વરૂપ જાણવું.
૭. હિમવતીદેવી : ગિરિ સૂતા–પુત્રી–ના હાથમાં પદ્મ, દર્પણ, અભયમુદ્રા, શિવ વિવાહ હાથ છે, એવી મહેશ્વરી હિમવતી જાણવી.
૮. રંભાદેવી : કમંડળ, માળા, વજ્ર ને અંકુશ ધારણ કરેલા હાથી પર બેટેલા છે તે સર્વ કામનાને દેનારી અદ્ભુત રૂપવાળી રંભાદેવી છે.
૯. સાવિત્રીદેવી : માળા, પુસ્તક, કમળ અને કમંડળ ધારણ કરેલા એવી સાવિત્રી દેવી જાણવા.
૧૦. ત્રિખંડાદેવી : માળા, વજ્ર, શક્તિ અને કમંડળ ધારણ કરેલ ત્રિખંડા જાણવા. તેની નિત્ય પૂજા કરવાથી સર્વ કામનાનું ફળ દેનારી દેવી જાણવી.
૧૧. તોતલાદેવી : ત્રિશૂલ, માળા દંડ (ઢાલ) અને શ્વેત ચામર ધારણ કરેલી તોતલા, દેવી જાણવી.
૧૨. ત્રિપુરાદેવી : ચાર ભૂજામાં પાશ, અંકુશ, અભય અને વરદમુદ્રા ધારણ કરેલી ત્રીદશામાં પૂજાતી વંદિત એવી ત્રિપુરાદેવી જાણવી. શ્લોક ૧૫

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્મા કૃતાયાં વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુવિદ્યાયાં દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ લક્ષણાધ્યાય क्रमांक अ–१६

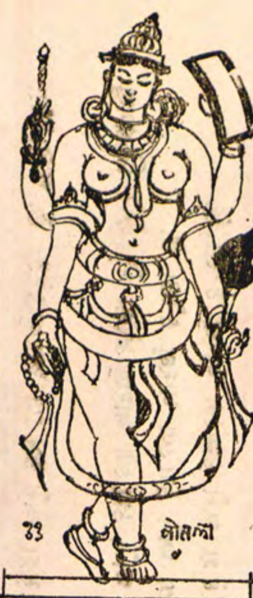
Indira Gandhi National Centre for the Arts

૯ સાવિત્રી

૧૦ ત્રિખંડા

૧૧ તોતલા

૧૨ ત્રિપુરા

अथ द्वादश गौरी स्वरूइ अ-१६

દેવતામૂર્તિ પ્રકરણે દ્વાદશ ગૌરી સ્વરૂપ ચાર ભૂજા, એક મુખ, તીન નેત્ર સર્વાભરણસે શોભતા ગોધાસન (દેવીકા વાહન રંભા સિવાય) હૈ

ક્રમ	નામ	જમણા હાથેમે નીચે	જમણા હાથેમે ઉપર	ડાબા હાથમે નીચે	ડાબા હાથમે ઉપર	ક્રમ	નામ	જમણા હાથમે નીચે	જમણા હાથમે ઉપર	ડાબા હાથમે નીચે	ડાબા હાથમે ઉપર
૧	ઉમા	માલા	કમલ	દર્પણ	કમંડલ	૭	હીમવતી	પદ્મ	દર્પણ	અભય	—
૨	પાર્વતી	માલા	શિવલિંગ	ગણેશ	કમંડલ	૮	રંભા	કમંડલ	માલા	વજ્ર	અંકુશ
									હસ્તીવાહન		
			દોનું પક્ષમેં	અભિકુંડ		૯	સાવિત્રી	માલા	પુસ્તક	કમલ	કમંડલ
૩	ગૌરી	માલા	અભય	કમલ	કમંડલ		ચારમુખ				
૪	લલિતા	માલા	વીણા	વીણા	કમંડલ	૧૦	ત્રિખંડા	માલા	વજ્ર	શક્તિ	કમંડલ
૫	શ્રિયા	માલા	અભય	વરદ		૧૧	તોતલા	શૂલ	માલા	દંડ	શ્વેતચામર
૬	કૃષ્ણા	માલા		પુસ્તક	કમંડલ	૧૨	ત્રિપુરા	પાશ	અંકુશ	અભય	વરદ
		પુરાંજલી	પંચકુંડ	અગ્નીકા	—						

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृते वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां द्वादश सरस्वती स्वरूपाध्याय क्रमांक अ-१६

अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वादश वाणी लक्षणम् ।
चतुर्भुजाश्चैकवक्त्रा मुकुटेन विराजिताः ॥१॥
प्रभामंडल संयुक्ता कुंडलान्वितन्वरभूषिता
वस्त्रालंकार संयुक्ताः सुरुपा नवयौवनान्विता ॥२॥
सुप्रसन्ना तेजाढ्या नित्यं च भक्तवत्सला

१. श्रिया देवी—दक्षिणे चाक्षसूत्रं च तदूर्ध्वे पद्ममुत्तमम् ॥३॥
परमाम्रुतमा विणां वामेध पुस्तकं भवेत्

२. सरस्वती देवी—दक्षिणाधक्षसूत्रं तदूर्ध्वे पुस्तकं तथा ॥४॥
वीणा वामकरे ज्ञेया तदधःपद्मपुस्तकम्
द्वितीया सरस्वती नाम हंसवाहनसंस्थितं ॥५॥

३. कमलारुक्षिणी देवी—वरदंदक्षिणे हस्ते पद्मपत्र तदूर्ध्वतः
पद्मं वामकरे ज्ञेयं वामाधः पुस्तकं भवेत् ॥७॥

४. जया देवी—दक्षिणे वरदं ज्ञेयं तदर्धे पद्ममुत्तमं
पुस्तकं वामहस्तेतु अधोवामे क्षमालिका ॥८॥

५. विजया देवी—वरदं दक्षिणे हस्ते अक्षसूत्रं तदूर्ध्वतः
पुस्तकं वामहस्तेतु तस्याध पद्ममुत्तमं ॥९॥

६. सारंगी देवी—वरददक्षिणे हस्ते पुस्तकं च तदूर्ध्वतः
अक्षसूत्रं करे वामे वामाधः पद्ममुत्तम ॥१०॥

७. तुंबरी देवी—अभय च दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वे अक्षमालिका
वीणा वामकरे ज्ञेया तस्याध पुस्तकं भवेत् ॥१०॥

८. भारती देवी—वरदं दक्षिणे हस्ते तदूर्ध्वे कमलंभवेत्
वीणा वाम करे ज्ञेया तस्याधः पुस्तक भवेत् ॥११॥

९. सुमंगला देवी—दक्षिणे वरदसुत्रं च पद्मतस्यो परिस्थितं
वीणा च वामोर्धेस्यारवामाधःपुस्तकं भवेत् ॥१२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१०. विद्याधरी देवी—पद्मं च दक्षिणे हस्ते उर्ध्वं चाक्षमालिकाम्
विणा वाम हस्तेतु पुस्तकं स्यात्दधःत ॥१२॥

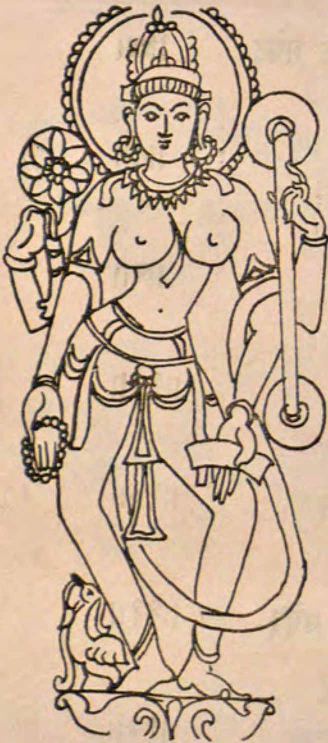
११. सर्वविधा देवी—दाक्षिणे चाक्षसुत्रं तु पद्म तस्योर्धः स्थिति
पुस्तकं वाम हस्ते च चाभयं तस्योदधःत ॥१३॥

१२. शारदा देवी—अभयं दक्षिणे हस्ते उर्ध्वं पद्मं च दृश्यते
पुस्तकं वामहस्ते तु तस्याधः श्चाक्षमालिकाम् ॥१४॥

द्वादश शारदानम इति शास्त्रस्यनिर्णयः

इति श्री विश्वकर्मा कृतायां वास्तुविद्यायां वास्तुशास्त्रे पद्मासन संस्थिता हंसारूढा प्रसन्ना च पूजिता सरस्वती द्वादशमूर्ति ॥

श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां द्वादश सरस्वती स्वरूपाध्याय
क्रमांक अ–१६

१ श्रिया

२ सरस्वती

3 કમલારુક્ષ્મિણી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૪ જયા

૫ વિજયા

૬ સારંગા

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે—હવે હું બાર સરસ્વતીનાં સ્વરૂપલક્ષણ કહું છું. પ્રત્યેકને ચાર ભૂજા, એક સુંદર મુખ, મસ્તકે મુકુટ, પ્રભામંડળવાળા કુંડળ આદિ આભૂષણો શોભતા વસ્ત્ર અલંકારથી શોભતા યૌવન સ્વરૂપવાન–પ્રસન્ન મુખવાળા તેજમય નિત્ય ભક્તવત્સલ છે.

૧. **પ્રથમા શ્રિયાદેવી** : જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપર કમળ, ડાબા હાથમાં વીણા અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક. ઇતિ પ્રથમા શ્રિયાદેવી

૨. **દ્વિતીયા સરસ્વતી** : જમણા નીચલા હાથમાં માળા, ઉપર પુસ્તક અને ડાબા ઉપલા હાથમાં વીણા અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. ૫

૩. **તૃતીયા કમલારુક્ષિણી** : જમણા નીચલા હાથે વર્દમુદ્રા ઉપર કમળપત્ર, ડાબા ઉપલા હાથે કમળ અને ડાબા નીચલા હાથમાં પુસ્તક ધારણ કરેલ છે. ૭

૪. **ચતુર્થી જયા** : જમણા નીચલા હાથે વર્દમુદ્રા, ઉપર કમળ ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક અને ડાબા નીચલા હાથમાં માળા ધારણ કરેલ છે. ૮

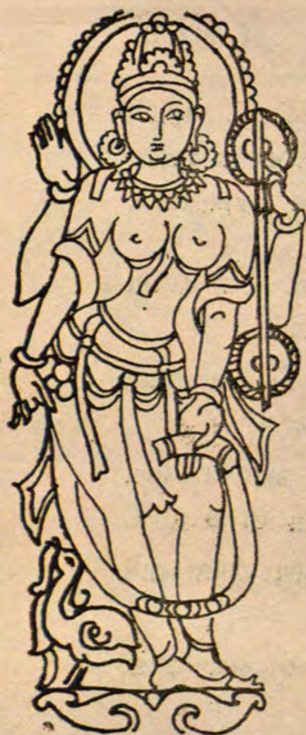
૫. **પંચમી વિજયા** : જમણા નીચેલા હાથે વર્દમુદ્રા, ઉપર માળા અને ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક, ડાબા નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે. ૯

૬. **ષષ્ટિ સારંગાદેવી** : જમણા નીચે હાથે વર્દમુદ્રા, ઉપર પુસ્તક, ડાબા ઉપલા હાથે માળા અને ડાબા નીચલા હાથે કમળ ધારણ કરેલ. ૧૦

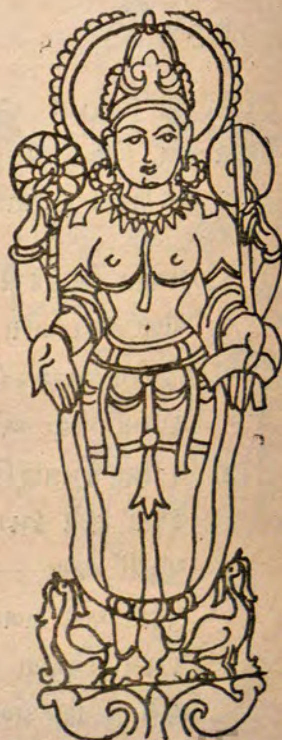
Indira Gandhi National Centre for the Arts

७. **સપ્તમી તુંબરીદેવી :** જમણા નીચલા હાથે કમળ (અભયમુદ્રા), ઉપરના હાથે માળા અને ડાબા ઉપલા હાથે વીણા, તેના નીચે પુસ્તક ધારણ કરેલ છે.
૮. **અષ્ટમી ભારતી (નારદી) દેવી :** જમણા નીચલા હાથે વર્દમુદ્રા, જમણા ઉપલા હાથે કમળ, ડાબા ઉપલા હાથે વીણા ને નીચે પુસ્તક ધારણ કરેલ છે.
૯. **નવમી સુમંગલાદેવી :** જમણા નીચેના હાથે વર્દમુદ્રા (માળા) ઉપલા હાથે કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથે વીણા ને નીચે પુસ્તક ધારણ કરેલ છે.
૧૦. **દશમી વિદ્યાધરી દેવી :** જમણા નીચલા હાથે કમળ, ઉપલા હાથે માળા અને ડાબા ઉપલા હાથે વીણા અને નીચે પુસ્તક ધારણ કરેલ છે.
૧૧. **સર્વ વિદ્યાદેવી :** જમણા નીચલા હાથે માળા, ઉપલા હાથે અભયમુદ્રા (કમળ), ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક ને ડાબા નીચેના હાથે પદ્મ (અભયમુદ્રા) ધારણ કરેલ છે.
૧૨. **શ્રી શારદા દેવી :** જમણા નીચલા હાથે અભયમુદ્રા, ઉપલા હાથે કમળ અને ડાબા ઉપલા હાથે પુસ્તક અને ડાબા નીચેલા હાથે માળા ધારણ કરેલ છે.

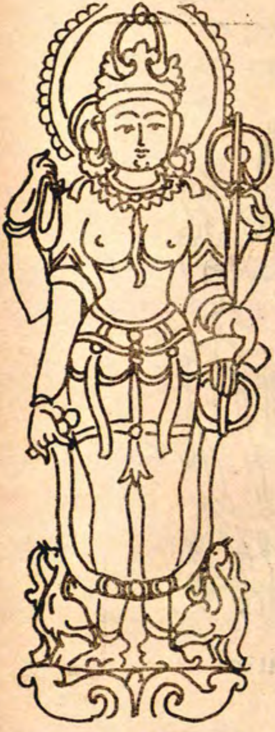
ઇતિ દ્વાદશ સરસ્વતી સ્વરૂપ

૭ તંબુરી

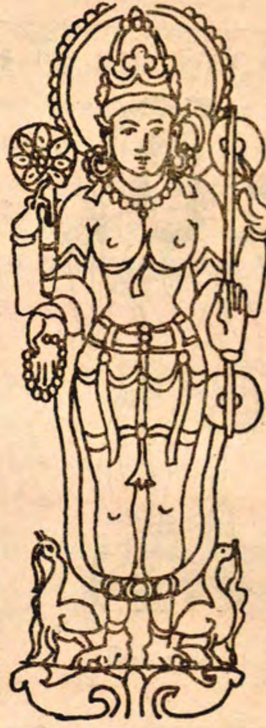

૮ નારદી

૯ સુમંગલા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૧૦ વિદ્યાધરી

૧૧ સર્વવિદ્યા

૧૨ શારદા

ઇતિ દ્વાદશ સરસ્વતી દ્વાદશ સરસ્વતીના આયુધનું કોષ્ટક

ક્રમ નામ	આયુધ જમણા હાથે નીચે	આયુધ જમણા હાથે ઉપર	આયુધ ડાબા હાથે ઉપર	આયુધ ડાબા હાથે નીચે	ક્રમ નામ	આયુધ જમણા હાથે નીચે	આયુધ જમણા હાથે ઉપર	આયુધ ડાબા હાથે ઉપર	આયુધ ડાબા હાથે નીચે
૧ (૧) સરસ્વતી	માળા	કમળ	વીણા	પુસ્તક	૭ તુંબરી	કમળ	માળા	વીણા	પુસ્તક
૨ (૨) સરસ્વતી	પુસ્તક	માળા	વીણા	પદ્મ	૮ નારદી	વરદ	પુસ્તક	વીણા	કમળ
૩ કમલા રૂક્ષ્મીણી	વરદ	માળા	વીણા	પુસ્તક	૯ સર્વમંગલા	માળા	કમળ	વીણા	પુસ્તક
૪ જયા	વરદ	કમળ	પુસ્તક	માળા	૧૦ વિદ્યાધરી	કમળ	માળા	વીણા	પુસ્તક
૫ વિજયા	વરદ	માળા	પુસ્તક	કમળ	૧૨ સર્વવિદ્યા	માળા	કમળ	પુસ્તક	અભય
૬ સારંગી	વરદ	પુસ્તક	માળા	કમળ	૧૧ શારદાદેવી	અભય	કમળ	પુસ્તક	માળા

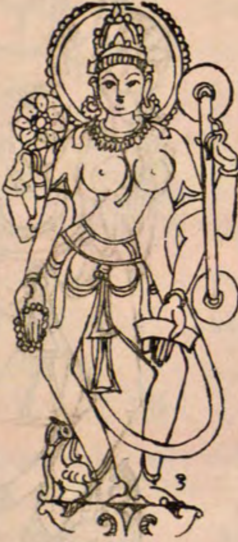
દ્વાદશ સરસ્વતીનું સ્વરૂપ (દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ મતે). સામાન્ય સ્વરૂપ-એક મુખ, ચાર ભુજા, માથે મુકુટ, પ્રભા મંડળવાળા, કુંડલાદિ અભુષણોથી શોભતું છે.

ઇતિ દ્વાદશ શારદા (સરસ્વતી નામરૂપ-શાસ્ત્રનિર્ણય ઇતિ શ્રીવિશ્વકર્મા કૃતાયા વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુવિદ્યાયા પદ્માસન સંસ્થિત હંસારૂઢા પ્રસન્ના ચ પૂજિતા સરસ્વતી દ્વાદશ મૂર્તિ પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ સોમપુરાએ કહેલ ભાષાનુવાદ : ક્રમાંક અ. ૧૬

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણે દ્વાદશ મૂર્તિ સ્વરૂપ

૧ મહાવિદ્યા

૨ મહાવાણી

૩ ભારતી

દેવતા મૂર્તિ પ્રકરણનાં બાર સ્વરૂપોનું કોષ્ટક

		આયુધ			
ક્રમ	નામ	જમણા હાથે		ડાબા હાથે	
		નીચે	ઉપર	ઉપર	નીચે
૧	મહાવિદ્યા	માળા	કમળ	વીણા	પુસ્તક
૨	મહાવાણી	માળા	પુસ્તક	વીણા	કમળ
૩	ભારતી	વરદ	માળા	કમળ	પુસ્તક
૪	સરસ્વતી	વરદ	કમળ	માળા	પુસ્તક
૫	આર્યા	વરદ	માળા	પુસ્તક	કમળ
૬	બ્રાહ્મી	વરદ	પુસ્તક	માળા	પદ્મ
૭	મહાધેનુ	વરદ	પદ્મ	વીણા	પુસ્તક
૮	વેદગર્ભા	વરદ	પુસ્તક	વીણા	કમળ
૯	ઇશ્વરી	માળા	અભય	કમળ	પુસ્તક
૧૦	મહાલક્ષ્મી	માળા	અભય	પુસ્તક	કમળ
૧૧	મહાકાળી	માળા	કમળ	પુસ્તક	અભય
૧૨	મહાસરસ્વતી	માળા	પુસ્તક	અભય	પદ્મ

પ્રત્યેક સરસ્વતીના વાહન હંસ હોય છે પરંતુ આ ગ્રંથમાં વાહનનો ઉલ્લેખ નથી.

अथ द्वादश सरस्वती स्वरुप
(देवतामूर्ति प्रकरणे)

एक वक्त्र चतुर्भुजा मुकुटेन विराजितः
प्रभामंडल संयुक्ता कुंडलान्वित शेखरः ॥१॥ इति सरस्वती स्वरुप लक्षण
अक्ष पद्मं विणापुस्तक महाविद्या प्रकीर्तिता । इति महाविद्या १
अक्ष पुस्तकवीणा पद्म महावीणा च नामत ॥२॥ इति महावीणा २
वराक्ष पद्मपुस्तक शुभावहा च भारती इति भारती ३
वराम्बुअक्ष पुस्तक सरस्वती प्रकीर्तिता ॥३॥ इति सरस्वती ४
वराक्षं पुस्तकं पद्मं आर्यानाम प्रकीर्तिता इत्यार्या ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वरपुस्तकाक्ष पद्म ब्राह्मी नाम सुखावहा ॥४॥ इति ब्राह्मी ६
वर पद्मवीणा पुस्तक महाधेनुश्च नामतः इति महाधेनु ७
वर च पुस्तक वीणा वेदजभति थाम्बुजम् ॥५॥ इति वेदजर्भा ८
अक्ष तथाऽभये पद्मपुस्तक मेश्वरीभवेत् इत्येश्वरी ९
अक्ष पद्मवीणाश्चैव महालक्ष्मी च आगमे ॥६॥ इति महालक्षी १०
अक्ष पद्म पुस्तकं च महाकाल्याऽभयं तथा इति महाकाली ११
अक्ष पुस्तक वीणा च पद्म महासरस्वती ॥७॥ इति महासरस्वती ३२

इति द्वादश सरस्वती स्वरुप (मत)

દીપાર્ણવ ઔર જયમત દેવતા મૂ. પ્ર. મેં સરસ્વતીકા સ્વરૂપ બાર. ૧૨ કહે હે. સ્વરૂપ વર્ણન દોનુકા એકહી હૈ એક મુખ મુકુટ કુંડલાદિ આભુષણ યૌવનાવસ્થા પ્રસન્નમુખ તેજપ્રભામંડલ ઔર ચાર ભુજામેં કમલ, માલા, વીણા, પુસ્તક ઔર વરદ લોભ વિલોમ હસ્તમેં ધારણ કરેલા છે દીપાર્ણવની બારવી નારદી દેવીકા અભય ઔર જયમતે દે. મૂ પ્ર. મેં દશવી મહાલક્ષ્મીને ભી અભયમુદ્રા કહી છે.

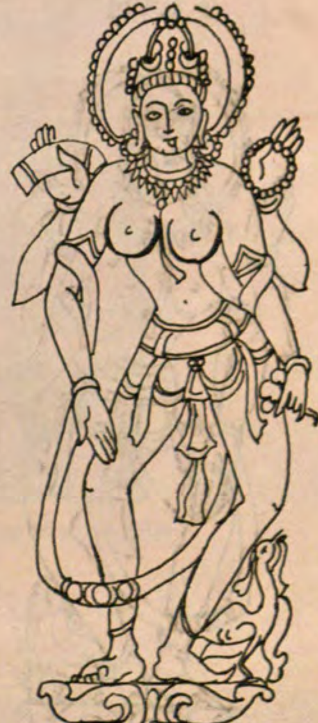
કીતનેક ગ્રંથોમેં સરસ્વતીકા વાહન મયૂર યા હંસ કહા હે કિન્તુ યહાં દોનું ગ્રંથોમે વાહન કા ઉલ્લેખ નહિ હે, આદ્ય શંકરાચાર્યજીને તો અનેક પ્રકારકે વાહન સ્તુતિમાં કહા હે. મહાલક્ષ્મી ઔર મહાસરસ્વતી કા આયુધમેં થોડા ભિન્ન હે.

૪ સરસ્વતી

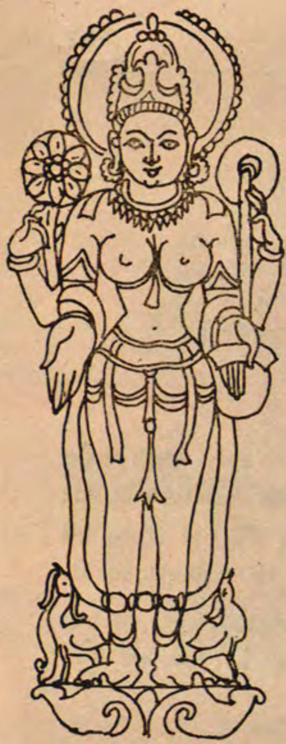
૫ આર્યા

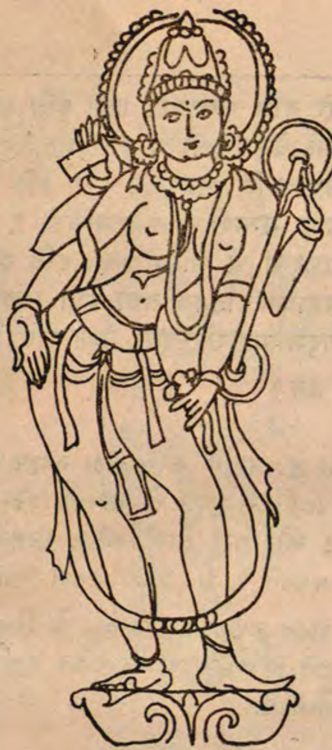
૬ બ્રાહ્મી

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

૭ કામધેનુ

૮ વેદગર્ભા

૯ ઈશ્વરી

૧૦ મહાલક્ષ્મી

૧૧ મહાકાલી

૧૨ મહા સરસ્વતી

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ખજુરાહો (મધ્ય પ્રદેશ)ના કંડર્ય મહાદેવના મંદિરની જંઘામાં ઉમા મહેશ્વર

(પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

મધ્યપ્રદેશ ખજુરાહોના કડર્ય મહાદેવની જંઘામાં વિષ્ણુ લક્ષ્મી

(પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया त्रयोदश्यादित्य द्विभुज स्वरूपाध्याय क्रमांक अ–१७

अथातः सप्रवक्ष्यामि आदित्याश्च द्वयंकरा
त्रयोदशादित्यान् प्रोक्तं रूप श्रृणु विचक्षण ॥१॥

१. आदित्य देव–प्रथमे हस्ते शंखं च वामे पद्मकं हस्तके
प्रथमं च भवेन्नाम आदित्यास्तुविधियते

२. रवि देव–प्रथम हस्ते शंख च वामे वज्रदऽकम्
द्वीतियं तु भवेदस्य रविर्नाम विधियतो ॥३॥

३. गौतम देव–प्रथमं पद्मं हस्ते च वामे पद्मंदंडकम्
तृतीयस्तु भवेद् देवो गौतमस्तु विधियते ॥४॥

४. भानुप्तान देव–प्रथमे पद्महस्ते च वामे शदल हस्तके
चतुर्थस्तु भवेन्नाम भानुप्तानो विधियते ॥५॥

५. शाचित्त देव–प्रथमे पद्मंहस्ते च वामे शंखतु हस्तके
पंचमंस्तु भवेत् देवः शाचितनाम धार्यते ॥६॥

६. दिवाकर देव–प्रथमे वज्रदंड च वामे वज्रदंडकम्
षष्टमस्तु भवेद् देवो दिवाकरो विधियते ॥७॥

७. धूमकेतु देव–प्रथमे वज्रदंडा च वामे पद्मं च हस्तके
सप्तमं तुं भवेन्नाम धूम्रकेतुर्विधियते ॥८॥

८. संभव देव–प्रथमे वज्रदंडा तु वामे शंख च हस्तके
अष्टमस्तु भवेन्नाम संभवस्तु विधियते ॥९॥

९. भास्कर देव–प्रथमे फलं हस्ते च वामे शंख तु हस्तके
नवमस्तु भवेन्नाम भास्करस्तु विधियते ॥१०॥

१०. सूर्य देव–प्रथमे फलं च हस्ते वामे दंडं च हस्तके
दशमस्तु भवेन्नाम सूर्यदेवो विधियते ॥११॥

११. संतुष्ट देव–प्रथमे चक्रं हस्ते च वामे पद्म तु हस्तके
एकादशमो भवेन्नाम संतुष्टस्तु विधियते ॥१२॥

१२. सुवर्णकेतु देव–प्रथमे फलं हस्ते च वामे पद्मं तु हस्तके
द्वादशमो भवेन्नाम सुवर्णकेतुर्धीयते ॥१३॥

१३. मार्कंड देव–उभयोर्हस्तयोः पद्मे स्थारुढश्च संस्थितः
त्रयोदशमो भवेन्नाम मार्कंडस्तु विधियते ॥१४॥

इति श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविंद्याया त्रयोदश्यादिव्य स्वरूपाध्याय
क्रमांक अ–१७

દ્વિભુજ આદિત્ય

૧ આદિત્ય

૨ રવિ

૩ ગૌતમ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દ્વિભુજ આદિત્ય

• હવે હું બે ભુજાવાળા તેર આદિત્ય સૂર્યના સ્વરૂપો કહું છું તે સાંભળો.

૧. **આદિત્ય દેવના** જમણા હાથમાં શંખ અને ડાબા હાથમાં કમળ ધારણ કરેલ છે.

૨. રવિ દેવના જમણા હાથે શંખ અને ડાબા હાથે વજ્ર દંડ ધારણ કરેલ છે.

૩. ગૌતમ દેવના જમણા હાથે કમળ અને ડાબા હાથે કમળદંડ ધારણ કરેલ છે.

૪. ભાનુપ્રા દેવના જમણા હાથે કમળ અને ડાબા હાથે ઔષધિઓ લીલોતરી ધારણ કરેલ છે.

૫. શાદ્રિલ દેવના જમણા હાથે કમળ અને ડાબા હાથે શંખ ધારણ કરેલ છે.

૬. દિવાકરના જમણા હાથે વજ્રદંડ, ડાબા હાથે પણ વજ્ર દંડ ધારણ કરેલ છે.

૭. ધૂમકેતુના જમણા હાથે વજ્ર દંડ ને ડાબા હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે.

૮. સંભવ દેવના જમણા હાથે વજ્રદંડને ડાબા હાથે શંખ ધારણ કહેલ છે.

૯. ભાસ્કર દેવના જમણા હાથે ફળ અને ડાબા હાથે શંખ ધારણ કરેલ છે.

૧૦. સૂર્ય દેવના જમણા હાથે ફળ અને ડાબા હાથે દંડ ધારણ કરેલ છે.

૧૧. સંતુષ્ટ દેવના જમણા હાથે ચક્ર ને ડાબા હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે.

૧૨. સુવર્ણ કેતુના જમણા હાથે ફળ ને ડાબા હાથે કમળ ધારણ કરેલ છે.

૧૩. માર્કંડ દેવના જમણા હાથે ને ડાબા બંને હાથે કમળધારણ કરેલ રથ ઉપર બેઠેલા છે.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માકૃતે વાસ્તુશાસ્ત્રે વાસ્તુવિદ્યાયાં ત્રયોદશાદિવ્ય સ્વરૂપાધ્યાયનો ક્રમાંક અધ્યાય ૧૭

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષાનુવાદ ક્રમાંક અધ્યાય ૧૭

સૂર્યમૂર્તિ ઘણુખરાના હાથમાં બે કમળ અસ્પષ્ટ કહ્યા છે. ફક્ત એક પૂષા સૂર્યને બે હાથમાં કમળ કહ્યા છે બારમા વિષ્ણુને ફરતે હાથ સુદર્શન ને કમળ કહ્યા છે સૂર્યને સોતાશ્વનું વાહન અન્ય ગ્રંથોમાં કહેલ છે પરંતુ અહીં વાહનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.

ચતુર્ભુજ દ્વાદશ આદિત્ય

		આયુધ		
ક્રમ	નામ	જમણા હાથમાં	ડાબા હાથમાં	
૧	સુધાતા	કમળની માળા	કમંડળ	બે હાથોમાં કમળ
૨	મિત્રા	સોમરસ	શૂલ	
૩	આર્યમણિ	ચક્ર	ગદા	બે હાથોમાં કમળ
૪	રૂદ્ર	માળા	વજ્ર	બે હાથોમાં કમળ
૫	વરૂણ	ચક્ર	પાશ	બે હાથોમાં કમળ
૬	સૂર્ય	કમંડળ	માળા	બે હાથોમાં કમળ
૭	ભગ	શૂલ	સુદર્શન	બે હાથોમાં કમળ
૮	વિવસ્વાન (વિશ્વમૂર્તિ)	ત્રિશૂલ	માળા	બે હાથોમાં કમળ
૯	પુષા	કમળ	કમળ	ફક્ત બે હાથ
૧૦	સવિતા	ગદા	સુદર્શન	બે ભૂજામાં કમળ
૧૧	ત્વષ્ટ્ર	સ્રુવ (સરવો)	હોમનું કાજળ	બે હાથોમાં કમળ
૧૨	વિષ્ણુ	સુદર્શન	કમળ	

Indira Gandhi National Centre for the Arts

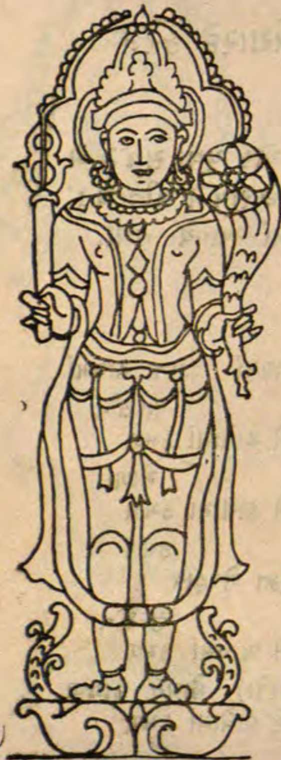
૪ ભાનુપ્તાન

૫ શચિન

૬ દિવાકર

૭ ધ્રુમકેતુ

૮ સંભવ

૯ ભાસ્કર

a Gandhi National Centre for the Arts

१० सुर्य

११ संतुष्ट

१२ सुवर्णकेतु

१३ मार्कंड

ઇતિ ત્રયોદશ્યા દિવ્ય દ્વિભુજ સ્વરૂપ

અથ ચતુર્ભુજ દ્વિદશ્યાદિવ્ય સ્વરૂપ

SUDHATA
सुधाता

૧ સુધાતા

MITRA
मित्रा

૨ મિત્રા

ARYAMAN
आर्यमणि

૩ આર્યમણિ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૪ રુદ્ર

૫ વરુણ

૬ સુર્ય

Indira Gandhi National Centre for the Arts

૧૦ સવિતા

૧૧ ત્વસ્ટા

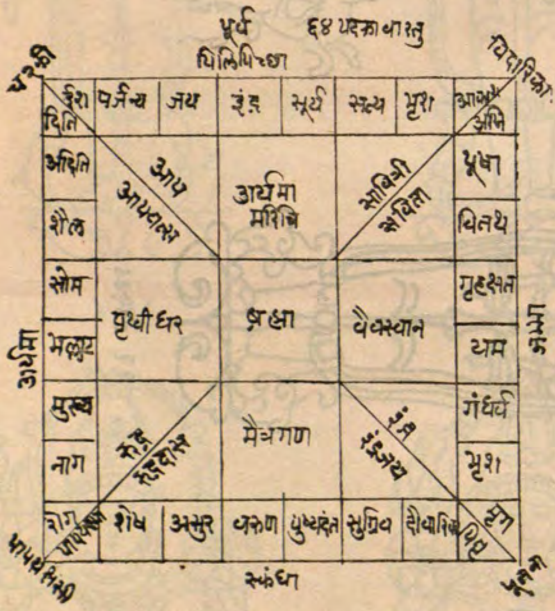
૧૨ વિષ્ણુ

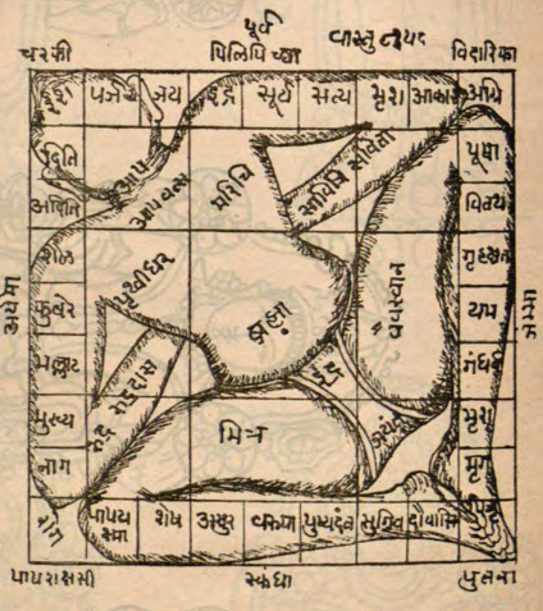
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीविश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया वास्तुलक्षणाध्याय

क्रमांक अ–१८

पुरान्धकवधे रुद्र ललाटपतिपतितंनक्षितो
स्वेदस्ततोऽद्भतं जातं पुरुषो वै सुदुःखह ॥१॥
अधोमुखेन सौख्यश्च कुरुतेहन्ति चान्यथा
नैव तस्य विना शांति श्रीदः सुविहितो बली ॥२॥

६४ पदतो वास्तु

अथवास्तु देवता भाग निर्णय चोसठ पद
चतुषष्टि पदोवास्तु मध्ये ब्रह्मवेदेपदेभवेत् ॥३॥
अर्यमाचतुर्भाग ब्रह्मकर्णष्टयुग्मांश स
शेषा एकपदा बाह्ये त्वष्टा विंशतिदेवा ॥४॥
ब्रह्मा चतुर्देवो अर्यमा विवस्वान मैत्रगण
पृथ्वीधर स्तथा चतुष्कोणे अष्टदेवो
ब्राह्मपंक्ति द्वित्रया देवो स्वाप्याय च पूजयो ॥५॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ચોસઠ પદનો વાસ્તુ મંડળ

८×८=६४ पदका वास्तु

ईशानी — पूर्व — अग्निकोण

ईश / दीति	पर्जन्य	जय	इंद्र / मार्कंड	सूर्य	सत्य	भृश	अंतरिक्ष / अग्नि
अदिति	आप		अर्यमा पद ३		सावित्र		पूषा
शैल	आपवत्स				सविता		वितथ
कुबेर	पृथ्वीधर पद ६		ब्रह्मा पद ४		वैवस्वत पद ६		गृहक्षत
भल्लाट							यम
मुख्य	रुद्र		मैत्रगण पद ६		इंद्र		गंधर्व
नाग	रुद्रदास				इंद्रजय		भृंगराज
रोग / वायव्य	शेष	असुर	वरुण	पुष्पदंत	सुग्रीव	नंदि	मृग / पितृ

उत्तर — दक्षिण

वायव्य — पश्चिम — नैरुत्य

८१ पदनो वास्तु

वास्तुक्षेत्रे एकाशिपदे नव नव भाजिते
मध्ये नवब्रह्मा नवभागे षटपटपद अर्यमादिदय ॥६॥
द्वीपद मध्यमध्ये कोणस्यो बाह्येसर्धं द्विभागिकाः
बाह्यपंक्ति कैकदेवा एकाशिपद वास्तुन ॥७॥

सो पदनो वास्तु

चतुरसी कृतेक्षेत्रे दशदशविभाजिते
शतपदे वास्तु कलाशेपदे ब्रह्मा ॥८॥
दरस्येशा अर्यमादय चतुष्कोणे आपवत्सादि
बाह्य पदे मेकैकदेवा स्थाप्य शतपदवास्तुन ॥९॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हजार पदनो वास्तु

चतुरश्री कृतेक्षेत्रे द्वांत्रिशद्विभाजिते
षट्पंचाशत्पदैर्युक्तान्येकादश शतानिय ॥१०॥
मध्यस्थाने लिखेत पद्म वेदगर्भ इतिस्मृतम्
ब्रह्मान्ते च भवेद्वीथी चत्वारिंशत्पदैः क्रमात ॥११॥
अर्यम्णोऽस्ते भवेद्वीथि शतं च द्वादशोत्तमम्
विथिकर्णे समस्तेवं पदमुक्तिः क्रमोदित ॥१२॥
अष्तदंश मंडलेषु चाद्ये पद्मं निपातयेत्
तदनन्तरपंक्तौ च ब्रह्मणण वतिपदः ॥१३॥
तदन्ते विथीकाकार्या चत्वारिंशत्पदान्विता
सशितिभिश्चं चत्वारोऽर्थमाद्याश्च चतुर्दिशम् ॥१४॥
चत्वारिंश पदैस्थैरष्टौ स्युर्ब्रह्मकर्णत्
तदन्तविथीका कार्या शतं च द्वादशोत्तरम् ॥१५॥
तदबाह्ये च भवे द्विथी द्वांत्रिशदधिकं शतम्
कौणे लेप्याश्च षट्पादाश्चतुर्षु चतुर्विंशतिः ॥१६॥
इशाद्या रुद्रदासान्ता लता वीथ्यंन्तरेगता
एवंपदानि आयन्ते षट्त्रिशदधिकं शतम् ॥१७॥
बाह्य कर्णेतु चत्वारः प्रस्थाप्या नवभिःपदैः
सप्त सप्त तदाश्रिता योज्याअष्टाष्टाभिः पदैः ॥१८॥
तन्मानानुक्रमाद्योज्या शेषा अष्टपदास्तथा
एवं सहस्रपदैर्युक्तं सर्वतोभद्रलक्षणं ॥ इति सहस्रपदंसर्वतोभद्र वास्तु ॥१९॥
अधासणे वास्तु प्रपूज्यते यजमान से
वास्तुपूजा विनावास्तु प्रारंभे न भवेशने ॥ इति वास्तु

इतिश्री विश्वकर्माकृतायां वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां वास्तुलक्षणाध्याय क्रमांक अ-१८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विश्वकर्माकृतायां वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्यायां वास्तुलक्षणाध्याय क्रमांक अ-१८

વાસ્તુ ઉત્પત્તિ–પૂર્વે અંધકાસુર દૈત્યની સાથે રુદ્રે યુદ્ધ કરતાં લલાટમાંથી પરિશ્રમના લીધે પરસેવાનું એક બિંદુ પૃથ્વી પર પડ્યું. તેમાંથી એક આશ્ચર્યકારી, અતિ દુઃસહ અને વિરાટ કાય પુરુષ ઉત્પન્ન થયો. સર્વ દેવોએ તે પુરુષને પકડીને ઊંધે મુખે ભૂમિ પર સુવરાવી દઈ તેના પ્રત્યેક અંગ પર પીસ્તાલીશ દેવો સ્થાપન થયા.

ઘર, રાજમહેલ, દેવપ્રસાદ, કિલ્લો કે નગર કે જળાશય જેવા વાસ્તુના પ્રારંભે અને પ્રવેશે વાસ્તુનું ભક્તિભાવે પૂજન કરવું.

ચોસઠ પદનો વાસ્તુ

વાસ્તુ ચોરસ ક્ષેત્રના ૮ × ૮ ચોસઠ પદનો વાસ્તુ

હવે હું ઉત્તમ એવું વાસ્તુલક્ષણ કહું છું. વાસ્તુના ચોરસ ક્ષેત્રના આડા ઊભા આઠ આઠ ભાગ કરવા (૬૪ પદ) તેમાં મધ્યના ચાર પદમાં બ્રહ્મા–તેના પૂર્વાદિ ચારે દિશામાં ચચ્ચાર પદમાં અર્યમાદિ–તેની બહારના ફરતાં પદોમાં ખુણાના અર્ધા અર્ધા પદ બાકીના સાત દેવોના

એકાશીપદનો વાસ્તુ મંડળ

पूर्व

ईश, पर्जन्य, जय, इंद्र, सूर्य, सत्या, भृश, अंतरिक्ष, अग्नि

दीति, अदीति, शैल, कुबेर, भल्लाट, मुख्य, नाग, रोग

आप, आपवत्स

मरिचि अर्यमा पद ६

सावित्र, सविता

पृथ्वीधर पद ६

ब्रह्मा पद ९

विवस्वान पद ६

रुद्र, रुद्रदास

मैत्रगण पद ६

इंद्र, इंद्रजय

उत्तर

रोग, पापयक्ष्मा, शेष, असुर, वरुण, पुष्पदंत, सुग्रीव, नंदि, पितृगण

पश्चिम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

સો પદનો વાસ્તુ મંડળ

३०×३०=३०० पदका वास्तु
पिलि पिरछा पूर्व
ईश पर्जन्य जय इंद्र सूर्य सत्य भृश आकाश अंतरिक्ष
अग्नि
दीति आप अर्यमा पद ८ आविच्छ सविता पूषा
अदीति आपवत्स
शैल वितथ
कुबेर गृहक्षत
उत्तर पृथ्वीधर पद ८ ब्रह्मा पद ३६ वैवस्वत पद ८ दक्षिण
भल्लाट याम
मुख्य गंधर्व
नाग रुद्र मैत्रगण पद ८ इंद्र भृंग
रोग रुद्रदास इंद्र जय मृग
पापयक्ष्मा शोष असुर वरुण पुष्प सुग्रीव नंदि पितृ
पश्चिम अंजमा

અકેક પદ–વચલા ચારપદના બ્રહ્માના ચારે કોણે આપવત્સને આપ એમ બબ્બે દેવો બે બે પદમાં પધરાવવા, આઠ પદ કર્ણ સાથે બહારના અને મધ્યના વ્યવસ્થિત સ્થાપવા. અંદરના ખૂણાના આઠ દેવો બબ્બે પદના–એમ ચોસઠ પદના વાસ્તુમાં ફરતા અકેક બાહ્ય બત્રીશ પદમાં બત્રીશ દેવો ચારે દિશાએ સાત સાત દેવો (ખૂણા સિવાયના) પધરાવવા. એ રીતે ચોસઠ પદના વાસ્તુની રચના જાણવી.

એકાશી પદનો વાસ્તુ

વાસ્તુના ચોરસક્ષેત્રના ૯ × ૯ વિભાગ (૮૧ પદ) કરવા. મધ્યમાં નવ પદમાં બ્રહ્મા–તેની ચારે દિશાઓમાં છ છ પદમાં અર્યમાદિ ચાર દેવો પધરાવવા–બ્રહ્માના ચાર ખૂણે બબ્બે પદના આપ આપવત્સાદિ આઠ પધરાવવા. બાકી ફરતા અકેક પદમાં બત્રીશ દેવો પધરાવવા. એ રીતે એકાશી પદના વાસ્તુની રચના જાણવી. (૭)

સો પદનો વાસ્તુ

વાસ્તુના ચોરસ ક્ષેત્રના (૧૦ × ૧૦ = ૧૦૦) આડા ઊભા દશ દશ વિભાગ કરવા. બહારના ચાર ખૂણે આઠ દેવો દોઢ દોઢ પદના અને બીજા ફરતા અકેક પદના ચોત્રીશ દેવો

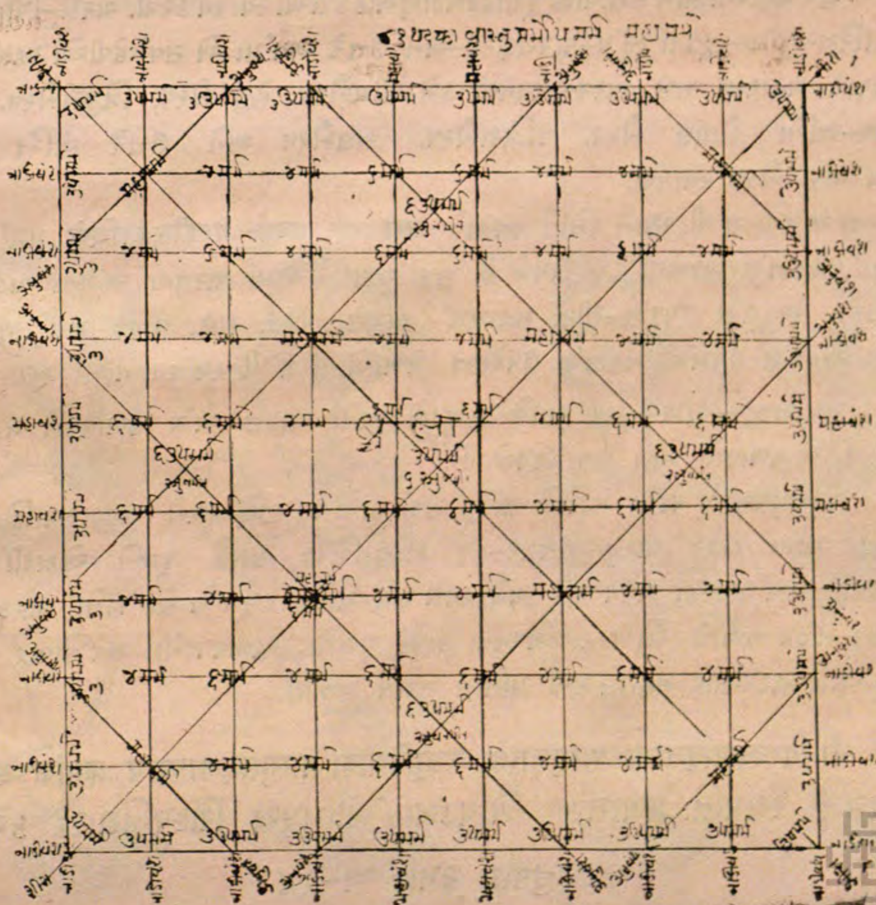
Indira Gandhi National Centre for the Arts

સ્થાપવા બ્રહ્માના ચાર ખૂણે બબ્બે એટલે આઠ દેવો આપ આપવત્સાદિ સ્થાપવા બ્રહ્મા સોળ પદના તેના ચાર ગર્ભના અર્યમાદિ ચાર દેવો આઠ પદના. એ રીતે સો પદના વાસ્તુના દેવોની રચના કરવી. (૯)

સહસ્ર પદનો વાસ્તુ

હવે હજાર પદના વાસ્તુ કહું છું. બત્રીશ બત્રીશ આડા ઊભા ભાગના કરતાં ૧૦૨૪ કોઠા થાય. તેના ચાર ખૂણે છ છ પદ ૨૪ પદ ભાગવા, એટલે હજાર પદનો વાસ્તુ થાય. બહારના ખૂણે દશ દશ ભાગના બાર–તેમાં ચૌદ ચૌદ ભાગના સોળ દેવો સ્થાપવા–વીશવીશ ભાગના ચારે ભદ્રે દેવો સ્થપાવા. ફરતા એકત્રીશ પદ બહારના રહ્યા. અંદરના ખૂણે આઠ દેવો પંદર પંદર ભાગના. મધ્યે બ્રહ્મા સો પદના. તેની ફરતું અકેક પદ ૧૦ વીશી ફરતું રાખવું બ્રહ્માના ચારે તરફ ૮૦–૮૦ પદના અર્યમાદિ ચાર દેવો સ્થાપવા. અંદરના ખૂણાના આઠ દેવો એકવીશ–એકવીશ પદના જાણવા. બહારના ખૂણાના ચાર દેવો. નવ નવપદના બાકીના દેવો આઠ આઠ પદના જાણવા. એ રીતે હજાર પદના વાસ્તુની રચના જાણવી. તે મેરુપ્રાસાદે–કોટીહોમ–જ્યેષ્ઠલિંગે કિલ્લાએ એ સર્વન પ્રતિષ્ઠા સમયે હજાર પદનો વાસ્તુ પૂજવો. તે સર્વતોભદ્ર વાસ્તુ જાણવો વાસ્તુકર્મના આરંભે અનેપ્રવેશે વાસ્તુપૂજા અવશ્ય કરવી.

વાસ્તુ મર્મોપમર્મ મહામર્મ

ફુટનોટ :

હવે ઊર્ધ્વ વાસ્તુ દશ ભાગને પંદર ભાગનો (૧૫ × ૧૦ = ૧૫૦ પદના) વાસ્તુ કહું છું ચોવીશ પદના બ્રહ્મા તેના ફરતા ચારે દિશાએ છ છ પદના અર્યમાદિ દેવો મધ્યમાં દોઢ દોઢ ભાગના આઠ દેવો ખૂણે સ્થાપવા.

મધ્યે બ્રહ્મા તેના ચારે બાજુ પૂર્વે અર્થમા. દક્ષિણે વૈવસ્વાન. પશ્ચિમે મૈત્રમણ અને ઉત્તરે પૃથ્વીધર–બ્રહ્માના ઈશાનકોણે આપ અને આપવત્સ અગ્નિકોણે સાવિત્રી સવિતા. નૈઋર્ત્યકોણે ઇંદ્ર ઇંદ્રજ્ય. વાયવ્યકોણે રુદ્ર અને રુદ્રદાસ.

૧. બાહ્ય–અકેકપદે પૂર્વે ઈશાનકોણથી અગ્નિકોણ પર્જન્ય જય ઇંદ્ર. સૂર્ય સત્ય ભ્રશ–અને આકાશ.
૨. દક્ષિણે અગ્નિકોણથી–પૂષા–વિતથ–ગૃહક્ષત. યમ–ગંધર્વ ભૃંગરાજ અને મૃગ.
૩. પશ્ચિમે પિતૃ નંદી–સુગ્રીવ પુષ્પદંત–વરુણ–અસુર શેષ પાપયક્ષ્મા.
૪. ઉત્તરે રોગ–નાગ મુખ્ય ભલ્લાટ સોમ શૈલ–અદિતિ દીતિ એમ બાહ્ય પદોના ચારે દિશાના બત્રીશ દેવો સ્થાપન કરવા.

બાહ્ય અને અંદરના બ્રહ્માદિ દેવો મળી કુલ પીસ્તાલીશ દેવો સ્થાપન કરવા.

હવે બહારના ભાગે ઈશાનાદિ પૂર્વાદિક્રમેકોણેઆઠ દેવીઓ સ્થાપન કરવી. ચરકી–પિલિપિચ્છા વિદારિકા–જુંમા–પૂતના સ્કંધ–પાપરાક્ષસી–અને ઉત્તરે અર્યમા એ સર્વ દેવીઓ પદથી બાહ્ય સ્થાપવી. બહારના અષ્ટ ભૈરવ–ઈશાનથી ક્રમે ભીમભૈરવ. હેતુ ભૈરવ, ત્રિપુરીભૈરવ. વૈતાલ ભૈરવ–અગ્નિ વૈતાલ ભૈરવ. વશ્વિકાભૈરવ. કાલભૈરવ અને ઉત્તરે અગ્નિ ભૈરવ. એમ અષ્ટ ભૈરવ સ્થાપવા.

વસ્તુના અંગની સંધી સ્થાને મિતિ સ્તંભને रेखा तो वर्ज्य- येत्कीलकादिकं મર્મ સ્થાન પર ભીતસ્તંભ મુકવાથી દોષ ઊપજે છે. જુદા જુદા ગ્રંથોમાં વાસ્તુના અંગના આડી ઉભી રેખાઓ પર વંશ ઉપવંશ–શીરા મહામર્મ લાંગુલ, પદ્મક, શૂલ, વજ્રક મર્મ અતિમર્મ શીરા અનુવંશ ઉપમર્મ મહાવંશ ઉપરોક્ત રેખાઓની સંધી સ્થાનના નામો કહ્યા છે.

મર્મવાસ્તુ—મુખ હૃદય નાભિ મુખ બે સ્તનો આ છ અંગ દબાય તે મહામર્મ કહેવાય. તે દબાયતો મહા દોષ ઊપજે છે.

ઓગણપચાસ પદનો મરિચિ વાસ્તુ સર્વ કાર્યોને જીર્ણોદ્ધારને જળાશ્રયાદિ કાર્યે ચોસઠ પદનો ભદ્રક વાસ્તુ–પુરનગર–કૂપ રાજ્યાભિષેક સમયે પૂજને એકાશી પદનો કામદવાસ્તુ સર્વપ્રકારના ભવન ઘરો અને છાદ્ય છત્ર માલહો પૂજવો સો પદનો ભદ્રક વાસ્તુ પ્રાસાદ–મંડપ જગતી લિંગ રાજભવનના કાર્યે પૂજવો. હજારપદનો સર્વતોભદ્ર વાસ્તુ મેરુ આદિમહાપ્રાસાદ મહાલિંગની પ્રતિષ્ઠા સમયે પૂજવો.

इति श्री विश्वकर्माकृताया वास्तुशास्त्रे वास्तुविद्याया वास्तुलक्षणाध्याय क्रमांक अ–१८

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ

ભાષાનુવાદ ક્રમાંક અ–૧૮

Indira Gandhi National Centre for the Arts

દેવાંગનાઓનાં સ્વરૂપો

૧ મેનકા

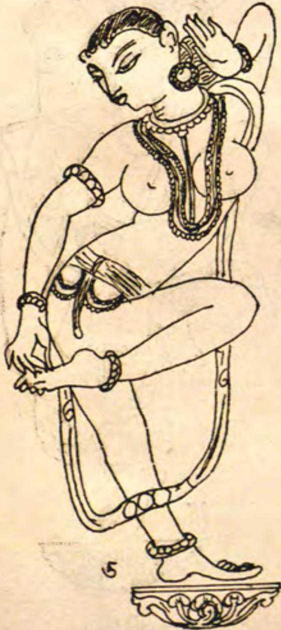
૨ લીલાવતી

૩ વિધિચિતા

૪ સુંદરી

૫ શુભગામિની

૬ હંસાઉલી

૭ સર્વકલા

૮ કર્પુરમંજરી

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पद्मीनी
PADMINI
९

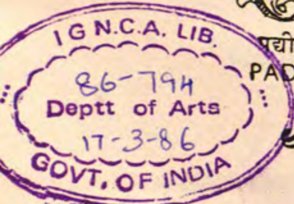
गूढशब्दा
GUDDHASHABDA
१०

चित्रीणी
CHITRINI
११

पुत्र वल्लभा
PUTRA VALLABHA
१२

I G N.C.A. LIB.
86-794
Deptt of Arts
17-3-86
GOVT. OF INDIA

૧૩ ગૌરી

૧૪ ગાંધારી

૧૫ દેવશાખા

૧૬ મરીચિકા

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગ્રામ અને ગૃહસ્થ સાથે લેણદેણવાળા તીર્થંકર ભગવાનના લેણદેણનું કોષ્ટક

નક્ષત્ર	કૃ	કૃ	શે	મૃ	આદ્રો	પુન	શ્ર.	ધ.	ધ.	શ.	આર્દ્રા	રેવતી
ધનિકકે ગામના નામનો પહેલો અક્ષર	અ. આ.	ઈ. ઇ. ઉ. ઊ. એ. ઐ	એ ઓ.	ક. કા. કિ. કી.	કુ. કૂ.	કે. કૈ. કો. કૌ.	ખ–ખા ખિ–ખી ખુ–ખૂ એ–ઐ ઓ–ઔ	ગ-ગા ગિ–ગી	ગુ–ગૂ ગે–ગૈ	ગો. ગૌ.	ઘ–ઘા ઘિ–ઘી ઘુ–ઘૂ ઘે–ઘૈ ઘો-ઘૌ	ચ–ચા ચિ–ચી.
પ્રથમ ૨૦ વસા દેવનામ	વાસુ પુજ્ય	વાસુ કુંથુનામ	ચંદ્ર વિમળ	નમિ.	મુનિ.	મુનિ.	નમિ.	પાર્શ્વ	પાર્શ્વ	નેમિ	મુનિ	મહાવીર
દ્વિતીય ૧૫ વસા દેવનામ			મહા	મુનિ			મુનિ			પદ્મ		નમિ મલ્લિ
તૃતીય ૧૦ વસા દેવનામ		વિમળ	પદ્મ	મહા		પાર્શ્વ	ધર્મ મહાવીર		મહાવીર	પાર્શ્વ	૦	ધર્મ ચંદ્ર
ચતુર્થ ૫ વસા દેવનામ	સુવિધિ શાંતિ ધર્મ નમિ.	ધર્મ ચંદ્ર	ધર્મ અજી સ્તંભ	મહા અભિ અનંત શ્રેયાંશ સ્તંભ અજીત	સંભ શિતલ શાંતિ અનંત આદિ શ્રેયાંશ વિમલ અજીત	વિમ. આદિ સંભવ શિત શાંતિ અભિ શ્રેયાંશ અજીત	શાંતિ સંભવ અભિ	સુપાર્શ્વ વાસુ કુંથુ અજીત	સુમતિ સુવિધિ વાસુ કુંથુ અજીત	સુમ કુંથુ વાસુ સુ.પા. શાંતિ શીતલ આદિ	સંભ શીત શાન્તિ આદિ શ્રેયાંશ વિમલ	વિમલ સંભવ અભિ શીતલ અનંત શાંતિ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

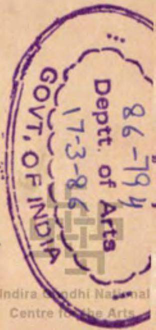
ગ્રામ અને ગૃહસ્થના નામાક્ષર પરથી તીર્થંકર ભગવાનની સાથેનું લેણદેણનું કોષ્ટક

નક્ષત્ર	ચિત્રા	પુ.ષા.	રે.	મૂલ	મૂલ	પૂ.ષા.	ઉ.ષા.	ઉ.ષા.	મઘા	પુ.ફા.	જ્યેષ્ઠા	મૂલ	ચિત્રા	સ્વા.
ધનિક કે ગામના નામનો પહેલો અક્ષર	પે. પો.	ફ.	બ. બિ. બુ.	બે. બો.	ભ. ભિ.	ભુ.	ભે.	ભો.	મ. મિ. મુ. મે.	મો.	ય. યિ. યુ.	ચે. ચો.	ર રિ	રૂ. રે. રો
પ્રથમ ૨૦ વસા દેવનામ	સુવિધી	શીતલ મહા	વિમલ	સંભવ મુનિ શ્રેયાંશ	પાર્શ્વ સુપાર્શ્વ પદ્મ સુવિધી	મહા શીતલ	શીતલ વિમલ મહા	શીતલ વિમલ મહા	વાસુ સુમતિ	મહા	સુમતિ કુંથુ	સુપાર્શ્વ સુવિધી	સુમતિ સુવિધિ	શાંતિ શીતલ
દ્વિતીય ૧૫ વસા દેવનામ	વાસુ પદ્મ	મલ્લિ	સંભવ	મહા	સુમતિ	મલ્લિ	સંભવ	સંભવ	૦	મલ્લિ	૦	સુમતિ	કુંથુ	મહાવીર સંભવ
તૃતીય ૧૦ વસા દેવનામ	સુપાર્શ્વ પાર્શ્વ મહા	૦	મહા	વાસુ	શીતલ વિમલ શાંતિ	૦	શાંતિ મલ્લિ	શાંતિ મલ્લિ	પદ્મ સુવિધિ વિમલ શાંતિ શીતલ	૦	શાંતિ	શીતલ શાંતિ	વાસુ મહા	૦
ચતુર્થ ૫ વસા દેવનામ	આદિ અભિ અનંત નમિ	ધર્મ ચંદ્ર અજીત	૦	અજીત અભિ	નમિ આદિ	આદિ અનં અભિ નમિ	અભિ ધર્મ આદિ ચંદ્ર નમિ	અભિ ધર્મ આદિ ચંદ્ર નમિ	નેમિ	અનંત નમિ આદિ	ધર્મ અજીત આદિ વિમલ	પાર્શ્વ પદ્મ નેમિ આદિ વિમલ	પાર્શ્વ પદ્મ નેમિ અજીત આદિ	ધર્મ મહા અભિ નમિ મલ્લિ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ગ્રામ અને ગૃહસ્થના નામાક્ષર પરથી તીર્થંકર ભગવાનની સાથેનું લેણદેણનું કોષ્ટક

નક્ષત્ર	અશ્વિની	ભરણી	રોહિણી	મૃગ	શત	ધનિ	શત	પૂ.ભા	પુન	પુન	પુષ્ય
ધનિકકે ગામના નામનો પહેલો અક્ષર	લ	લુ લે લો	વ. વી. વુ	વે વો.	શ	ષ	સ. સિ. સુ.	સે. સો. સૌ.	હ	હિ	હુ હે હો
પ્રથમ ૨૦ વસા દેવનામ	શાંતિ શ્રેયાં સંભવ	શ્રેયાંશ	સંભવ	સંભવ	અભિ અનંત અજીત આદિ	આદિ અર	કુંથુ	આદિ	આદિ સંભવ અનંત શાંતિ શીતલ અભિ	શાંતિ અજીત શ્રેયાં	અજીત
દ્વિતીય ૧૫ વસા દેવનામ	વિમલ શીતલ	૦	વિમલ	શ્રેયાંશ	૦	ચંદ્ર અજીત	સુમતી સુપાર્શ્વ	ચંદ્ર	શ્રેયાંશ અજીત	આદિ શીતલ	આદિ અનંત
તૃતીય ૧૦ વસા દેવનામ	ચંદ્ર	•	મહા ચંદ્ર	મહા	૦	૦	અજીત આદિ	૦	૦	અનંત ચંદ્ર	કુંથુ
ચતુર્થ ૫ વસા	ધર્મ મુનિ	નમિ મલ્લિ	ધર્મ અજીત	અજીત મુનિ	મહા વિમલ	સંભવ શીતલ	પદ્મ નેમિ	શીતલ શ્રેયાંશ	વિમલ મુનિ	ધર્મ મુનિ	નમિ મલ્લિ
દેવનામ	નમિ મલ્લિ અનં આદિ	અભિ મુનિ અનંત	મહા	અભિ મહા	નમિ મલ્લિ શ્રેયાંશ	ધર્મ વિમલ શ્રેયાંશ મુનિ	વાસુ પાર્શ્વ શાંતિ શીતલ	મુનિ શાંતિ સંભવ		વિમ	મહા ધર્મ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

12/85
5+11

DBF-376

148/85
4749

papu printers, ahmcdabad. phone : 20963

Indira Gandhi National
Centre for the Arts